Stichting de Oude Kerk te Amsterdam

Beschrijving Schip Viering Koor

band 1

door
A. van Rooijen

RESTAURATIE
VAN DE
OUDE KERK
TE
AMSTERDAM

1985

ARCHITECTEN: PROF. IR. C. WEGENER SLEESWIJK EN D. VERHEUS

RESTAURATIE VAN DE OUDE KERK TE AMSTERDAM

BESCHRIJVING SCHIP VIERING KOOR

BAND 1

blz.

A. GEGEVENS EN BRONNEN

1. TOESTAND NA RESTAURATIE

Interieur

a. RUIMTE EN CONSTRUCTIE	Orgel	1
	Structuur lichtbeuken	6
	Schipkolommen	7
	Vieringkolommen	12
	Koorkolommen	14
	Lichtbeuk schip	15
	Lichtbeuk viering	19
	Lichtbeuk koor	20
b. MEUBILAIR	Preekstoel en kanselbijbels	25
	Doophuis	29
	Voorlezersbank	30
	Psalmborden	31
	Stoelen	32
	Regeringsbanken	32
	Datering regeringsbanken	41
	Koorhek	44
	Datering koorhekken	45
	Koorschot	48
	Datering koorschot	53
	Hangtapijten	59
	Koorbanken	62
	Datering koorbanken	65
	Koorpreekstoel	67
	Verlichting	67
c. ZERKENVLOER		68
d. BESCHILDERINGEN	Gewelfschotels	69
	Tapijtschilderingen	70
	Datering tapijtschilderingen	72
	Andere schilderingen	72
Exterieur	Lichtbeuk schip	73
	Lichtbeuk viering	74
	Vieringtoren	75
	Lichtbeuk koor	76

2. OVERZICHTEN DEELONDERZOEKEN

	blz.
Lijst van pastoors van de Oude Kerk	78
Baksteenformaten vroegste bouwperioden	79
Dispositie Groot Orgel	81
Kleuren aangetroffen op orgelkas en torendeuren	82
Steenhouwersmerken op kolom 7	93
Steenhouwersmerken op kolom 22	93
Steenhouwersmerken op triforiumdoorgangen	94
Steenhouwersmerken op ramen lichtbeuk schip	96
Koorbanken noordzijde	98
Koorbanken zuidzijde	99
Geschilderde behangsels koor	101
'Grafitti' op schotwerk in de koorsluiting	102
Telmerken kappen schip, viering, koor door H. Janse 1957	104
Notities omtrent kapvoet koorsluiting	110
Wapen van Koning Philips II	114

3. GESCHREVEN BRONNEN

I.I. Pontanus	(1614)	115
C. Commelin	(1693)	116
J. Wagenaar	(1765)	117
D.D. Büchler	(1846)	122
Mr. W.F.H. Oldewelt	(1933)	123
Dr. A. Noach	(1939)	124
Jhr. Dr. J.S. Witsen Elias	(1948)	126
Mej. B.M. Bijtelaar	(ca. 1960)	127
H. Janse	(1976)	128

4. BESCHRIJVING VAN DE OUDE AFBEELDINGEN

a. EXTERIEUR	1. Processievaandel	(ca. 1500)	130
	2. Loterijprent	(1558)	130
	3. C.J. Visscher	(ca. 1620)	132
	4. Plattegrond Oude Kerk	(voor 1706)	132
	5. Overige afbeeldingen zuidzijde		132
b. INTERIEUR	6. Ontwerp glas in koor	(1561)	133
	7. J. van Ruysdael	(ca. 1650)	133
	8. E. de Witte	(ca. 1655)	134
	9. E. de Witte	(1659)	135
	10. E. de Witte	(1661)	136
	11. J. Goeree	(eind 17de eeuw)	137
	12. Interieur Schip en Koor	(voor 1705)	137
	13. Bankenopstelling	(1725)	138
	14. Interieur schip. H.P. Schouten J.C. Nicolié	(1786)	138
	15. Interieur Buitenlandvaarderskapel H.P. Schouten	(1786)	139
	16. Plattegrond koor(banken) D.D. Büchler	(1846)	140

BAND 2

5. AFBEELDINGEN

a. TEKENINGEN.

1.	Plaatsbepaling begraafplaats	1982
2.	Plattegrond Oude Kerk, nummering steunpunten. Tegenwoordige toestand	1984
3.	Hartafstanden steunpunten van basiliek en hallenkerk	1983
4.	Opgravingsresultaten IPP. Overzicht dateringen	1983
5.	Langsdoorsnede Koor, Viering, Schip voor restauratie. Gestippeld: doorsnede toren voor ommanteling. Positie hangtapijten	1953
6.	Lichtbeukgevels noordzijde voor restauratie	1957
7.	Lichtbeukgevels zuidzijde voor restauratie	1957
8.	Mogelijke ombouwing basiliek door hallenkerk	1984
9.	Reconstructie oostgevel Oudekerkstoren	1984
10.	Twee mogelijke verklaringen voor afwijkende maat oosttravee basiliek	1983
11.	Aansluiting van koor hallenkerk op basiliek en breedtebepaling koor uit toren + traptoren	1983
12.	Bouw hallenkerkbeuken binnen en buiten basiliek. Aansluiting koor op schip door middel van anten	1984
13.	Koorbeuken en kooromgang, uitgebroken koormuren	1984
14.	Transeptbouw tot zuiderzijbeuk, kruisgewelven 1412-1414	1984
15.	Koorkolommen, vóór 1460. Zuidertransept 1460-1462	1984
16.	Doorsneden van kapitelen en basementen van schip-, viering- en koorkolommen	1984
17.	Doorsneden triforium Schip en schijntriforium Koor, Profilering gewelfgraten van lichtbeuken Schip, Viering en Koor	1984
18.	Doorsneden koorschot	1984

5. AFBEELDINGEN
b. FOTO'S.

OUDE AFBEELDINGEN

1.	Processievaandel Begijnhof	Rest. bur. 1003	±1500
2.	Loterijprent	K.O.G. 121	1558
3.	Zuidzijde Oude Kerk door C.J. Visscher	Gem. Arch. E 3244	na 1611
4.	Plattegrond Oude Kerk	Gem. Arch. N8989	voor 1706
5.	Ontwerp gebrandschilderd glas	Teylers N 9	1561
6.	Interieur naar het oosten door J. van Ruysdael	Centr. Mus. 5452	± 1650
7.	Interieur naar het oosten door E. de Witte	Rijksdienst 80771	± 1655
8.	Interieur naar het noorden door E. de Witte	Kunsthalle 129	1659
9.	Interieur naar het noorden door E. de Witte	Rijksmus. APP1191	1661
10.	Interieur naar het westen door Jan Goeree	Rijksdienst 80769	XVIId
11.	Caart van de Sitplaatzen door D. Stoopendaal	Gem. Arch. E 1985	1725
12.	Interieur naar het westen door H.P. Schouten	Rijksdienst 80767	± 1786
13.	Interieur Buitenlandvaarders-kapel door H.P. Schouten	Gem. Arch. 20122	± 1786
14.	Plattegrond Koor door D.D. Büchler	K.O.G. 503	1846

ALGEMEEN

15.	Overzicht topgevels Schip, Viering, Koor, zuidzijde	Rest. bur. 1714, 1716	1970
16.	Overzicht kapvlakken koor-sluiting	Lichtb. CCLI68B	1936
17.	Overzicht topgevels Schip noordzijde	Rijksdienst 60649	1961
18.	Noordgevel Viering	Rijksdienst 60660	1961
19.	Overzicht topgevels Schip zuidzijde	Rijksdienst 60651	1961

SCHIP

20.	Interieur Schip naar het westen	Rijksdienst 34477	1910
21.	Interieur Schip naar het zuiden	Lichtb. CCLI77	1929
22.	Interieur Schip naar het oosten	Rijksdienst 4536	1911
23.	Noodherstel gewelven Schip, naar het oosten	Rijksdienst 43388	1952
24.	Vergelijking Schip- en Koorka-pitelen en -basementen	Rijksdienst 53123	1958
		Rijksdienst 53125	1958
		Rijksdienst 91907	1963
		Rijksdienst 98116	1965
25.	Ante 1, zuidzijde	Rijksdienst 43391	1952
26.	Verschillen kapitelen Schip	Rest. bur. 1552, 1556, 1553, 1542	1975
	H. Kruiskamer S. Pancras Enkhuizen	Rijksdienst 40289	1949
27.	Kolonnetconsoles	Rest. bur. 1559, 1561, 1557, 1535, 1558, 1545	1975
28.	Maskers triforiumboogfriesjes noordzijde	Rest. bur. div. nrs.	1975
29.	Maskers triforiumboogfriesjes zuidzijde	Rest. bur. div. nrs.	1975
30.	Gewelfschotels en -knoppen	Rest. bur. 1534, 1573, 1574, 1240, 1242	1975
31.	Kapconstructie boven zolder-vloer	Rijksdienst 56750	1958

	32. Preekstoel tijdens restauratie voegwerk kolom 6	Gem. Arch. SC 137	1977
TOREN	33. Versnijdingslijst overgang 2e naar 3e geleding	Rest. bur. 1276	1974
	34. Luiklokje met komschel in montuur	Rest. bur.	1955
VIERING	35. Viering naar het oosten	Rijksdienst 173578	1976
	36. Kapiteel kolom 7, zuidzuid-westzijde	Rijksdienst 91917	1963
	37. Kolonnetopstelling boven kapiteel kolom 7	Rest. bur. div. nrs.	1967-75
	38. Kapiteel kolom 22 zuidwest-zijde	Rest. bur. 1581	1975
	39. Kapiteel kolom 8 oostzijde	Rijksdienst 74435	1963
	40. Gewelfschotel St Nicolaas	Rest. bur. 1392, 1389	1974
	41. Vierde en vijfde geleding dakruiter	Rijksdienst 43395	1952
KOOR	42. Lichtbeukgevels zuidzijde uit zuidwesten	Rijksdienst 60650	1961
	43. Tracering raam 19-17	Rest. bur.	1937
	44. Lichtbeukgevels noordzijde uit het noordoosten	Rest. bur.	1961
	45. Lichtbeukgevels 16-15-14 koorsluiting	Rest. bur.	1962
	46. Interieur naar het oosten voor restauratie	Rijksdienst 52041	1958
	47. Gewelf voor restauratie	Rijksdienst 52042	1958
	48. Interieur naar het oosten na restauratie	Rijksdienst 173579	1976
	49. Interieur naar het westen na restauratie	Rijksdienst 173580	1976
	50. Koor en koorschot uit Snijderskapel	Rest. bur. 1307	1947
	51. Koorhek westzijde	Rijksdienst 4534	1911
	52. Details schotwerk koorsluiting binnenzijde	Rest. bur.	1965
	53. Koorschot zuid, uit het noord-oosten	Gem. Arch. D 5697	1907
	54. Koorschot noord, detail koor-banken	Rijksdienst 712	ca. 1910
	55. Misericordes noord	Rest. bur. div. nrs.	1971
	56. Misericordes zuid	Rest. bur. div. nrs.	1971
	57. Kolom 17, tapijtschildering achter opbouw koorschot	Rest. bur.	1964
	58. Kolom 21, tapijtschildering achter ommanteling	Rest. bur. 1726	1976
	59. Kolom 17, geschilderd driepas-motief rondom aanzet scheiboog	Rest. bur.	1964
	60. Scheiboogbeschildering boven kolommen 12 en 13 i.v.m. sacramentshuis	Rijksdienst 98108, 98117	1965
	61. Gebeeldhouwde consoles onder schalken 13, 14, 15, 16	Rest. bur.	1964
	62. Consoles met leeuwenmasker van boogfriesjes onder licht-beukramen	Rest. bur.	1962
	63. Houten beeldjes bij gewelf-aanzet	Rest. bur.	1962
	64. Gewelfschotel en -knoppen	Rest. bur.	1961-65

BAND 3

B. BOUWPERIODEN		blz.
BEGRAAFPLAATS		141
BASILIEK	Schip	148
	Toren	150
	Westelijke travee	152
	Ongebouwd transept	153
	Koor	154
	Oostelijke travee van het schip	155
	Traveematen en positie	156
HALLENKERK	Koor	157
	Aanbouw van het koor	160
	Schip en zijbeuken	161
	Koorbeuken	165
	Transept en viering in 1412	168
	Koorverbouwing voor 1460	171
LICHTBEUK	Schip	174
	Viering	176
	Koor	176
DATERING	Recent door andere auteurs	178
	1306	180
	1334	181
	1369	183
	1380-1412	186
	1391	186
	1412-1460	187
	1512	189
	1552	190
	1558-1560	191
TIJDSCHEMA		192
NOTEN EN AANTEKENINGEN		194
LITERATUURLIJST		203

C. RESTAURATIE		
a. AANVULLINGEN EN ONDERHOUD	1946-1951	205
b. SLUITING VAN DE KERK	1951-1955	205
c. RESTAURATIE	1955-1979	207

RESTAURATIE OUDE KERK TE AMSTERDAM
BESCHRIJVING SCHIP VIERING KOOR

A. GEGEVENS EN BRONNEN

1. TOESTAND NA RESTAURATIE, MEI 1978

INTERIEUR

A. GEGEVENS EN BRONNEN

1. TOESTAND NA RESTAURATIE, MEI 1978

Interieur

1.a. RUIMTE EN CONSTRUCTIE

Deze beschrijving omvat Schip, Viering en Koor van de Oude Kerk, onderdelen welke qua benaming samenhangend met hun functie verschillen, maar die in ruimtelijk opzicht samen de as van de kerkruimte uitmaken. Dit wordt vooral duidelijk doordat de lichtbeuk over de gehele ruimte doorgaat. Samen met de historische verweving geeft dat reden om die onderdelen in één beschrijvingsdeel onder te brengen.

Bij de beschrijving van de tegenwoordige toestand wordt de gehele ruimte en haar begrenzingen van west naar oost behandeld, waarbij weer vanzelfsprekend een lichte indeling in drieën ontstaat.

Schip

De ruimte van het schip betreedt men door de hoofdingang onder het grote orgel, dat de gehele westwand van de ruimte beslaat. Van het orgel ziet men eerst de zogenaamde lampet, de druk bewerkte onderzijde van het rugpositief (zie afb. 20).

Orgel

De belangrijkste profielen van het orgelfront en de doorgang onder het orgel naar de toren zijn opgemeten door H. Janse in December '52. De opmetingsschetsen in drie bladen berusten op het restauratiebureau.

De in het navolgende beschreven kleuren van hout- en marmerschilderwerk zijn die van voor de restauratie van het schilderwerk van de orgelkas.

De begrenzing van de lampet volgt de profilering van het positief met de halfronde middentoren en twee overhoeks vooruitspringende zijtorens.

De structuur van het snijwerk van de lampet bestaat uit een vijftal door rolwerk aangeduide consoles, waarvan er drie de torens schijnen te dragen, terwijl de overige de zijvlakken van het positief schijnen te ondersteunen.

In werkelijkheid wordt het positief gedragen door drie zware grenen kraagbalken, die, ongeveer haaks op het vlak van de toren lopend, op hun beurt worden gedragen door een onderslagbalk en hun tegendruk vinden in het metselwerk van de toren.

Het samenkomen van de vijf consoles in één punt wordt gemaskeerd door royaal uitgevoerde acanthusbladen, die tevoorschijn komen vanachter een centrale bladkrans, uit welker midden een bloemruiker ontspruit.

De zwaarder uitgevoerde middenconsole wordt geflankeerd door twee gevleugelde putti, die boven de binnentredende bezoeker lauwertakjes zwaaien. De putti schijnen opde schouder een vrijhangende en ook onder de middenconsole doorgaande, maar daarmee één geheel uitmakende guirlande te dragen, waarvan de einden verdwijnen achter de zijconsoles en daaroverheen schijnen te zijn gehangen.

De lampet bevindt zich ter hoogte van de lijst welke de vloeromloop van het orgelbalcon aan de kerkzijde representeert. Deze rust middels geornamenteerde consoles op vier paarsgewijs opgestelde pilasters, welke met wit grijsdooraderd marmer zijn bekleed.

De schachten van de pilasters bevatten elk binnen een geprofileerd bandje een iets verdiept liggend paneel van een rose en donkergrijs gevlekte marmersoort. De schacht gaat via een ojiefvormig geprofileerde lijst over in een plint dat op de kerkvloer schijnt te dragen.

Via een toskaans kapiteel draagt de schacht de eerder genoemde rijk met acanthusbladwerk versierde consoles. Deze bestaan uit een enigermate naar voren hellend onderdeel, waarvan de voorzijde met een bijna vlakvullend acanthusblad is versierd en dat circa twee-derde van de hoogte van de console in beslag neemt. Sprongsgewijs omhooggaande ligt hierboven een gedeelte met een terugdraaiende voluut, eveneens met bladwerk versierd, vooral ook in de overgang naar de eenvoudig geprofileerde abacus.

Midden onder de lampet bevindt zich de doorgang naar de toren, welke als het ware wordt ingeleid door de ruimte tussen de paarsgewijs opgestelde pilasters.

Deze ruimte is met een houten als wit marmer geschilderd plafond afgedekt, waarvan de begrenzing de doorsnede der pilasters volgt. Het plafond is met gesneden lijstwerk – verlevendigd door acanthusbladen – versierd, waarbij het accent op het midden is gelegd.

De achterwand van de ruimte tussen de pilasters is ten behoeve van de doorgang in de vorm van een geknikte boog doorbroken. De aan weerszijden overblijvende boogzwikken zijn bij de aanzet met acanthusbladwerk versierd. Hieruit

rijst met een licht relief een met paneel gevulde voorsprong op die samen met een overeenkomstige voorsprong aan de andere kant van de geknikte boog piedestal-achtig werkt.

De overgang van de achterwand naar de doorgang is met een geprofileerde lijst geaccentueerd.

De doorgang naar de toren wordt afgesloten door een houten paneelwerk, waarvan het gedeelte in de geknikte boog vast is. Dit is door een zwaar geprofileerd kalf van het beweegbare deel gescheiden dat ogenschijnlijk uit vier vleugels lijkt te bestaan, waarbinnen weer een tweedelig winket draaibaar lijkt te zijn.

Slechts de drie noordelijke van de vier vleugels zijn beweegbaar, en wel zodanig dat de twee meest noordelijke samen één brede deur uitmaken, terwijl de derde vleugel als een enkele smalle deur de ruimte van de toren indraaien kan.

Deze indeling is zo gemaakt om – vanuit de kerk gezien – het verschil tussen de as van de toren en de as van het Schip te maskeren. Daarom is van de vier vleugels waaruit de gehele doorgang bestaat de meest zuidelijke vast, omdat deze vóór de muurdikte van de toren geplaatst is.

De suggestie van symmetrie in de doorgang wordt nog versterkt door de lijst waarmede de beide winket-deuren van de vleugels schijnen te worden gescheiden. De naad tussen winket en vleugels zou achter deze lijst moeten vallen, zodat de winket-deuren evenals de vleugels de torenruimte zouden moeten indraaien. Aan de torenzijde is er echter geen naad meer te zien, en het wordt niet duidelijk of het winket nu alleen terwille van de versterking van het symmetrisch effect is gesuggereerd, of dat het ooit bovendien functioneel is geweest.

De deuren zijn aan de kerkzijde thans als eikenhout geschilderd, terwijl een recent onderzoek een aantal onderliggende lagen tevoorschijn heeft gebracht.

De sluiting van de deuren vindt plaats middels een valgrendel bij de smalle deur aan de torenzijde en bij de brede vleugel aan de kerkzijde. De vleugels worden onderling door een slot met zware schoot gesloten. Bovendien worden de vleugels aan de kerkzijde nog geborgd door een eigenaardige ijzeren wervel.

Positief van het orgel

Boven de lampet bevindt zich het positief, geflankeerd door de balustrade van het orgelbalcon.

De kas van het positief is opgebouwd uit een sterk geprofileerd voorvlak met een halfronde verhoogde middentoren, waarnaast aan beide zijden zich een in hoofdzaak kwart-ellipsvormig gedeelte van de kas bevindt dat met twee rijen pijpen boven elkaar is bezet die alle sprekend zijn.

Uit een segment van deze kwartellips ontwikkeld zich middels een rolwerk de overgang naar de massa van de verhoogde middentoren.

Het aldus gevormde middendeel wordt geflankeerd door overhoeks geplaatste torens. Een kwartrond bezet met twee rijen sprekende pijpen boven elkaar vormt de overgang naar het zijvlak van het positief, waar de ruimte tussen het stijl en regelwerk is gevuld met verguld snijwerk, waarachter horregaas is geplaatst. Een voluutvormige aanzet welke haaks op het zijvlak van het positief staat articuleert de overgang naar de balustrade van het orgelbalcon. Dit deel is in afwijking van de als wit marmer geschilderde balustrade geschilderd in een donkerbruine mahoniehoutimitatie, evenals de kas van het positief.

Het positief wordt afgedekt door een hoofdgestel bestaande uit een geprofileerde architraaf, een met acanthusbladwerk versierd fries en een geprofileerde kroonlijst. Dit hoofdgestel wordt naast de zijtoren omgestoken en bereikt daardoor niet het zijvlak van de middentoren. Deze is met eenzelfde lijstwerk afgedekt en wordt bekroond door een vergulde gekroonde lier waarvoor een bundel blaasinstrumenten met bekervormige uiteinden en een pansfluit zijn geplaatst. Vanuit een rolwerk, waaruit ook de lier is opgebouwd, ontspringen links en rechts vergulde guirlandes van bloemen, welke van de middentoren afhangen en eindigen in een meloenachtige vrucht, elk rustend op piedestals boven de zijtorens.

Beelden op het positief van het orgel

Deze piedestals dragen wit geschilderde houten beelden, waarvan de zuidelijke een half liggende vrouwenfiguur voorstelt, gekleed in een soepel vallend gewaad dat de linkerborst vrijlaat. Het hoofd ziet de kerkruimte in, de mond is licht geopend, het haar van achteren opgestoken en van voren bekroond door een diadeem. De figuur houdt in de rechterhand een rol papier of perkament, en in de linkerhand een opengeslagen boek, terwijl de linker elleboog op een stapeltje boeken rust waartussen een blokfluit is gestoken.

Het beeld aan de noordzijde stelt eveneens een halfliggende vrouwenfiguur voor, welke in de rechterhand de hals van een gamba vasthoudt. Het instrument heeft zes snaren, de kam is afgebroken, de hals eindigt in een gesneden kopje. De linkerhand van het beeld is thans leeg, maar zij heeft een strijkstok gehouden, die in verband met mogelijke beschadiging tijdelijk is weggenomen. Het is een strijkstok van een oud model met een gebogen stok.

De wijze waarop bij het beeld aan de zuidzijde de rol papier wordt gehanteerd doet denken aan maatslaan, wat men zich bij het enkel vasthouden van de strijkstok bij het beeld aan de noordzijde eveneens kan denken.

De attributen van de beelden zijn alle verguld, of verguld geweest, zoals blijkt uit de aquarel van H.P. Schouten uit ± 1786 (zie beschrijving op blz. 89).

Deze aquarel is bij de beschrijving en ook bij de restauratie van het schilderwerk van de kas van het orgel voortdurend een punt van vergelijking geweest, omdat hier een toestand wordt weergegeven, betrekkelijk korte tijd na de bouw in 1724 door Chr. Vater of na de revisie in 1738 door Johann Caspar Müller.

Blinderingssnijwerk van het positief

Onderaan, voor de plaats waar de pijpen op de windladen staan, en bovenaan waar ze verder in de kas schijnen door te lopen, is verguld blinderingswerk aangebracht. Het is hier en daar door houtworm aangetast.

Bij de gedeelten van de kas waar twee rijen pijpen boven elkaar zijn geplaatst is daartussen een verguld snijwerk aangebracht, bestaande uit een schelpmotief, omlijst door acanthusbladwerk en een opgenomen draperie met kwasten.

Balustrade

Op het niveau van het positief bevindt zich aan weerszijden ervan – twee-zijdig symmetrisch – de balustrade van het orgelbalcon. Dit bestaat uit twee duidelijk onderscheiden delen, namelijk een gesloten paneelwerk, waarop een gedeelte is geplaatst dat bestaat uit ajour beeldhouwwerk.

Beschouwen we de balustrade aan één zijde van het positief, dan bestaat het paneelwerk uit vier delen, die afwisselend ten opzichte van elkaar enkele centimeters verspringen. Aansluitend aan het positief springt het paneelwerk wat naar voren en het is aan de van het positief afgekeerde zijde piedestalvormig uitgevoerd.

Het volgende deel van het paneelwerk dat verder van het positief afligt, is enkele centimeters teruggeplaatst, terwijl het daaropvolgende deel weer naar voren komt en duidelijk een piedestalvorm vertoont.

Van het positief afgaande, volgt hierop weer een terugliggend deel, waarna vervolgens de balustrade kwartcirkelvormig inzwenkt om tenslotte met een laatste paneel op de muurzuil aan te sluiten.

De genoemde 'piedestals' bestaan uit een plint, waarboven de aanzet van de schacht met rolwerk en acanthusblad is gemarkeerd.

Binnen het stijl- en regelwerk van de 'schacht' is een als gelig roodbont marmer geschilderd paneel gevat, dat binnen een brede bossing met geprofileerde rand een spiegel bezit, waarvan alleen de onderrand niet het profiel van de onderregel volgt, maar een meer gecompliceerd beloop heeft.

De overige gesloten delen van de balustrade zijn op dezelfde manier ingedeeld. De bovenregels van de gesloten delen worden afgedekt door een geprofileerde lijst, waarop middels een laag plint het ajour gebeeldhouwde deel van de balustrade rust.

Het piedestal in het onderste deel van de balustrade schijnt hierin een doort tuinvaas te dragen, terwijl een gestyleerde St Jacobsschelp het centrale motief is boven de terugliggende vlakken in het onderste deel van de balustrade.

Vaas en schelpen worden verbonden door rolwerk en weelderig acanthusbladwerk, waarbij aan het patroon nabij de hoek van het orgelbalcon een meer gedrongen vorm is gegeven en nabij de kas van het positief een meer uitgerekte vorm.

In het ingezwenkte deel van de ajour uitgevoerde balustrade is een medaillonvorm het centrale motief, eveneens met rol- en acanthusbladwerk omgeven.

Het gesloten vak van de balustrade hieronder bezit een als gelig roodbont marmer geschilderd paneel, echter zonder bossing en spiegel. Hiervoor in de plaats is een wit geschilderd ingewikkeld smal lijstwerk aangebracht.

Boven het op de muurzuil aansluitende deel van de balustrade zijn de ineengestrengelde banden van het rolwerk zelf centraal, waarbij de tussenruimten zijn opgevuld met een opengewerkt schelpvormig motief.

Het beeldhouwwerk dat aan de kerkzijde wordt aangetroffen vindt men aan de torenzijde van de balustrade in een vereenvoudigde vorm terug.

Klaviatuur

Het deel van de kas van het hoofdwerk dat op de vloer van het orgelbalcon staat, omvat de speeltafel, welke zich juist achter het positief bevindt. De bespeler zit met de rug naar de kerkruimte.

Sinds 1838 is met het oog op de zwakke gezondheid van de toenmalige organist Ten Broecke de 'speel'-ruimte voor de organist afgeschut aan de bovenzijde, en wel door een in drieën gedeeld legraam, dat de afstand tussen hoofdwerk en positief overspant en desgewenst 's zomers opgeklapt kan worden. Aan noord- en zuidzijde zijn aansluitend hierop deurtjes voorzien van glasroeden aangebracht, welke aan de kas van het hoofdwerk zijn afgehangen.

Orgelbank

Tussen deze deurtjes staat de orgelbank, 'zes voet lang', vermoedelijk daterend uit 1758. Deze heeft een met lichtbruin leer beklede met paardehaar gevulde zitting op een eikenhouten plank, welke segmentboogvormig is beëndigd. Direct onder de zitting aan de achterzijde bevindt zich een lat welke de poten van de bank koppelt. Deze zijn liervormig uitgeschulpt, als eikenhout geschilderd, en rusten op hardhouten sloffen. De poten worden op ca. 10 cm boven de vloer ook nog gekoppeld door een zeer gesleten voetplank, welke uit drie latjes bestaat en waaraan zo te zien regelmatig gerepareerd is.

Pedaal

De orgelbank staat boven het achterste deel van het voetklavier, dat uit eiken latten bestaat. Het toonbereik loopt van C groot tot en met d ééngestreept. Hierboven tegen de kas bevindt zich nog een voetsteunplank met stalen neuslijst, welke voor het bewaren van het evenwicht van de organist gemakkelijk is als hij het derde klavier bespeelt.

Manualen

Er zijn drie handklavieren die trapsgewijs boven en achter elkaar zijn geplaatst. De twee bovenste vallen in een nis in het paneelwerk van de kas en bedienen respectievelijk de pijpen van het hoofdwerk en van het bovenwerk. Het onderste klavier, dat de pijpen van het rugpositief bedient, steekt voor de kas uit.

Elk klavier heeft 29 witte en 20 zwarte toetsen, welke tesamen een toonbereik van C groot tot en met c driegestreept bestrijken.

Stemming

Volgens opgave van de organist Klaas Bolt is de toonhoogte ca. 1/8 toon boven a-440; de stemming is gelijkzwevend, vermoedelijk sinds 1824.

Registerknoppen

In de stijlen direct links en rechts van de klavieren bevinden zich fraai geprofileerde registerknoppen, welke het mogelijk maken om de klavieren te koppelen, zoals de erboven geplaatste zwarte bordjes met vergulde kapitalen aangeven. Bij de linkerstijl boven de bovenste knop staat: KOPPEL PEDAAL, boven de onderste knop staat: DRUKKOPPEL POSITIEF. Bij de rechterstijl bovenaan: KOPPEL BOVENMANUAAL, onder: TREKKOPPEL POSITIEF.

In de panelen links en rechts van de bespeler bevinden zich elk vier rijen van acht knoppen, die de beeindiging vormen van houten stokken met vierkante doorsnede, welke door het paneel heen in het binnenwerk van het orgel de windladen van bepaalde groepen pijpen van een bepaald timbre ontsluiten.

Van boven naar onderen hebben deze rijen registerknoppen links en rechts betrekking op het bovenwerk, het hoofdwerk, het pedaal en het positief.

Dispositie

Deze is gegeven in het hoofdstuk 'Overzichten deelonderzoeken', blz. 81.

Indeling kas

Op de stijl rechts van het rechter registerpaneel zijn een aantal mantelbuizen en verdeeldozen voor de electrische

verlichting en verwarming op de orgelkas geschroefd benevens een aantal schakelaars zonder onderschrift.

Op de horizontale regel onder het registerpaneel bevindt zich de hoofdschakelaar van de orgelmotor met twee verklikkerlichten.

Rechts van het voetklavier bevindt zich de voetverwarming voor de organist, bestaande uit een electrische gloeistaaf in een beschermingsarmatuur. Onder het klavier van het positief is de pedaalverlichting gemonteerd, bestaande uit een kort buislampje.

De klaviatuur en de panelen met de registerknoppen links en rechts daarvan corresponderen qua opbouw van de kas met respectievelijk de erboven geplaatste middentoren geflankeerd door kwart-ellipsvormige pijpenvelden.

Zijdelings van deze laatste velden bevinden zich overhoeks naar voren springende 'tussen'-torens, waarna – steeds naar buiten gaande – een vlak gedeelte volgt, terwijl uiteindelijk de kas wordt afgesloten met halfrond uitspringende hoektorens.

De torens en velden dragen op een hoofdgestel dat een overeenkomstig relief vertoont met in- en uitzwenkingen als dezen.

Op het niveau van de orgelgalerij correspondeert de indeling van het schotwerk van de kas met de indeling van de pijpenvelden boven het hoofdgestel, echter zonder het sterke relief, maar met lichte diepteverschillen van enkele centimeters.

De panelen met de doorgestoken registerstokken bezitten op halve hoogte van de afstand tussen de vloer en hoofdgestel een tussendorpel, welke tegelijk de onder/bovenbegrenzing vormt van de nis waarin de klaviatuur is geplaatst. Hierboven zijn twee omgekeerd L-vormige panelen geplaatst met bossing en spiegel, gescheiden door een verticale tussenstijl. De bovendorpel van deze panelen sluit direct aan op de onderzijde van het hoofdgestel.

Aan beide zijden van dit middendeel – onder de overhoeks geplaatste torens van het pijpwerk – bevindt zich een enkele centimeters ten opzichte van dit middendeel naar voren gelegen lijstwerk, dat bestaat uit twee pilasters waartussen een paneel is gevat. Dit paneel is voorzien van een opgespijkerd geprofileerd lijstje, dat zijdelings de overgang naar het voorvlak van de pilasters vormt. Aan de bovenzijde wordt dit lijstje omgezet, voordat het snijwerk, dat zich op het paneel onder het hoofdgestel bevindt, wordt bereikt. Daardoor blijft een ruimte op het paneel vrij ter hoogte van een bovendorpel.

Opnieuw hiernaast, naar buiten gaande, onder het vlakke pijpenveld in de orgelkas, bevindt zich binnen een inleglijst een paneel met bossing en een spiegel met afgeronde hoeken waarop snijwerk is aangebracht. Dit bestaat uit een schelpmotief waarvan omgeslagen acanthusbladen afhangen.

Onder de hoektorens bestaat het lijstwerk – als onder de overhoekse torens – uit twee pilasters, welke op een paneel schijnen te zijn aangebracht. Dit paneel is buiten deze pilasters nog een pilasterbreedte voortgezet.

Binnen de pilasters is op het paneel een geprofileerde lijst aangebracht, welke als bij het paneel onder de overhoekse torens, voordat de afsluitende lijst wordt bereikt, wordt omgezet en vervolgens als een hangende geknikte boog wordt voortgezet. De rest van het paneel – ter breedte van een bovendorpel – dat hierboven overblijft en het afsluitende eenvoudig geprofileerde lijstje zijn in het midden door snijwerk bedekt, dat een overgang vormt naar het consoleachtig snijwerk dat het halfrond uitgebogen hoofdgestel onder de hoektoren schijnt te dragen. Het is samengesteld uit uitwaaierende acanthusbladmotieven.

De zijkanten van de kas op orgelgalerijniveau bestaan elk uit twee panelen met spiegel en bossing, gescheiden door een tussendorpel, afgesloten door een boven- en een onderdorpel en verticale stijlen. De overgang tussen deze stijlen en het hoofdgestel wordt gevormd door gesneden voluten waartussen zich een fries bevindt, waarin drie poortvormige motieven worden afgewisseld door een motief dat bestaat uit een gleuf van halfcirkelvormige doorsnede, welke aan de bovenzijde halfcirkelvormig is beeindigd.

Boven het hoofdgestel zijn de zijvlakken van de orgelkas uitgevoerd als eenvoudig timmerwerk, ongeschilderd.

Haaks op het zijvlak van de orgelkas wordt de orgelgalerij aan beide zijden afgesloten door een glasdeurtje, dat toegang geeft tot een achtergalerij. Boven de deurtjes is een vast paneel aangebracht.

Onderste hoofdgestel kas hoofdwerk

Het hoofdgestel vormt de afscheiding tussen het lijst- en paneelwerk op het niveau van de orgelgalerij, en de torens en tussenvelden met pijpen. Het maakt in zijn beloop alle voorsprongen van de torens mee en zelfs nog iets meer, daar het in de vlakke velden nog eens is omgekornist, corresponderend met het verticale lijstwerk er onder. Daardoor krijgt de voorsprong ter plaatse van de torens als het ware een aanzet.

Het hoofdgestel bestaat uit een eenvoudig geprofileerd architraaf, waarboven een druk met acanthusbladwerk versierd fries, dat wordt afgedekt door een geprofileerde kroonlijst. Hierboven bevindt zich het opgaand pijpwerk van het orgel, waarin de vergulde tongen der pijpen een eigen decoratief patroon vormen, waaraan het verblindingssnijwerk vóór de voet van de pijpen evenwijdig loopt.

Het middendeel tussen de hoektorens wordt op ca. 13½ meter hoogte boven de zerkenvloer met een druk bewerkte lijst doorsneden, welke ter plaatse van de overhoekse torens van een faunsmasker is voorzien en voorts een aaneenschakeling is van acanthusbladen en -ranken. Hierboven zijn de pijpen van het zogenaamde bovenwerk opgesteld, die dezelfde indeling en voorsprongen vertonen als de pijpen van het hoofdwerk.

Hierboven worden op ca 14½ m boven de zerkenvloer de hoektorens afgesloten welke de pijpen voor de pedaalregisters bevatten. Deze afsluiting wordt gevormd door een hoofdgestel bestaande uit een eenvoudig geprofileerd architraaf, een fries dat vóór Juni '78 voorzien was van een stijve rechte versiering van acanthusblad afwisselend met een soort margriet. Deze versiering bleek een 19de eeuwse toevoeging te zijn van gietwerk in gips, en is overal verwijderd. De ornamenten berusten thans op het restauratiebureau.

Boven het fries bevindt zich de ver naar voren stekende kroonlijst, welke een meer samengestelde profilering bezit.

Beide hoektorens worden bekroond door wit geschilderde beelden van grenenhout.

Het zuidelijke beeld stelt voor een geklede jonge vrouw, enigszins leunend tegen een piedestal, die in de linkerhand een vergulde beker vasthoudt, terwijl de rechterhand een verguld boek tegen de borst drukt. Op het haar van de vrouw is bij wijze van diadeem een verguld hart gestoken. Aan haar rechtervoet is een putto gezeten op een verguld anker, waarvan slechts de naar de kerkruimte gekeerde helft is gemaakt. Op één der armen van het anker zit een kleine adelaar, eveneens verguld.

Een tekening van dit beeld – zonder de putto met attributen – door Mej. Bijtelaar is afgebeeld in het boek 'De Orgels van de Oude Kerk in Amsterdam', blz. 208, met een toelichting op blz. 207. Hoewel Mej. Bijtelaar aanvankelijk meende dat het beeld de Liefde symboliseerde, is thans haar opinie, dat hier attributen welke betrekking hebben op Geloof, Hoop en Liefde dooreen zijn gehaspeld. (Prof. Timmers – Symboliek en Iconographie der Christelijke Kunst – 1947, punten 1167, 1171, 1179, 1183.).

Het noordelijke beeld stelt een geklede oude vrouw voor, omhoogziend, gericht naar het midden van het orgelfront, de rechterpols houdend in vergulde vlammen welke uit een piedestal schijnen te ontspringen. Haar linkerhand houdt een ring vast (de juiste bevestigingswijze is niet meer te achterhalen, mede doordat de wijsvinger is afgebroken) waarvan, middels een vergulde ketting welke uit rechthoekige houten schalmen bestaat, een rokend of vlammend vat afhangt dat zowel een lamp als een wierookvat kan voorstellen. Aan de linkervoet van de vrouw zit een putto welke naar omlaag de kerkruimte inziet en in de opgeheven handen een verguld opengeslagen boekje draagt. Ook dit beeld – echter zonder putto – is afgebeeld in het bovengenoemde boek van Mej. Bijtelaar. Het stelt een symbolische verbeelding van het Gebed voor (zie Prof. Timmers – Symboliek en Iconographie der Christelijke Kunst, punten 1248 t/m 1250, 1509 t/m 1514).

Fries

Tussen de beide hoektorens wordt in de kas een scheiding gemaakt tussen de pijpenvelden van het hoofdwerk en van het bovenwerk, en wel midels een druk met snijwerk versierd fries, dat de voorsprongen van de overhoekse torens en van de middentoren meemaakt.

De versiering van dit fries bestaat in hoofdzaak uit een rolwerk van waarachter overal acanthusbladwerk tevoorschijn kruift. Boven de overhoekse torens wordt dit motief afgewisseld door een faunsmasker, terwijl ter plaatse van de middentoren een symmetrisch opgebouwde verheviging van rol- en acanthusbladwerk plaatsvindt. Bij het recente onderzoek is gebleken dat de maskers, en ook het bladwerk ter plaatse van de middentoren oorspronkelijk verguld zijn geweest.

Bij de aquarel van Schouten uit 1786 – waarop al het verguldwerk aan de orgelkas nauwkeurig is weergegeven – zijn deze onderdelen al niet meer verguld, maar met de bruine kleur van het fries meegeschilderd weergegeven.

Beeindiging bovenwerk

Boven dit fries rijzen de pijpenvelden van het bovenwerk op. Deze zijn alle op een verschillende manier beeindigd. De smalle, vlakke velden tussen pedaaltorens en overhoekse torens eindigen aan de bovenzijde met blinderingssnijwerk, waarboven zich tegen een donker fond een rolwerk bevindt, dat de hoger opgaande overhoekse toren flankeert.

De overhoekse torens worden afgesloten door een hoofdgestel van dezelfde profilering als het hoofdgestel van de pedaaltorens. Daarboven begint met rol- en acanthusbladwerk de aanzet van de klokomlijsting. Boven de zuidelijke overhoekse toren is een barokschild opgesteld dat het stadszegel van Amsterdam toont. Een beschrijving hiervan wordt gegeven op blz. 91, aldaar samenhangend met de restauratie van het schilderwerk.

Wapenschilden

Boven de noordelijke overhoekse torens is het wapen van Amsterdam weergegeven op een barokschild als aan de zuidzijde. De Andreaskruisjes zijn wit geschilderd in plaats van zilver, zoals heraldisch juist zou zijn.

Tussen de overhoekse torens en de middentoren bevindt zich een kwart-ellipsvormig pijpenveld, dat door een regel waaronder blinderingssnijwerk wordt afgesloten. Hierboven, de overhoekse en de middentoren flankerend, bevindt zich het van de klokomlijsting afhangend, royaal uitgevoerd acanthusbladwerk, dat is aangebracht zijdelings tegen een zich naar boven toe verjongende verzwaring van de stijl van de middentoren. Deze verzwaring volgt in horizontale doorsnede de kwart-ellipsvorm van het pijpenveld.

Klok

De middentoren wordt bekroond door een klok waarvan de wijzerplaat een diameter heeft welke ongeveer even groot is als de breedte van de middentoren inbegrepen de stijlverzwaringen.

De wijzerplaat is schijnbaar zwart, maar in werkelijkheid bij schoonmaak zeer donkerblauw gebleken. Hierop zijn witte romeinse cijfers geschilderd, waartussen ruitvormige punten om de halve uren aan te geven.

Aan de binnenzijde is langs de cijfers een cirkelvormige witte bies geschilderd. Aan de buitenzijde van de cijferrand bevindt zich een in relief weergegeven slang, die in zijn eigen staart bijt, als symbool van de eeuwigheid (Timmers 1305). Kop en staart bevinden zich boven de XII. De structuur van de huid van de slang is middels elkaar haaks kruisende gutssteken – waartussen vierkantjes overblijven– aangegeven. De slang is verguld en steekt af tegen de donkere wijzerplaat en de geprofileerde klokomlijsting.

De wijzer is vervaardigd van gedreven rood koper en daarna verguld. Het aanwijzende einde is pijlvormig toegepunt, terwijl het andere einde is voorzien van staartveren. Nabij de as van de wijzer zijn twee korte vleugeltjes aangebracht.

Klokomlijsting

Deze is uit twee delen opgebouwd, waarvan de scheiding ligt ter hoogte van de as van de klok.

Het onderste deel heeft de vorm en de aanzetten van een klokgevel met klauwstukken, welke tendele overgaan in het eerder genoemde acanthusbladwerk, dat afhangt tussen de overhoekse torens en de middentoren, terwijl op de klauwstukken de eerder genoemde barokschilden zijn opgesteld.

De klokgevelvorm eindigt ter hoogte van de as van de klok in schouderstukken, bestaande uit een lijstwerk dat in de halfcirkelvormige bekroning omloopt. Het hoogste punt daarvan is geaccentueerd door een schelpmotief, rustend in acanthusbladwerk.

Het gehele schotwerk waarin de wijzerplaat met omlijsting is uitgehakt, is middels een ijzeren stang opgehangen aan een middenstijl van de kapconstructie van de lichtbeuk. Het schotwerk is aan de achterzijde opgeklampt.

Klokje + komschel

De wijzer van de klok stond tot 6 Juni 1835 (volgens Mej. Bijtelaar) in verbinding met het klokwerk van de toren, terwijl achter het schotwerk een klokje uit 1508 voor het slaan van de hele uren en een komschel voor het aangeven van de halve uren was opgehangen aan een beugelconstructie boven de nis in de torenmuur.

Na de zeven maanden durende reparatie van het torenuurwerk in 1835 is de verbinding met de wijzers van de orgelklok niet meer hersteld. Luiklokje en komschel zijn bij het begin van de restauratie losgemaakt en zijn na allerlei omzwervingen tenslotte beland in het Heilig Graf.

Onlangs (Januari 1981) is gebleken dat de heropstelling van het klokje, welke alleen zin heeft als ook de verbinding met het torenuurwerk zou worden hersteld, dermate kostbaar is, dat daaraan niet valt te denken.

Snijwerk

Het blinderingssnijwerk in het orgelfront is steeds voor die plaatsen opgesteld, waar pijpen op een windlade staan of schijnen te staan. Voorts op die plaatsen waar de pijpen eindigen en door de verschillen van pijplengte open ruimten in de kas zouden ontstaan. Het verloop van pijplengte wordt zowel gemaskeerd als geaccentueerd doordat de begrenzing van het snijwerk het sprongsgewijs stijgen en dalen van de pijpeinden in een vloeiende lijn begeleidt.

Het snijwerk van de middentoren en van de overhoekse en hoektorens van het hoofd-en bovenwerk bestaat uit rol- en acanthusbladwerk dat – uitgaande van een ronde torendoorsnede – niet overal met de cylindervorm meegaat, maar in grote vrijheid van plastische behandeling zich soms daarvan losmaakt. Ook in de vlakken van de overhoekse torens is het snijwerk niet tweedimensionaal.

De tussenvelden met de kleinere pijpen tussen hoek- en overhoekse torens zijn boven het midden van het veld door blinderingssnijwerk onderbroken. Dit geschiedt door een stuk snijwerk, waarvan de raaklijnen aan de onder- en bovenbegrenzing evenwijdige lijnen zijn welke schuin naar buiten oplopen, waardoor het snijwerk als een band gaat werken. Het snijwerk omvat rol- en acanthusbladwerk. Het is gespijkerd tegen een horizontale regel welke geen windlade bevat. Hierin zijn om de pijpen die er op staan – maar die dus niet sprekend zijn – te centreren kegelvormige verdiepinkjes aangebracht.

In de velden van kwart-ellipsvormige doorsnede tussen middentoren en overhoekse torens is het snijwerk zeer royaal van formaat. Hierin is een engelenkop met vleugels weergegeven (Timmers 702, 703), boven een opgenomen gordijn met kwasten. Ook hier zijn de erboven geplaatste pijpen niet sprekend.

Het blinderingssnijwerk aan de voet van de middentoren van het bovenwerk valt qua formaat, motieven en karakter geheel uit de toon. Mej. Bijtelaar schrijft in haar boek over de orgels van de Oude Kerk dat dit blinderingssnijwerk minder gelukkig gerepareerd zou zijn in 1844. Het is echter niet gerepareerd maar vervangen. Het bezit – ook aan de pijpenzijde – een bruingeschilderde rand ter breedte van ca. 5 cm. Het verdiepte gedeelte hierbinnen is voorzien van diagonaalsgewijs geplaatste bandjes, waartussen de overblijvende vierkantjes gevuld zijn met vierbladige bloemetjes. Op de aquarel van Schouten is het oorspronkelijke snijwerk weergegeven.

Bij het positief bestaat het blinderingssnijwerk in de velden naast de middentoren uit een gestyleerde schelp, omgeven door een opgenomen gordijn met kwasten. De boven dit snijwerk geplaatste pijpen zijn niet sprekend.

De pijpenvelden op de hoeken van het positief zijn eveneens op halve hoogte gedeeld door snijwerk. Het vertoont een variatie op hetzelfde thema als het hiervoorgaande. Ook hier zijn de bovengelegen pijpen niet sprekend.

Het snijwerk in de zijvlakken van het positief is uitzonderlijk omdat hierachter geen zichtbare pijpen zijn opgesteld en het gehele vlak tussen het stijl- en regelwerk met ajoursnijwerk moest worden opgevuld. Het bestaat uit rol- en acanthusbladwerk, terwijl hier en daar ook afgeleide schelpvormen zijn aan te wijzen.

Tenslotte wordt het orgelfront nog verlevendigd doordat de tongen der pijpen zijn verguld. Deze tongen verspringen in hoogte ten opzichte van elkaar, wat verband houdt met de pijplengte.

Kolommenrij

De ruimte van Schip, Viering en Koor wordt van de zijbeuken en kooromgang gescheiden door de kolommenrij, sinds het begin van de restauratie om practische redenen genummerd van 1 t/m 28. Deze twee nummers geven begin- en eindpunt aan van de reeks, beginnende bij de noordelijke muurzuil in het westen, de noordelijke kolommenrij volgend naar het oosten, via Viering, Koor en Kooromgang kerend naar de zuidelijke kolommenrij, eindigend bij de zuidelijke muurzuil in het westen (zie tek. 2).

Structuur lichtbeuk Schip

De kolommen worden gekoppeld door eenvoudig geprofileerde scheibogen, waarboven zich alleen in het Schip een triforium bevindt. Hierboven rijzen in elke travee de smalle lancetvormige ramen van de lichtbeuk op. Vrijwel direct op de raamomtrek aansluitend begrenst een kruisgewelf in elke travee de ruimte aan de bovenzijde.

Viering

In de Viering is door wegnemen van een kolom van de noordelijke en één van de zuidelijke reeks de traveemaat verdubbeld. Bovendien zijn de aldus ontstane vieringkolommen in twee perioden door een ommanteling verzwaard, waardoor de ingesloten ruimte een extra accent krijgt.

Structuur lichtbeuk Viering

De lichtbeuk in de Viering is met het oog op een te maken lichtbeuk op het dwarsschip een als tijdelijk bedoelde constructie, met aan noord- en zuidzijde een houten raam in een gevel op dubbele traveemaat. Een kruisgewelf sluit de ruimte naar boven af.

Koor

Oostelijk van de Viering bevindt zich het Koor, waarvan de kolommen een detaillering vertonen welke afwijkt van die van het schip. De ruimte van het Koor wordt aan de Vieringzijde afgesloten door een koorhek met koperen traliewerk; de overige zijden worden gesloten door het koorschot, dat aan noord- en zuidzijde een smalle toegang bezit.

In het oosten staan de kolommen van het Koor op de hoekpunten van een halve tienhoek. Het koorschot volgt dit beloop.

Structuur lichtbeuk Koor

De lichtbeuk van het Koor bezit aan beide zijden twee grote ramen en gevels op dubbele traveemaat. Er is geen triforium, maar boven de scheibogen, onder de ramen, bevinden zich verdiepte muurgedeelten met boogfriesjes. Dit doet zich ook voor in de koorsluiting, waar, in de lichtbeuk, iedere travee een klein raam met gedrukte boog bezit.

De houten overwelving van het Koor is gebaseerd op de dubbele traveemaat, waar steekkappen aansluitend op de grote ramen het oost-west lopende tongewelf snijden.

Boven de koorsluiting bevinden zich geen steekkappen, maar vinden de met de traveemaat corresponderende gewelfsegmenten hun aanzet eveneens ter hoogte van de booggeboorte van de grote ramen.

Beschrijving kolommen

Schip, Viering en Koor bezitten een aantal muurzuilen en vrijstaande kolommen, van verschillende datum en vormgeving:

Schip - Twee 18de eeuwse muurzuilen tegen de toren, waarachter twee 14de eeuwse muurzuilen. (nrs 1 en 28)

Acht 14de eeuwse kolommen (nrs 4, 5, 6, 23, 24, 25, 26, 27)

Twee 17de eeuwse kolommen (nrs 2 en 3)

Viering - Twee westelijke vieringkolommen, vroeg 16de eeuws (nrs 7 en 22)

Twee oostelijke vieringkolommen, midden 16de eeuws (nrs 8 en 21)

Koor - Twaalf 15de eeuwse kolommen (nrs 9 t/m 20)

Schipkolommen

Schip, muurzuilen 1 en 28

Tegen de oostmuur van de toren bevinden zich twee muurzuilen, welke als het ware het startpunt vormen voor de dubbele zuilenreeks in de kerk.

De schacht van de noordelijke muurzuil steekt ten opzichte van de westmuur van de Noorderzijbeuk 1.20 vooruit. Aan de zuidzijde bedraagt de overeenkomstige maat 2.05 m.

Het gedeelte van de muurzuilen wat vanuit de kerkruimte zichtbaar is dateert uit de 18de eeuw, aangebracht omdat de 14de eeuwse muurzuilen welke verbonden waren met het metselwerk van de toren, door zetting te laag waren gekomen om nog architectonisch en technisch met de schipkolommen te accorderen. Deze oude muurzuilen zijn blijven bestaan en er zijn toenertijd nieuwe muurzuilen voorgemetseld. Bij muurzuil 1 ligt de oorspronkelijke schacht 13½ cm terug; bij muurzuil 28 is dit 77 cm.

18de eeuwse muurzuilen 1 en 28

De schachten van beide muurzuilen zijn aan de oostzijde halfrond afgewerkt. De kapitelen zijn versierd met gipsen ornamenten door Jacob Huslij. Gegevens omtrent zijn aanbieding, gedateerd 26-3-1739 zijn bewaard gebleven (Res. Thesaurieren Gemeente Archief).

Deze betreft vermoedelijk een restauratie van de toestand zoals die in 1725 ter gelegenheid van de bouw van het grote orgel was gemaakt. Dit orgel werd namelijk in 1738 weer uit elkaar genomen, waarbij beschadigingen aan de kapitelen zullen zijn opgetreden.

De kapitelen volgen niet de gehele omtrek van de muurzuil, maar alleen de 'buiten'zijde, gerekend vanaf het orgelbalcon. De profilering van het kapiteel stopt voor wat betreft het onderste gedeelte tegen het snijwerk van de balustrade. Daarboven is de profilering afgesneden.

De abacus is aan de bovenzijde voorzien van eenzelfde uitkraging onder 45 graden als bij de kapitelen der vrijstaande kolommen. Ook de vlakke band hieronder is conform, maar dan beginnen de verschillen met een als rijgsnoer uitgevoerd kraalprofiel. Hieronder bevindt zich een bandje gevolgd door een kwartrond. Daaronder een hoog fries, dat is versierd met los van elkaar geplaatste gelijkvormige acanthusbladen.

Aan de noordzijde is drie en een half blad zichtbaar, aan de zuidzijde vijf en een half blad. De halve bladen zijn geplaatst in de hoek die de kapitelen maken met de westmuren van de zijbeuken. Vanachter ieder blad ontspruiten twee aan de einden opgerolde bladen, welke zijdelings uitbuigen en middels een knopvorm, waarvan drie blaadjes – en daaronder weer een fleur-de-lis – afhangen, met een opgerolde bladspruit dat vanachter het naastgelegen acanthusblad ontspruit, samen een geheel vormt dat aan een Ionisch kapiteel doet denken.

De afscheiding tussen kapiteel en schacht vindt plaats middels twee lijstjes gescheiden door een vlakke band.

De schacht bestaat uit baksteenmetselwerk, dat is gepleisterd en gewit.

Het half-achtkante basement vertoont met het basement van de 14de eeuwse kolommen weinig overeenkomst. Twee zijden van het halve achtkant zijn verlengd tot aan de torenmuur. Onderverdeling en profilering zijn geheel anders van karakter.

De lijst welke de overgang van schacht naar basement markeert is veel lager geplaatst. Zij is samengesteld uit een kwarthol, waaronder, gescheiden door een bandje, een grof stoeptredeprofiel.

De lijst welke het basement in twee delen verdeelt is eveneens veel lager geplaatst, waardoor het onderste deel van het basement meer het karakter van een plint krijgt. Deze lijst is samengesteld uit een kwarthol waaronder, gescheiden door een bandje, een rondstaaf.

14de eeuwse muurzuilen 1 en 28

Vanaf het gangetje achter het orgel en vanaf het orgelbalcon is het kapiteel van de 14de eeuwse muurzuil of 'ante' no 1 goed zichtbaar. De genoemde ruimten zijn van elkaar gescheiden door een deur, waarvan de noordelijke kozijnstijl middels enig metselwerk op de muurzuil aansloot. Dit metselwerk is verwijderd, waardoor plaatselijk het beeldhouwwerk van enkele bladspruiten waarmede het kapiteel is versierd, gaaf is vrijgelegd.

In de ruimte achter het orgel bevinden zich nog enkele ondergekalkte gave bladspruiten (afb. 25). De exemplaren aan de zijde van het orgelbalcon zijn afgehakt of zeer beschadigd. Dit is eveneens het geval met de abacus van het kapiteel aan deze zijde.

Bij verwijdering van de witkalklaag op enkele twijgen van de bladspruiten komt de fijne verticaal geplaatste slag van een scherpe letterbeitel voor de dag, ook vlak naast de twijg op de kern van het kapiteel. Dit alles wat betreft de algemene toestand.

Het kapiteel is opgebouwd op een manier als voor de vrijstaande 14de eeuwse kolommen wordt beschreven op blz. 9 e.v.

Opvallend is, dat de plaatsing van de meest oostelijke spruit van de bovenste bladkrans midden onder de dekplaat van de abacus valt, dit in tegenstelling tot de situatie bij muurzuil 28, waar de overeenkomstige spruit een aantal graden noordelijker is geplaatst. Een bewijs te meer, dat men dit soort ordening in de 14de eeuw maar van oppervlakkig belang vond.

Bij muurzuil no 1 is van de oostelijke spruit overigens alleen nog de moet aanwezig van het bladwerk, en een restant van de twijgen. Het beeldhouwwerk is vermoedelijk afgehakt om ruimte te verkrijgen ten behoeve van de betrekkelijk dunne voormetseling. Daarom zal achter het 18de eeuwse werk, van de 14de eeuwse muurzuil aan de noordzijde ervan, niet veel meer van het beeldhouwwerk over zijn.

Zwaar beschadigd is de zuidoostelijke spruit van de bovenste bladkrans. Deze is niet precies onder de zijde van het halve achtkant geplaatst, maar iets noordelijker.

De beide bladspruiten van de bovenkrans aan de zuidzijde van de muurzuil zijn nog met kalklagen bedekt en voor zover zichtbaar compleet. Ze bestaan uit twee zijbladen waartussen een omgeslagen middenblad. Ze komen voort uit twee twijgen, welke eigenlijk meer zijn uitgevoerd als lintvormige bladen met een hoge middennerf. Deze schijnen bij wijze van beeindiging om een takje te zijn gerold. Dit takje is bij de twijgjes van de bovenste krans niet horizontaal, maar iets schuin naar rechts boven uitgebeeld. De koppen of breukvlakken van de takjes zijn iets uitgehold. Daardoor wordt weer de indruk gevestigd dat er geen takje is bedoeld, maar dat de lintvormige twijgen zelf zijn opgerold. Dit is in de plastiek niet duidelijk uitgesproken. Het karakter en het relief van de twijgen komen overeen met die van het kapiteel van kolom 5.

De takjes onder de twijgen van de onderste spruitkrans zijn niet schuin geplaatst, omdat ze op de geprofileerde lijst schijnen te rusten, welke de scheiding tussen kapiteel en schacht aangeeft. Omdat deze lijst deel uitmaakt van de Ledestenlaag, waaruit ook de twijgjes werden gehakt, zijn deze twijgjes korter dan die van de bovenste bladkrans.

De spruiten van de onderste krans bestaan uit twee bladen. In het ronde gedeelte van de muurzuil hebben ze dezelfde breedte gehad als bij de kolomkapitelen het geval is. In het rechte stuk van de muurzuil echter zijn de spruiten van beide kransen meer in de breedte uitgebouwd. Bij de spruit van de onderste krans zijn de beide twijgen niet midden onder de spruit geplaatst maar meer oostelijk, aan de rand van het blok. De maat van het hart van de twijgen tot het oostelijk einde van de bladspruit bedraagt ± 9½ cm, wat bij de symmetrische bladspruiten normaal is.

De twijgen zijn hier van een wat ander karakter dan die van de bovenkrans doordat de randen van de lintvormige twijgen meer verhoogd zijn gehakt. Het is blijkbaar de bedoeling geweest om dit alternerend te doen, want de restanten van de twijgen van de meest oostelijke spruit van de onderste krans heeft dezelfde vorm. De twijgen van de tussenliggende spruit zijn uitgevoerd als die van de bovenste krans.

Helaas is de twijg van de spruit aan de zuidzijde van de muurzuil, welke de opzet van het alterneren zou bewijzen, niet gereed gekomen. Hier – in de hoek met de torenmuur – bevindt zich slechts een rechthoekig blokje op de plaats van de twijg. Deze moest blijkbaar later worden gehakt en men is er niet aan toe gekomen. De spruit heeft één gaaf gevormd blad, dat kennelijk voor deze hoekplaats is gemaakt.

Scheiboog 1-2

Boven de abacus van het kapiteel bevindt zich nog de aanzet van vier Ledesteenlagen van de 14de eeuwse scheiboog naar kolom 2. Hierboven – ter hoogte van de bovenkant van de 18de eeuwse schijnabacus – begint de scheiboog welke toentertijd opnieuw geslagen moet zijn, ter vervanging van de oorspronkelijke scheiboog, welke sterk vervormd moet zijn geweest door de sterke zetting van de toren.

Het resultaat is nu dat, vanuit de kerkruimte niet zichtbaar, de 18de eeuwse boog rust op de 14de eeuwse aanzet, en daarmede een zeer stompe hoek maakt, anders gezegd: de bogen liggen niet in elkaars verlengde. Men heeft kennelijk in de 18de eeuw alleen voor het gezicht gewerkt, en niet méér vervangen of aangebracht dan strikt nodig was voor een behoorlijk aanzicht vanuit de kerkruimte. Dit blijkt ook uit het feit dat de oostzijde van het 18de eeuwse kapiteel slechts even zuidelijk van de trekstang is doorgevoerd geweest. Doordat hier een stuk is weggevallen, kan men zien dat getracht is met smalle ankers of spijkers de dunne voormetseling aan het oude werk te verankeren.

Nog een bijzonderheid is, dat van de scheiboog, welke uit een smalle binnen- en een bredere buitenboog bestaat, deze laatste middels een laag baksteen rust op het 14de eeuwse werk.

Trekankers punt 1

Tenslotte vraagt op dit punt nog een oud trekankerrestant de aandacht. Er is in de 18de eeuw een nieuw trekanker aangebracht, juist boven de nieuwe schijn-abacus, horizontaal verlopend naar de overeenkomstige plaats boven het kapiteel van kolom 2. Het oudere trekanker is gedeeltelijk nog aanwezig en steekt buiten de scheiboog 29 cm naar het oosten uit. Het is geschilderd in de kleur van de orgelbalconbalustrade. Op de overgang van steen naar lucht is de

doorsnede sterk verminderd door roestvorming en afbladderen. Het onderliggende werk van Ledesteen is sterk gescheurd. De afstand tussen de onderkant van het ijzer en de bovenkant van de 14de eeuwse abacus bedraagt ca 10 cm, reden om aan te nemen, dat dit al niet meer het 14de eeuwse trekanker was. Dit vermoeden wordt bevestigd doordat op de goede plaats –juist boven de abacus – in de Ledesteen de contravorm van een trekanker is uitgekeept. Deze keep is grof gespitst. In de diepte is het gat gevuld met een 18de eeuwse baksteen.

De schacht van de 14de eeuwse muurzuil is aan de zuidzijde door een voormetseling aan het oog onttrokken.

Tenslotte nog een detail betreffende de aansluiting van de westmuur der Noorderzijbeuk op de toren, althans, zo kan de verticale bouwnaad worden geïnterpreteerd, welke zich aan de zuidzijde nabij het kapiteel in de westmuur bevindt.Deze bouwnaad ligt vier cm zuidelijker dan de kern van het kapiteel. Het ligt voor de hand, dat hier de westmuur van de hallenkerk aansloot op de Middeleeuwse toren.

Muurzuil 28

De 14de eeuwse muurzuil 28 is slechts voor een kwart van de ronding zichtbaar. Van de bovenste bladspruitenkrans zijn er twee spruiten vrijgehakt. De oostelijke – welke gaaf is – bevindt zich niet precies onder het midden van een zijde van de abacus, maar wat meer noordelijk. De andere spruit is grotendeels afgehakt, evenals de twee zichtbare spruiten van de onderste krans. Aan de noordzijde verdwijnt het kapiteel achter een gemetselde penant, welke daar is gemaakt om een kolonnet van de lichtbeuk te dragen. Betreffende oude ankers is op deze plaats niets vrijgelegd, evenmin een bouwnaad tussen westmuur hallenkerk en torenlichaam. De ante en de westmuur moeten hier hebben aangesloten op de traptoren, die de grote toren tot in de 18de eeuw aan de zuidzijde flankeerde.

Schip
14de eeuwse kolommen

Eerst enkele algemene opmerkingen betreffende constructie en vorm van de 14de eeuwse kolommen, waarvan er slechts twee geheel (5 en 27) en één (6) voor het overgrote deel zichtbaar is. Van de overige kolommen gaat het basement en een groot deel van de schacht schuil achter de betimmering der herenbanken.

Algemeen Constructie

De ronde kolommen zijn geheel opgebouwd uit lagen Ledesteen, waarvan de dikte varieert van 12 tot 17 cm. De lagen van 12 cm dikte of iets meer komen het meest voor.

De achthoekige abacus van het kapiteel telt drie lagen (kolom 27). De ronde echinus van het kapiteel bezit vier lagen, de schacht zes-en-dertig (5 en 27), het bovenste deel van het basement zes lagen (5, 6, 27), terwijl van het onderste deel van het basement – de geprofileerde lijst inbegrepen – tot het niveau van de zerkenvloer zeven (5, 27) of acht (kolom 6) lagen zichtbaar zijn.

De bovenste geprofileerde lijst van het basement vormt soms een aparte laag (kolom 5), soms is de laagdikte groot genoeg om nog deel uit te maken van de schacht van het basement (6, 27).

Kapiteel, afb. 24

De kapitelen worden aan de bovenzijde afgesloten door een dekplaat of abacus, welke de aanzet der scheibogen draagt. Zij is achthoekig en eenvoudig geprofileerd (zie afb. 26). Van onder naar boven gaande begint de profilering met een kwart hol gevolgd door een bandje, waarboven een kwartrond. Hierboven bevindt zich een brede band, waarna de abacus wordt afgesloten door een onder 45 graden naar buiten uitkragende velling, beëindigd door een verticaal bandje.

Onder de abacus bevindt zich de echinus. Dit onderdeel van het kapiteel is cirkelvormig van doorsnede, terwijl de bovenste laag naar boven trompetvormig uitloopt en met een velling wordt beëindigd. Zoals gezegd omvat de echinus in totaal vier lagen Ledesteen, welk getal verband houdt met de opbouw der beide onder elkaar geschikte bladspruitkransen.

De plaatsing der bladspruiten in beide groepen is alternerend. Door de binding aan de laagdikte grijpen de kransen in verticale zin niet in elkaar, maar zijn ze *onder* elkaar geschikt.

Elke krans bezit acht bladspruiten, welke elk zijn opgebouwd uit het eigenlijke bladwerk – ter hoogte van één laag Ledesteen –, terwijl dit bladwerk schijnt voort te komen uit 'twijgen', waarmee opnieuw één laaghoogte is gemoeid.

De band welke het kapiteel aan de onderzijde afsluit, maakt deel uit van de onderste laag (kolom 27). Hierdoor zijn de twijgen van de onderste krans korter dan die van de bovenste krans.

Op genoemde band schijnen de opgerolde twijgen van de onderste bladkrans te rusten.

Compositie

In het algemeen correspondeert de opstelling van de bladspruiten rondom de kern *niet* met de zijden of hoeken van de achtkante abacus, wat merkwaardig is, omdat men toch acht stuks bladspruiten per krans heeft aangebracht. Het aanbrengen van de onderste steenlaag van het kapiteel is hiervoor beslissend geweest.

Alleen bij de kolommen 6 aan de noordzijde, en 23 aan de zuidzijde ligt een spruit van de bovenste groep midden onder een zijde van de abacus. Is dit toeval en vond men eigenlijk deze wijze van ordenen niet belangrijk? Is de willekeurige schikking der bladspruiten ten opzichte van de abacus bewust gedaan terwille van een meer dynamisch effect?

Enkhuizen

Hier weten we niets van, maar bij de bouw van de Heilig Kruiskamer aan de Zuider-(St Pancras)kerk te Enkhuizen heeft men blijkbaar deze ordening wèl belangrijk gevonden. Dat was in 1516. De mogelijkheid bestaat dat men één der twee bij de verbouwing van 1412 overgebleven schipkolommen (7A en 21A) van de Oude Kerk aldaar heeft toegepast (zie blz. 128). Bij het opmetselen van het kapiteel heeft men er op gerekend dat overal het midden van de bovenste bladspruiten onder de hoeken van de abacus terecht zou komen.

Nu is deze kolom in Enkhuizen een eenling en maakt daardoor meer effect; de situatie geeft meer aanleiding voor een symmetrische opstelling; ook kan de weloverwogen plaatsing van het kapiteel een uitdrukking zijn van een ander gevoel van orde dan er in 1340 heerste.

Merkwaardig is nog, dat een kolom, die in 1412 te Amsterdam wordt afgebroken, meer dan honderd jaar gaaf bewaard zou zijn gebleven.

Structuur bladspruiten

De structuur van de bladspruiten op zichzelf is zodanig, dat de twijgjes aan de onderzijde rondom een takje schijnen te zijn gerold; een middentwijg ontbreekt. Bij de spruiten der bovenste krans ontwikkelen zich hieruit twee zijbladen en een

omgeslagen middenblad met een duidelijke hoogliggende nerf golvend in relief. De bladranden zijn golvend ingesneden en iets opstaand uitgevoerd, waardoor de dikte van het blad gesuggereerd wordt.

De bladspruiten van de onderste krans hebben eenzelfde karakter, maar ze bezitten alleen twee zijbladen. De twijgen ervan zijn niet bij alle kapitelen opgerold. Ze schijnen dan vanachter het lijstje dat de overgang naar de schacht markeert te ontspringen (kolommen 4, 24, 26).

Schacht

De gladde schachten der kolommen zijn cylindrisch van doorsnede met een diameter van ca 83 cm.

Basement, afb. 24

De overgang van de schacht naar het achtkantige basement wordt gemarkeerd door een cirkelvormige scherp uitstekende band, welke is samengesteld uit een kraal en een veel groter kwartrond, waaronder de band door een horizontaal vlak wordt beëindigd. Dit vlak is, gemeten tot het midden van de zijden van het achtkante prisma, 4½ cm breed en verloopt tot een breedte van ruim 1 cm bij de ribben van het prisma.

Te halverhoogte wordt het basement enkele centimeters verzwaard; de doorsnede blijft achtkant. De overgang wordt gevormd door een profiel dat bestaat uit een vellingkant waaronder een hol.

Tenslotte nog een overzicht van de bijzonderheden per kolom, waarbij, met uitzondering van de gedenkplaat op kolom 5, toevoegingen als regeringsbanken, psalmborden en tapijtschilderingen opgenomen zijn in de hoofdstukken respectievelijk 'Meubilair' en 'Beschilderingen'.

Kolom 4, afb. 26

Bij kolom 4 bevindt zich aan de noord-westzijde in de bovenste krans een spruit, waarvan het bladwerk afwijkend is gedetailleerd. Hoewel in principe van dezelfde opbouw is het bladwerk veel vlakker uitgevoerd, terwijl de nerven niet opliggen, maar zijn ingekrast, zonder veel inzicht in de bladstructuur (zie afb. 26e).

Bij de overige bladspruiten van dit kapiteel zijn de twijgen kantig en weinig naturalistisch behandeld. Die van de onderste krans zijn onderaan niet opgerold, maar schijnen te ontspringen vanachter het geprofileerde lijstje op de overgang naar de schacht van de kolom.

Daar de voet van de kolom gemaskeerd wordt door de betimmering van een regeringsbank, kan over bijzonderheden in de vormgeving van het basement niets worden gezegd, maar er is geen reden om een afwijking van de hier gangbare samenstelling te verwachten.

Kolom 5, afb. 26

Het kapiteel van kolom 5 vertoont hetzelfde karakter als dat van kolom 4, maar er zijn enkele afwijkingen in de details. De bladspruiten zijn wat kleiner, zodat er tussen meer ruimte overblijft. De bladinsnijdingen zijn scherp. De twijgen van de spruiten van beide kransen zijn uitgevoerd als lintvormige bladeren, voorzien van een middennerf. Deze zijn ter beeindiging alle opgerold, ook van de onderste groep.

Het basement is qua vormgeving opgebouwd als bij kolom 4.

Aan de noordwestzijde van de kolom is een bronzen gedenkplaat aangebracht ter herinnering aan Kiliaen van Rensselaer (zie Amstelodamum, 36ste Jaargang 1949, blz. 113 t/m 115, 134), met de volgende tekst:

IN MEMORIAM

KILIAEN VAN RENSSELAER

STICHTER VAN DE KOLONIE
RENSELAERSWYCK · NIEUW NEDERLAND
BEGRAVEN IN DEZE KERK
OP
7 OCTOBER 1643

—

ZIJN NEDERLANDSCHE EN AMERIKAANSCHE
NAKOMELINGEN

. .

FLORENCE VAN RENSSELAER
LEWIS GAWTRY
K.M. VAN RENSSELAER
ETHELBERTHA P. EPPLEY
VAN RENSSELAER-HALSEY
VAN RENSSELAER-JOHNSON
JHR. M.W. VAN RENSSELAER-BOWIER
B. SANDERS

Boven deze tekst prijkt in relief het familiewapen Van Rensselaer: in keel (blijkens de verticale arcering) een ankerkruis van zilver. Het renaissance-schild wordt gedekt door een helm met dekkleed; hierop rust een wrong welke een vuurmand draagt.

Blijkens een klein onderschrift is de gedenkplaat vervaardigd door: *L.W. VAN KOOTEN EN ZOON · AMSTERDAM 1948 FECIT.*

Kolom 6

Kapiteel en basement van kolom 6 zijn gedetailleerd als bij kolom 5, met kleine verschillen in de afwerking van de bladspruiten van het kapiteel. De insnijdingen van het blad zijn rond afgewerkt, en niet scherp, als bij de bladspruiten van kapiteel 5. Aan de noord-westzijde is van enkele bladspruiten de nervatuur der lintvormige 'twijgen' zeer vaag uitgevallen; bij de overige bladspruiten is dit detail juist zeer fijn uitgevoerd. Bij de onderste bladspruitengroep zijn de lintvormige twijgen opgerold.

Aan kolom 6 is middels zware ijzers de 17de eeuwse preekstoel afgehangen, waarvan de beschrijving volgt op blz. 25.

Kolom 23

Bij dit kapiteel zijn de bladspruiten van de bovenste krans geplaatst onder de zijden van de abacus. De detaillering der bladspruiten en twijgen is uitgevoerd als bij kolom 5.

Kolom 24

De bladspruiten van het kapiteel zijn scherp ingesneden. De kroezigheid van een bladrand als bij voorbeeld bij kolom 6 is hier niet aanwezig. Deze bladen werken van de hele serie het meest stug.

De twijgen zijn uitgevoerd als bij kolom 4, kantig en onnaturalistisch van doorsnede.

De twijgen van de onderste bladspruiten zijn niet opgerold, maar schijnen te staan op de band, die de afscheiding met de schacht vormt.

Kolom 25, afb. 26

Het bladwerk van het kapiteel is scherp ingesneden als bij kolom 5. De bladrand is hier gekroesd.

De twijgen van de bladspruiten zijn bij dit kapiteel op een bijzondere manier uitgevoerd. Waar ze bij de overige kolommen het karakter hebben van een lintvormig blad met een duidelijke middennerf, is hier de nerf nog duidelijker uitgesproken en rond van doorsnede, terwijl het blad bijna is vervallen. De twijgen lijken daardoor meer op steeltjes.

Kolom 26

De bladspruiten van de bovenste krans zijn relatief breed uitgevoerd. Het karakter is als van de spruiten van kapiteel 4.

Aan de bewerking van de twijgen is men blijkbaar niet toegekomen, want op de plaats hiervan bevinden zich rechthoekige blokjes steen, deel uitmakend van de Ledestenen in de betreffende laag. Het enige punt waar deze situatie zich nogmaals in de kerk voordoet, is aan de zuidzijde van de 14de eeuwse muurzuil no 1.

Kolom 27

Het bladwerk van de spruiten is scherp ingesneden, als bij de kolommen 25 en 5. Bij een vorige restauratie is aan de bladspruiten hier en daar op een vreemde manier herstelwerk verricht. Aan de zuid-westzijde is van de bovenste krans een afgebroken stuk van een blad foutief herplaatst. Aan de zuidoostkant schijnt van de onderste krans een bladspruit in gips (althans een wit materiaal) te zijn hersteld.

Aan de noord-oostzijde is van de onderste krans een bladspruit beschadigd.

De twijgen zijn uitgevoerd als bij het kapiteel van kolom 5.

Conclusie

In de samenstelling van de bladspruiten bestaat een ruime afwisseling in de combinatie van bladwerk en twijgen van steeds verschillend karakter: de twijgen zijn al of niet opgerold, met duidelijke of juist met vage nerf, of als steeltjes uitgevoerd. Het bladwerk is rond of scherp ingesneden, het blad gekroesd of strak gehouden. Binnen het compositie-schema schijnt hier door de steenhouwers in persoonlijke vrijheid te zijn gewerkt.

Schip
18de eeuwse
kolommen

De 18de eeuwse kolommen verschillen in constructie en in de vormgeving van het kapiteel belangrijk van de 14de eeuwse, hoewel men kennelijk getracht heeft het 14de eeuwse 'silhouet' te benaderen.

Deze kolommen zijn opgebouwd uit hoge blokken zandsteen. Het kapiteel bestaat vermoedelijk uit twee lagen, overeenkomend met de onderdelen abacus en echinus. De schacht bezit vijf trommels. Het basement is uit vier lagen van zeer verschillende dikte opgebouwd.

Echinus en abacus zijn in hun overgang anders geprofileerd dan bij de 14de eeuwse kapitelen. Ook hier loopt de echinus naar boven trompetvormig uit, maar de afsluiting met een vellingkant, en het daaropvolgend horizontaal inspringen voordat het kwarthol van de abacus begint, ontbreken. De trompetvorm sluit nu met een scherpe rand direct aan op het kwarthol van de abacus.

In tegenstelling tot de opbouw der 14de eeuwse kapitelen vinden we hier een strak volgehouden samenhang tussen de plaatsing der bladspruiten en de achtkante abacus. Van de bovenste bladspruitenkrans correspondeert steeds een spruit met een zijde van het achtkant. Van de onderste krans is steeds een spruit geplaatst onder een hoekpunt van het achtkant.

De spruiten zijn in plastisch opzicht minder vrij behandeld dan de 14de eeuwse. Ze zijn twee-dimensionaal opgevat, en er is van de diepte van ongeveer 4 cm nauwelijks een plastisch gebruik gemaakt. Deze spruiten werken daardoor als uitgeknipt en opgeplakt.

Van de bovenste spruiten zijn de twijgjes spiraalsgewijs opgerold, niet om een takje, zoals bij de 14de eeuwse twijgjes. Door groeven gescheiden ontwikkelen zich uit de twijgen tweemaal twee zijbladen, en twee meer naar voren liggende bladen, die van opzij worden gezien. Hierboven is een middenblad naar voren omgeslagen. De bladranden zijn niet opgekruld, maar wijken lichtelijk terug naar de kern van het kapiteel.

Bij de spruiten van de onderste groep is het middentwijgje afgeknot; er zijn slechts twee drie-delige zijbladen, waarvan de naar elkaar toegewende delen elkaar raken, aldus een ruimte boven het afgeknotte middentwijgje vrijlatend. De spruiten schijnen te ontspringen, of rusten op het geprofileerde lijstje dat de overgang vormt naar de schacht van de kolom.

Het basement is uit vier lagen opgebouwd. De profilering is gelijk aan die van de 14de eeuwse kolommen.

Vieringkolommen

Westelijke vieringkolommen afb. 35, 36, 38

De westelijke vieringkolommen 7 en 22 zijn vermoedelijk tot stand gekomen naar aanleiding van de bouw van de lichtbeuk op het Schip, dus vóór 1512. Ze hebben de vorm van bundelpijlers, uitgevoerd in zandsteenblokken van ca. 40 cm dikte. Het is niet bekend of ze als geheel nieuwe kolommen zijn opgebouwd, of dat er een ommanteling rond de oorspronkelijke schipkolommen is opgetrokken. De restauratie van de kapconstructie boven kolom 7, waarbij een groot deel van het bovenvlak van het kapiteel is vrijgelegd, heeft hieromtrent geen gegevens opgeleverd (zie foto's restauratiebureau nrs 1429, 1450, 1451, 1453, 1454).

Kapitelen

De abacus van elk kapiteel bestaat uit een relatief dunne geprofileerde plaat, waarvan de omtrek het beloop der kolonetten van de schacht volgt, met dien verstande dat de uitspringende rondingen zijn vervangen door halve zeskanten, die elkaar raken boven de verticale holprofielen, die de kolonetten scheiden. De profilering is weergegeven op tek. 16.

De echinus van het kapiteel bestaat uit twee boven elkaar geplaatste kransen van dooreengestrengeld bladwerk waarmee hier en daar dierfiguren zijn verweven.

De bovenste krans is iets hoger en breder dan de onderste. De kransen volgen in grote trekken de profilering der kolonetten, waardoor elke kolonnet als het ware een eigen bekroning heeft. Door de grotere diameter hiervan vervalt in het kapiteel het holprofiel en stuiten de kolonnetbekroningen tegen elkaar. Vrijwel overal gaat de bladstructuur der kolonnetbekroningen zijdelings in elkaar over. De overgang tussen kapiteel en schacht wordt gevormd door een rondstaaf, waarvan het beloop de smalle bandjes van de onderstaande peerkraalvormige kolonnet negeert.

Schacht

De doorsnede van de schacht vertoont een golflijn, waarbij op de noord/zuid- en op de oost/west-as de kolonnetten met de grootste doorsnede zijn gelegen. In een horizontale doorsnede vormt de omtrek van deze kolonnetten 2/3 van een cirkel. De cirkel wordt niet gesloten doordat de omtreklijn afzwenkt, overgaand in het holprofiel dat een halve cirkel beschrijft. Met een bandje wordt vervolgens de overgang gevormd naar de diagonaalkolonnetten, welke peerkraalvormig van doorsnede zijn. De diameter van deze kolonnetten is kleiner dan die van de hoofdkolonnetten. De neus van de peerkraal wordt gevormd door een plat bandje.

Basement

Van het basement is alleen aan de oostzijde van kolom 7 en aan de zuidzijde van kolom 22 een gedeelte zichtbaar, daar de rest schuilgaat achter de betimmering van een regeringsbank.

Het basement bestaat uit twee boven elkaar geplaatste delen. Het onderste deel is een eenvoudig prisma met een regelmatige achthoek als plattegrond.

In het bovenste deel van het basement is de overgang van schacht naar prisma vormgegeven. De vorm komt tot stand door elke kolonnet van de schacht een eigen basementje te geven, waarvan de diameter enkele centimeters groter is dan die van de corresponderende kolonnet. De cylindertjes, die aldus ontstaan, worden door geprofileerde lijsten begrensd. Tussen de schacht en de basementjes is dit profiel van boven naar beneden als volgt opgebouwd: vanaf de schacht horizontaal enkele millimeters uitspringend begint een vellingkant gevolgd door een scheppend hol, beëindigd door een bandje. Hieronder bevindt zich een rondstaaf van half-ellipsvormige doorsnede, welke overkraagt boven de massa van de cylinder.

De cylinders worden aan de onderzijde afgesloten door een lijst met overeenkomstig profiel, met dit verschil, dat scheppend hol en rondstaaf niet door een bandje gescheiden zijn, maar in elkaar overgaan. Deze rondstaaf blijft binnen de massa van een cylinder van grotere diameter welke uit het achtzijdig prisma oprijst. Dit is steeds bij elke kolonnet het geval. De ruimten tussen deze onderste cylinders zijn met een schuin naar het hart van de kolom oplopend vlak beëindigd. Op de hoogte waarop dit vlak de snijlijn van de cylinders snijdt bevindt zich een horizontale voeg, welke vanuit steenhouwersoogpunt de scheiding tussen de twee delen van het basement aangeeft. Uit een oogpunt van vormgeving ligt deze scheiding echter bij de aanzet van het achtzijdig prisma. Onder de genoemde voeg omvat het basement vier zichtbare lagen tot op de zerkenvloer.

Kapiteel 7, afb. 36

In de bovenste krans van beeldhouwwerk bevindt zich boven de noordelijke kolonnet vervlochten met het bladwerk de afbeelding van twee honden die in een bot bijten.

Aan de zuidzijde zijn in de onderste krans twee draken met verstrengelde halzen afgebeeld.

Boven de zuidoostelijke diagonaalkolonnet bevinden zich in de bovenste krans twee drakenkoppen.

De afbeelding van een draak, vervlochten met een vruchtdragende boom bevindt zich in de bovenste krans boven de zuidwestelijke diagonaalkolonnet.

Steenhouwersmerken

Op vele blokken van de schacht zijn steenhouwersmerken aangebracht. Bij de diagonaalswijze geplaatste kolonnetten zijn ze gehakt in de neus van het peerkraalprofiel; bij de kolonnetten van cirkelvormige doorsnede zoveel mogelijk in de voorste beschrijvende lijn van de cylinder. De betekenis van deze merken is, dat de verschillende steenhouwers – in stukloon werkend – bij hun uitbetaling een contrôlemiddel op het geleverde werk verschaften. (Kennis van bouwstoffen, deel 4, Natuursteen – Uitgeverij Kluwer Deventer, 1941; H. Janse – Steenhouwersmerken als hulpmiddel bij het bouwkundig historisch onderzoek, Bouw nr. 30, 28 Juli 1962).

In het hoofdstuk 'Overzichten deelonderzoeken' is een overzicht gegeven van de voorkomende steenhouwersmerken en de lagen waarop ze voorkomen (blz. 93).

Kapiteel 22 afb. 38

Bij dit kapiteel bevinden zich de dierfiguren alleen in de bovenste krans van beeldhouwwerk. Aan noord-, west- en zuidzijde bevinden zich afbeeldingen van draken met verstrengelde halzen, die vrijwel gelijkvormig zijn uitgevoerd. Boven de kolonnet aan de oostzijde is een gaand varken afgebeeld, met een band om het lijf, waaraan een bel schijnt te hangen; men wordt hier herinnerd aan het Antoniusvarken (Timmers 2034).

De door Dr. A. Noach genoemde mogelijkheid dat op de vieringkolommen de symbolen van de vier evangelisten zouden kunnen zijn afgebeeld, wordt – na verwijdering der kalklagen bij de restauratie – weerlegd (De Oude Kerk te Amsterdam, 1939, blz. 62).

Steenhouwersmerken

In de blokken waaruit basement en schacht van kolom 22 zijn opgebouwd zijn een aantal steenhouwersmerken te zien, weergegeven in het hoofdstuk 'Overzichten deelonderzoeken' (blz. 93). Op deze plaats worden nog een aantal andere bijzonderheden genoemd.

Zo bevinden zich in de tweede laag van het basement in het zuidwestelijk en in het zuidoostelijke vlak elk drie afgezaagde doken, die op één horizontale lijn liggen; welke functie ze gehad hebben is onbekend. Mogelijk houden ze verband met een betimmering behorend bij een regeringsbank, welke betimmering hier omstreeks 1920 nog aanwezig was.

In de vierde laag van het basement bevindt zich in het zuidwestelijke vlak een vage inscriptie: IDW of DDW. In dezelfde laag op het zuidoostelijke vlak het jaartal 1771; daarnaast het restant van een steenhouwersmerk: ⅄. Daarboven in het schuine driehoekige vlak de fraai gehakte letters: SK. Hierboven, in de bovenste punt van het driehoekige vlak bevindt zich weer een afgehakte dook, welke mogelijk verband houdt met de vroeger aanwezige betimmering.

Scheibogen

De scheibogen welke de schipkolommen koppelen hebben de vorm van een gedrukte spitsboog, opgebouwd uit betrekkelijk dunne (ca. 10 cm dikke) blokken Ledesteen, waarvan de 'kop' in het verticale vlak niet is gepleisterd – zoals het aangrenzend baksteenmetselwerk – maar is vrijgelaten. De scheibogen bezitten een eenvoudige middels haakse hoeken en vellingkanten geprofileerde doorsnede.

Trekstangen

Boven de dekplaat van het kapiteel koppelen ijzeren trekstangen van rechthoekige doorsnede (verschillende afmetingen, staand geplaatst, opgemeten 35 x 45 mm, 30 x 58 mm) de kolommen in oost-westrichting. Bij de restauratie zijn rondom de scheiboogaanzet boven de kolommen 4, 5, 6, 23, 24 en van 25 de oostelijke helft roestvrijstalen beugels gemaakt, welke middels aangelaste strippen aan de oude ankers zijn verbonden.

Boven de kolommen 27, 26 en van 25 de westelijke helft bevonden zich reeds 18de eeuwse ijzeren beugels, voorzien van aangesmede ogen, zodat daarin de trekstangen kunnen vallen.

Boven de kolommen 1, 2 en 3 bevinden zich geen beugels, maar daar is het ijzer op de overgang van lucht naar steen beschermd door een loden mantel.

Al het ijzerwerk is vuilwit geschilderd om niet tegen het pleisterwerk of de natuursteen af te steken en meer in de ruimte op te gaan.

Oostelijke vieringkolommen afb. 35, 39

De oostelijke vieringkolommen 8 en 21 zijn waarschijnlijk tot stand gekomen voorafgaand aan de bouw van een lichtbeuk op de Viering. Gezien de vormgeving zijn ze te dateren op 1552, het jaar waarin de bouw van de Mariakapel – met vergelijkbare kolommen – werd begonnen.

De oostelijke vieringkolommen zijn opgebouwd als met zandsteen ommantelde ronde kolommen. Deze laatste hebben in grote lijnen de opbouw van een koorkolom. De kern van kolom 21 is versterkt met ijzeren banden. De ommanteling van kolom 8 bestaat voor een groot deel uit gepleisterd metselwerk van kleine gele steen.

Een horizontale doorsnede over de ommanteling die de vorm heeft van een bundelpijler toont aan dat deze door een noord-zuidgerichte rechthoek kan worden omsloten en niet door een cirkel of een vierkant, zoals het geval is bij de westelijke vieringkolommen.

Zowel aan noord- als aan zuidzijde bevinden zich drie kolonnetten, aan oost- en westzijde een pilastervorm.

Kapiteel afb. 39

De abacus van het kapiteel vertoont een dubbele tandlijst als Renaissance-kenmerk. De volgorde der profielen van boven naar beneden: een staand bandje waaronder een omgekeerd ojief; even terugspringend ligt hieronder een kwart rond, hieronder de genoemde dubbele tandlijst, waarbij de bovenste lijst enkele centimeters voor de onderste is gelegen. De plaatsing der tanden in beide lijsten is alternerend. Direct onder de onderste lijst bevindt zich een terugliggend bandje, waaronder weer een bandje van halve hoogte. Hieronder zwenkt de profilering middels een kwart hol naar binnen en bereikt daarbij de doorsnede welke voor de zuilschacht is aangehouden.

Toch is hier in feite eerst de echinus bereikt, welke wordt gemarkeerd door een rondstaaf. Hieronder vertoont de echinus eigenlijk een vlak fries, dat de omtrek der zuilschacht volgt.

De overgang tussen echinus en schacht wordt gevormd door een vooruitspringend halfrond, waaronder een smal bandje en een omgekeerd ojief.

Schacht

De schacht bezit aan noord- en zuidzijde drie kolonnetten van half-elliptische doorsnede. De middelste – met de grootste diameter – wordt geflankeerd door eveneens elliptische holprofielen, welke overgaan in een kraal, aansluitend op de zijkolonnetten. Het vervolg van de profilering is zodanig, dat men zich door het hart van een zijkolonnet een symmetrie-as kan denken, waarbij de symmetrie in de profilering wordt volgehouden tot aan de pilastervormige kolonnet aan de overeenkomstige zijde, waarop dan een kwart ellips aansluit. De overgang tussen ellipsvormige hol- en bolprofielen is scherp.

De pilastervormige kolonnetten zijn voorzien van vellingkanten.

Basement

Alle kolonnetten – ook de pilastervormige – zijn voorzien van een geprofileerd basementje, waarvan de omtrek die der kolonnetten volgt, en wel met een zodanige diameter, dat tussen de basementjes de holprofielen komen te vervallen.

De basementjes gaan uiteindelijk op in een achtzijdig prisma van gerekte plattegrond, waarbij de ruimten tussen de basementjes worden afgesloten door een schuin naar het hart van de kolom oplopend vlak.

De verticale doorsnede van elk basement vertoont met een klein verschil een combinatie van de profielen van de basementen van de kolommen 33 en 34, waarvan een tekening is opgenomen in de Beschrijving van de Mariakapel (tek.no 18). Het basement van de kolommen 8 en 21 bestaat voor het bovenste deel uit het bovenste deel van het

basement van kolom 34 en voor het onderste deel uit het onderste deel van het basement van kolom 33. De steensnede is op dezelfde manier aan de profilering aangepast.

Materiaal — Opvallend is, dat van beide oostelijke vieringkolommen de platte vlakken van het basement in Ledesteen zijn uitgevoerd, evenals de tweede laag van de eerste verjonging.

Merken — Op kolom 21 bevindt zich op het westvlak van de derde laag van de eerste verjonging het verminkte monogram T H en even daarboven met kleinere cijfers I 1774.
Op een der schuine vlakken van de eerste verjonging aan de zuidzijde bevindt zich het merk HK.

Koorkolommen

Koorkolommen afb. 48, 49, 53, 24 — Het Koor bezit – met uitzondering van de oostelijke vieringkolommen – twaalf kolommen van cirkelvormige doorsnede met achthoekig kapiteel en basement.

Aan de zijde van het Koor dragen de schachten tapijtschilderingen – imitaties van Venetiaanse brocaten – welke op een vergulde ondergrond afwisselend een rode en een blauwe schildering in caseïneverf vertonen. Deze schilderingen hebben gediend als achtergrond voor beelden van apostelen – welke bij de Alteratie zullen zijn verdwenen. Een kale plek in de schildering duidt de plaats aan waar zich zo'n beeld bevond. Onder de tapijtschilderingen, maar boven het koorschot, bevinden zich op de meeste kolommen nog resten van een cirkelvormige geschilderde banderol, welke een eveneens geschilderd wijdingskruis omgaf.

Een beschrijving van vorm, structuur en restauratie van de schilderingen is gegeven in een apart beschrijvingsdeel, van de hand van E. Puettmann. Nadere bijzonderheden en aanvullingen vindt men in de onderhavige Beschrijving op blz. 70.

Ook aan de zijde van de koorbeuken en de Kooromgang zijn op sommige kolommen verfresten gevonden, wat bij de bespreking van iedere afzonderlijke kolom zal worden vermeld.

Kapiteel afb. 24b — Op 't eerste gezicht lijken de kapitelen uniform, maar er zijn verschillen in de maten van de echinus en in het karakter van het bladwerk.

De profilering van de achtzijdige abacus bestaat uit een plat bandje, waaronder een hielojief. Hieronder begint de echinus achtzijdig met een bandje, dat bij sommige kapitelen voor de aanzet van het ojief uitspringt. Dit is het geval bij de kapitelen 10, 11, 12, 14 en 20. Bij de overige kapitelen valt dit bandje in het verlengde van de aanzet van het ojief. De echinus wordt hierdoor smaller, wat invloed heeft op het formaat van de bladspruiten, welke – als bij de kapitelen in het schip – in twee kransen boven elkaar over de omtrek van de echinus zijn verdeeld. Onder genoemd bandje verjongt de echinus zich tot cirkelvormige doorsnede.

Onder dit gedeelte markeert een smal geprofileerd bandje de overgang naar de schacht.

Bladspruitkransen — Van de bladspruitkransen waarmee de echinus is bezet is de bovenste in een relatie gebracht met de abacus: het hart van de acht bladspruiten correspondeert met de hoeken ervan. De onderste krans daarentegen schijnt een willekeurige plaatsing te hebben, maar in ieder geval altijd verschoven ten opzichte van de spruiten van de bovenkrans.

De opbouw van de bladspruiten zelf is in principe gelijk aan die van de kapitelen van het Schip. De spruiten van de bovenste krans hebben een indeling in drieën: een omgeslagen middenblad wordt geflankeerd door twee zijbladen. Er zijn meestal drie twijgen herkenbaar. De spruiten van de onderste krans bestaan uit twee of drie twijgen, welke echter losser van elkaar staan dan bij de schipkapitelen. Behalve bij kolom 20 zijn de twijgen niet opgerold. Het karakter van de vormgeving is minder stijf; het gegeven is vrijer behandeld wat ook tot uitdrukking komt in het feit dat er onderling tussen de verschillende bladspruiten der koorkapitelen nogal wat karakterverschil bestaat.

Scherp ingesneden bladwerk in de bovenkrans komt voor bij de kapitelen der kolommen 11, 15, 16, 19 en 20. Scherp ingesneden bladwerk in de onderkrans bij 16, 17, 18 en 19.

Ronde bladinsnijdingen bij de bovenste krans van bladspruiten vinden we bij de kolommen 9, 10, 12, 13, 14, 17 en 18. In de onderste krans komt dit type voor bij de kolommen 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 en 20.

Bij de kolommen 16 in de bovenste krans en 14 in de onderste krans aan de oostzijde komen bladspruiten voor waarvan de twijgen gekruist zijn.

De kolommen 10 en 11 hebben ongewoon kleine en ook beschadigde spruiten in de onderste krans.

De randen van de bladspruiten zijn verguld op een oranje-rode ondergrond, afstekend tegen de lichtblauw gekleurde kern van de echinus (zie Beschrijving Tapijtschilderingen, blz. 8 en 9).

Schachten — De schachten zijn opgebouwd uit ca. 20 lagen Ledesteen met een dikte variërend van 16 tot 31 cm.

Basement, afb. 24d — De overgang van de schacht naar de basementen der koorkolommen wordt gevormd door een lijst ter hoogte van 17 cm van cirkelvormige omtrek. De profilering bestaat – van boven naar beneden gaande – uit een vellingkant, waarop een holprofiel aansluit dat uitloopt in een kraal. Direct hieronder bevindt zich een rondstaaf. Deze kraagt royaal over het eronder liggende achtkante prisma, dat eveneens in één blokhoogte is gehouden.

Hieronder bevindt zich een geprofileerd achtkant blok, waarvan de profilering bestaat uit een vellingkant, gevolgd door een liggend ojief, waarna met een iets scheppende velling de aansluiting wordt gevormd naar het onderste achtkante prisma, waarvan reeds het geprofileerde blok over enkele centimeters deeluitmaakt. Dit prisma bezit een grotere diameter dan het eerder genoemde. Tot de zerkenvloer zijn ervan nog drie of vier blokken zichtbaar.

Scheibogen — Als in het Schip bezitten de scheibogen van het Koor de vorm van een gedrukte spitsboog. Echter beginnen de bogen met een rechtstand van enkele decimeters hoogte, het duidelijkst zichtbaar in de koorsluiting.

De Ledesteen blokken waaruit de bogen zijn opgebouwd zijn ongeveer tweemaal zo dik als in het Schip het geval is.

Dit stemt overeen met de laagdikten die toegepast zijn bij de respectieve kolomschachten.

De doorsnede is overeenkomstig met die van de scheibogen van het Schip, met dit verschil, dat de vellingkanten scheppend zijn uitgevoerd.

Trekstangen

Alleen boven de kolommen 9, 10, 11 en 17 bevinden zich stalen beugels, welke rondom de aanzet der scheibogen de trekstangen koppelen. De verbinding tussen beugels en stangen is niet gelast, zoals in het Schip, maar gebout. Het ijzerwerk is in een donkergrijze kleur geschilderd.

Boven de kolommen 12 en 17 bevindt zich een trekstang naar de muurzuilen respectievelijk 36 en 41 van de Kooromgang. Boven de abacus van kolom 17 is een beugel met oog, waaraan de trekstang met een haak is bevestigd. Boven het kapiteel van kolom 12 is er geen beugel, maar loopt de trekstang enkele decimeters boven de abacus het muurwerk binnen.

Lichtbeuk Schip

Lichtbeuk Schip overzicht afb. 23

Boven de scheibogen van het Schip bevindt zich de lichtbeuk, welke een op zichzelf staande bouwfase vormt, daterend van vóór 1512.

Corresponderend met de traveemaat welke in het Schip door de kolommen wordt aangegeven is hier een zo licht mogelijke constructie toegepast. Deze bestaat uit houten kolonnetten welke een hoog geplaatste trekbalk dragen waarop de kap- en gewelfconstructie rust.

Per travee wordt de ruimte door een kruisgewelf met houten beschieting overspannen.

De kolonnetten zijn opgenomen in muurdammen, waartussen hoge spitsboogvormige ramen oprijzen, welke doorlopen tot in de dwarskappen der kruisgewelven.

Onder de ramen bevindt zich een dienstgalerij of triforium, voorzien van een houten borstwering welke voor de muurdammen langsloopt, terwijl de galerij de muurdammen doorboort.

Kolonnetten

De kolonnetten rusten op kalkstenen consoles, welke boven de abacus der kolomkapitelen tussen de scheibogen zijn aangebracht. Om dit te kunnen doen heeft men de tweede laag van de scheiboogaanzet moeten weghakken. Doordat de kolonnet grotendeels geplaatst werd in een in de oude muur gehakte nis, bleef er van het buitenste profiel van de scheibogen plaatselijk zo weinig steen staan, dat in de meeste gevallen ook deze stukjes moesten worden weggenomen. Tegen de kolonnet werd daarom ter vervanging een grofweg in profiel gehakt stuk hout tegen de kolonnet aangespijkerd.

De kalkstenen consoles zijn aan de schipzijde eenvoudig geprofileerd: een neuslijst vormt het voorste verticale vlak, waaronder onder 45 graden een vellingkantje is aangebracht, gevolgd door een holprofiel en besloten met nog een vellingkant. In de zijvlakken wordt deze profilering niet omgestoken.

Boven de kolommen 2 en 3 zijn de oorspronkelijke consoles vervangen door gelijkvormige exemplaren in Muschelkalksteen.

De eikenhouten kolonnetten hebben aan de achterzijde een rechthoekige doorsnede – welke in de uitgekapte nis in de muur valt – waarvoor een halfronde pilaster buiten het muurvlak uitspringt, welke met de rechthoek uit één stuk is gehakt.

afb. 27

Het rechthoekig gedeelte rust voor het oog op de beschreven kalkstenen console; de halfronde pilaster heeft echter een zodanige uitkragende beëindiging in de vorm van een basementje dat de kalkstenen console juist niet meer wordt geraakt. Onzichtbaar vanuit de kerkruimte vindt de belangrijkste ondersteuning van de kolonnetten plaats *in* de muur, middels een op de rechthoekszijde gespijkerde hoge en zware eikenhouten klos welke rust op een Ledesteenblokje, zodat de belasting in hoofdzaak naar het midden van de muur en daarmee naar het hart van de onderstaande kolom wordt gebracht.

Basement kolonnetten

Van boven naar beneden is de beëindiging van de halfronde pilaster als volgt gevormd: de halfcirkelvormige doorsnede gaat middels een geprofileerde rand, bestaande uit een rondstaaf, een bandje en een kwarthol, over in een half-achtkant prisma, eveneens aan de onderzijde begrensd door een geprofileerde lijst. Daaronder bevindt zich opnieuw een achtkant prisma, in het voorvlak waarvan de knoop van een muuranker is ingelaten. Dit prisma heeft een grotere diameter, schijnbaar rustend op een console-achtige overkraging van rechthoekige doorsnede. Schijnbaar, want deze compositie is uit één stuk met halfrondpilaster en muurstijl gehakt. De overkraging heeft onder de vergulde rondstaaf de vorm van een omgekeerde pyramide met ingezwenkte zijden. Deze zijn blauw geschilderd. De pyramide loopt uit in een vergulde knop, waarvan de onderzijde nauwelijks de eerder beschreven kalkstenen console raakt.

Boven een aantal kolommen is tegen de zijden van deze overkraging afzonderlijk vervaardigd en later aangespijkerd houtsnijwerk aangebracht. Bij het begin van de restauratie was op sommige plaatsen dit houtsnijwerk al niet meer aanwezig, maar wel was later op de overeenkomstige plaats een moet te zien, welke de hoofdvorm van het oorspronkelijke snijwerk verried. Dit is bij de restauratie aangevuld. De voorstelling van het snijwerk bestaat in hoofdzaak uit gestyleerd bladornament van verschillend karakter, waarin in enkele gevallen een afwijkend element is opgenomen.

De voorstellingen zijn boven kolom:

1. Afgerukte tak met bladwerk en bloemknop (zie afb. 25). Ontvreemd bij de restauratie.

2 en 3. Ornament vermoedelijk verdwenen bij de plaatsing van de nieuwe kolommen in de 17de eeuw.

afb. 27c 4. Bladranken: aan de oostzijde ontbreekt een stuk.

afb. 27a, b 5. Aan oost- en westzijde een afgerukte twijg met bladwerk en bloemknop; aan de zuidzijde een Renaissance-wapenschildje.

afb. 27d 6. Aan oost- en westzijde bladranken; aan de zuidzijde een afgerukte twijg met bladwerk.

23. Bladranken, waarin aan oost- en noordzijde een vogeltje is opgenomen.

afb. 27c 24. Bladranken, welke een duivelsmasker omgeven.

afb. 27f 25, 26, 27. Geen snijwerk, maar verguld, enigszins plantaardig ornament, aangebracht op blauw fond.

28. Ornament verdwenen door voormetseling in de 18de eeuw.

Zijkolonnetten, afb. 21

Elke kolonnet doorboort onveranderd de onder- en bovenlijst van de triforiumbalustrade. Vanaf dit niveau wordt zij op enkele centimeters afstand geflankeerd door halfronde zijkolonnetten, eveneens één geheel vormend met een achtergelegen muurstijl welke in de muur is opgenomen. Dit geheel vindt zijn steunpunt op de houten onderlijst van het triforium.

Dit steunen heeft ook hier vorm gekregen middels twee boven elkaar geplaatste basementjes, welke qua detaillering overeenkomen met hetgeen voor de middenkolonnet reeds beschreven is. De verhoudingen zijn echter iets slanker.

Aan de bovenzijde eindigt de middenkolonnet in een eenvoudig kapiteel, dat middels een kwarthol en een rondstaafprofiel van de schacht is gescheiden; het beloop van deze profilering is nog halfcirkelvormig. Het kapiteel is half-achtkant van doorsnede; de uitkragende vlakken zijn blauw geschilderd. Uit de afgebroken spijkers die erin werden aangetroffen blijkt, dat ook hier oorspronkelijk ajour steekwerk was bevestigd.

Op het kapiteel schijnt de muurstijl van het trekbalkjuk te rusten, waarbij onder het korbeel een stuk van de muurstijl zichtbaar blijft. Hierin bevindt zich de bout met spie van een muuranker.

Precies dit stuk van de muurstijl wordt geflankeerd door de kapitelen der zijkolonnetten, die eenzelfde profilering bezitten als het kapiteel van een middenkolonnet.

Verankering middenkolonnet

Elke middenkolonnet is op 6 plaatsen aan de achterliggende constructie of het metselwerk verankerd. Van onder naar boven:

1. in de onderste geleding van het basementje
2. ca. een halve meter onder het loopvlak van de dienstgalerij (?)
3. juist onder de onderlijst van de dienstgalerij
4. boven het kapiteel, onder de aanzet van de schoor van het trekbalkjuk
5. op muurstijlgedeelte trekbalkstoel
6. bovenop trekbalk.

De drie laatstgenoemde verankeringen corresponderen met de knopen die zichtbaar zijn aan de buitenzijde. Door deze drie knopen is één lange schieter gestoken, met een doorsnede van vierkant 35 mm.

Schilderwerk afb. 30

De trekbalkjukken en de gewelfconstructie zijn bruin gekleurd met wasbeits. Er zijn onder de 18de en 19de eeuwse verflagen geen oorspronkelijke 16de eeuwse beschilderingen aangetroffen. Alleen gedeelten van de gewelfgraten boven het orgel, rondom de 'gewelfschotel' zijn verguld evenals van de noord-zuidlopende nokgraten een stuk nabij de noordelijke en zuidelijke topgevel en van de oost-westlopende nokgraat nabij de torenmuur, een en ander beschreven in het hoofdstuk 'Beschilderingen' op blz. 69.

Profilering gewelfgraten

De profilering van de gewelfgraten is voor dwars-, nok- en diagonaalgraten identiek (zie het profielenblad). Een brede neus vormt de voorzijde van de graat, waarna de profilering van de zijkant inzet met een kwart ellips. Dan volgt een smal bandje waarop de ronde zijde van een ojief aansluit. Het holle deel van het ojief eindigt een centimeter onder het gewelfschot, dat in een groef loopt welke in de gewelfgraat is gehakt.

afb. 30e

Op het kruispunt der diagonaalribben steken de koningsstijlen verzwaard door het gewelfschot heen. Ze zijn aan de onderkant krachtig geprofileerd, waardoor het lijkt of er een gewelfschotel is aangebracht. Deze profilering komt overeen met die van de gewelfgraten welke juist op het cylindrische deel van de koningsstijl aansluiten. De profilering der graten loopt daartegen door zonder verdere beëindiging.

afb. 30d

Waar de dwarsgraten de nokgraat snijden bevindt zich een ronde geprofileerde knop, welke – evenals het aangrenzende stuk der dwarsgraten deel uitmaakt van de zolderbalk. De knop is dus gesneden uit de dikte die deze balk heeft, evenals het bovenste deel van de gedrukte spitsboog. Boven de knop zijn de profielen der dwarsgraten beëindigd door zogenaamde kapellen. Tegen de aldus gevormde verzwaring lopen de profielen van de nokgraat dood.

De strijkgraten welke langs de muur van de lichtbeuk lopen zijn van eenzelfde profilering voorzien, welke uiteraard slechts aan de zijde van de ruimte is uitgevoerd.

Ramen lichtbeuk Schip afb. 21

De ramen van de lichtbeuk zijn geplaatst in het bovenste deel van nissen, welke oprijzen vanaf het loopvlak van de dienstgalerij. Dit vlak is gelegen op ca 87 cm boven de top van de scheibogen van het Schip. De zijvlakken van de nissen worden over de hoogte van het raam gevormd door een uitvoerig geprofileerde dagkant, waarvan de raaklijn onder 45 graden loopt met het voorvlak. Anderzijds bevinden zich tussen de nissen penanten, in het hart waarvan de eerder beschreven kolonnetten zijn opgenomen, samenvallend met het hart van de schipkolommen.

Triforium

De bovenzijde van de onderdorpels der ramen ligt op ca 2.76m boven het loopvlak van de dienstgalerij. Deze hoogte – die ten koste gaat van het glasoppervlak – is nodig om kapaanzet en goten van de zijbeuken te bergen, terwijl boven de gootbodem voldoende hoogte moet worden gehouden. Hierbij is het hoogste punt van die goot nabij de Viering maatgevend geweest. De onderdorpels der ramen liggen op één nagenoeg waterpas lopende lijn.

Over de hoogte van het blinde gedeelte van de nis worden de onder 45 graden lopende zijvlakken – welke in het voorvlak van de bovenstaande profilering liggen – doorboord door haaks daarop staande zeer smalle doorgangen, aan de bovenzijde afgesloten door een gewelfje van halfcirkelvormige of gedrukt-ellipsvormige doorsnede.

Dit gewelfje wordt reeds enkele decimeters achter het vlak geknikt in een richting evenwijdig aan die van het Schip. De kruising die aldus ontstaat van twee onder een hoek van 135 graden op elkaar staande gewelfjes is gehakt uit één stuk zandsteen van een fijnkorrelige kwaliteit. De kleur is overwegend grijsgeel, maar ook komen hier en daar lichtrose

gewelfsteentjes voor.

De vormgeving middels gewelfjes van de doorgang is alleen toegepast in het vanuit de kerk zichtbare gedeelte van de doorboring van de penant. In het vanuit de kerk niet zichtbare gedeelte is de overwelving tot stand gebracht door overmetseling in baksteen.

Het haaks op de nisbegrenzing insteken van de doorgang was noodzakelijk om de penant, waarin de houten kolonnetstijl is opgenomen en waarvan het voorvlak juist boven het voorvlak ligt van de muur onder de dienstgalerij – enige massa te laten behouden. Dit gaat plaatselijk ten koste van de dikte van de buitenmuur.

Steenhouwersmerken

De dagkant van de doorgang is uitgevoerd in zandsteen, gepleisterd aan de zijde van het Schip. Bijna ieder blok is van een steenhouwersmerk voorzien, dat met de letterbeitel is ingehakt (zie blz. 94). Er zijn 7 à 8 verschillende merken, die ook voorkomen op de blokken van de schacht van de westelijke vieringkolommen. Hierdoor wordt nog eens, en nu vanuit de ambachtelijke hoek, aangetoond dat de lichtbeuk en deze beide kolommen tot één bouwfase behoren, wat ook reeds vanuit de bouwlogica en stijlkritiek was vastgesteld.

Kettinganker

In het loopvlak in de doorgang is op vele plaatsen de bovenzijde van een ijzeren kettinganker zichtbaar. De staven worden in het midden van de doorgang gekoppeld door een schieter, welke in sommige gevallen ca 10 cm boven het loopvlak uitsteekt en aldaar een waar struikelblok vormt.

Onderlijsten

Het loopvlak bestaat uit gemetselde bakstenen op hun plat, afgewerkt aan de zijde van de ruimte door een overkragende sterk geprofileerde eiken balk, waarvan de bovenzijde in het loopvlak ligt.

De wijze van verankering van deze als een overstekende lijst geprofileerde balk kon niet worden vastgesteld.

In het westen eindigt deze lijst aan weerskanten van het orgel zonder bijzondere vormgeving, recht afgezaagd. In het oosten stopt de lijst tegen het zijvlak van de lage trekbalk 7-22. Daar deze trekbalk van later datum is, zal er oorspronkelijk een andere beëindiging zijn geweest. Hiermee kan de naad verband houden, welke op enige afstand van de trekbalk in de onderlijst zichtbaar is. De lijst is tegen de halfronde kolonnetten gecontramald, terwijl alleen het voorste profiel over de gehele lengte van het Schip doorloopt.

De onderlijst steunt op een uitgemetselde lijst van gepleisterde baksteen, uitgevoerd als een rollaag voorzien van een vellingkant, doodlopend tegen de middenkolonnetten. Vermoedelijk afgaand op positie van de lijst en eenvoud van de profilering veronderstelde H. Janse dat deze zelfde rollaag aanvankelijk de muurgording van de hallenkerkkap ondersteunde (tek.no 2^{17}, restauratiebureau, Jan. 1957). De hoogte van 10 cm schijnt wel overeen te komen met het baksteenformaat dat in de boogzwikken boven de scheibogen is verwerkt: 21½ x 10½ x 5 cm; dat doet echter ook het baksteenformaat van de lichtbeuk: 21/21,6 x 10½ x 4,6/ 5 cm.

Het is echter op zichzelf niet onmogelijk dat de overkragende houten onderlijst van het triforium op de plaats van een oudere ondersteuningsconstructie door een nieuwe rollaag werd opgevangen, temeer waar door het aanbrengen van de dienstgalerij hierboven in de muur nogal wat hak- en breekwerk moest worden verricht.

Daarbij komt nog dat aan de andere zijde van de muur bij de restauratie van de noordelijke gewelfvoet der Zuiderzijbeuk inderdaad zo'n oudere ondersteuningsconstructie werd gevonden, bestaande uit drie afgehakte kalkstenen consoles per travee (rest.bur. nrs 1354, 1355). Behalve op deze consoles rustte de oorspronkelijke muurgording op en in de trekbalk. Bij de insteek der zuidelijke kapellen aan het eind van de 15de eeuw werden de muurgordingen aan deze zijde door nieuwe, iets lager geplaatste exemplaren vervangen, thans gedragen door houten consoles, geprofileerd met hielojief.

Daar de drie beuken van de hallenkerk gelijktijdig zijn opgezet is er weinig reden om te vermoeden dat aan de schipzijde van dezelfde muur een andere constructie werd toegepast. We menen dus te mogen concluderen dat de rollaag waarschijnlijk behoort bij de lichtbeuk, bij de bouw waarvan de kalkstenen consoles moeten zijn weggenomen.

Balustrade

De geheel in eikenhout uitgevoerde balustrade van de dienstgalerij is samengesteld uit een bovenlijst, waaronder een boogfries op balusters, rustend op een onderlijst, die op een overkragende bakstenen rollaag ligt. Voor de profilering van deze onderdelen zie tek. 16.

Bovenlijst

De bovenlijst is aan de zijde van de galerij voorzien van een vellingkant, welke nabij de penanten wordt gestopt middels een kapel. Bij wijze van uitzondering is dit niet gebeurd in travee 23-24; hier loopt de vellingkant dood tegen de zijkolonnetten.

Van de profilering aan de zijde van de ruimte loopt alleen de neus voor de middenkolonnet langs en zijn de meer terugliggende profielen daartegen gecontramald, juist als met de onderlijst het geval is.

Aan weerszijden van het orgel loopt de bovenlijst dood tegen een verzwaarde penant. Deze beëindiging is niet oorspronkelijk maar tot stand gekomen in de 18de eeuw, bij het afsluiten van de dienstgalerij in de travee grenzend aan de toren.

Aan de oostzijde is bij wijze van beëindiging de profilering haaks omgestoken, aansluitend op een zijkolonnet.

De bovenlijst als geheel bestaat uit stukken ter lengte van één travee, welke steeds midden voor de middenkolonnet tegen elkaar stuiten. De verankering vindt steeds tussen zij- en middenkolonnet plaats aan de binnenmuur van de penant. De spieën van de verankeringen zijn in de doorgang van de galerij zichtbaar.

Boogfries

Aan de onderzijde van de bovenlijst is op een of andere wijze het boogfries bevestigd, dat per travee in twee stukken is uitgevoerd; de naad ligt in het midden boven een boogje van het per travee tien maal herhaalde driepasmotief. Aan de einden is het boogfries gecontramald om de halfronde zijkolonnetten.

Het boogfries is niet, zoals men zou verwachten, samengesteld door tussen doorlopende balusters uitgeschulpte plankjes te steken, maar het bestaat uit een zeer sterk uitgeschulpte balk. De balusters dragen het fries door halfhoutse overkeping aan de galerijzijde, waar de balusters doorlopen tot in de bovenlijst en daar met een lip zijn ingelaten en vastgespijkerd.

Voor het maken van het boogfries heeft men oude kaponderdelen secundair verwerkt. Dit blijkt uit met de haalguts gesneden merken die op het vlak aan de galerijzijde werden aangetroffen in de traveeën 7-6 en 6-5. De merken zijn verminkt door het uitzagen van de driepassen en kepen.

Balusters

De balusters – negen in getal per travee – zijn aan de zijde van de ruimte ongeveer geprofileerd als een halve raammontant; de galerijzijde is rechthoekig van doorsnede gehouden. De balusters zijn met pennen in de onderlijst gestoken en middels houten nagels vastgezet.

Onderdorpel raam

Tussen de penanten overkraagt de afzaat van de onderdorpel van de ramen middels een geprofileerde lijst (zie tek. 16) een fries van vier rondboogjes, welke van driepassen zijn voorzien. Ze rusten op drie kraagsteentjes welke als fratskopjes zijn uitgevoerd (zie afb. 28 en 29). Het voorvlak van het fries ligt 11 cm voor het vlak van de nis.

Raamtracering

De vorm van de raamtraceringen in de lichtbeuk is tot stand gekomen naar aanleiding van hetgeen is weergegeven op een schilderij van E. de Witte (afb. 9), ter vervanging van de vroeg-18de eeuwse vorktraceringen die bij het begin van de restauratie werden aangetroffen.

Elk raam bezit drie van geprofileerde baksteen opgetrokken montants, waardoor vier verticale glasstroken ontstaan. De buitenste hiervan zijn vier panelen hoog en worden ter hoogte van de aanzet van de raamboog gesloten door een spitsboogje. Ook de beide middenstroken worden door een spitsboogje gesloten, maar enkele meters hoger. Hierboven loopt de middenmontant niet door, maar de beide buitenste montants gaan over in één cirkelvorm, welke de spitsboog van het raam raakt.

Alle ontmoetingspunten binnen de traceringvorm zijn in tufsteen uitgevoerd. Dit is ook het geval met de topstukjes van de eerder beschreven spitsboogjes.

Beglazing

Op het schilderij van De Witte is een diagonaalsgewijs lopende beglazing weergegeven. Bij de restauratie zijn panelen aangebracht met horizontale en verticale loodstrippen, passend bij de andere kerkramen in het rustiger beeld dat is nagestreefd.

In de beglazing van de ramen in sommige traveeën is in glas in lood een jaartal aangebracht dat aangeeft in welk jaar de betreffende travee gereedkwam; in de traveeën 5-6 en 23-24 is dat 1973 en in de traveeën 2-3 en 26-27 is dat 1974.

Trekbalkjukken

De bovenste trekbalkjukken van de lichtbeuk zijn direct bij de bouw omstreeks 1510 aangebracht. Hoewel ze principieel behoren bij kap- en gewelfconstructie is hier een mengvorm toegepast doordat de muurstijl van de trekbalkstoel één geheel vormt met de kolonnetstijl; dit is vastgesteld boven punt 1. Men heeft aldus getracht om de stijfheid van de labiele lichtbeukmuren te vergroten. Bij de restauratie is op geen enkele andere plaats een trekbalk of trekbalkstoel van de lichtbeuk verwijderd zodat we niet weten of deze constructie bij alle kolonnetstijlen is toegepast. Anderzijds is het duidelijk dat als men muurstijl en kolonnetstijl *niet* uit één stuk gemaakt had, de overgang tussenbeide – hoe dan ook geconstrueerd – altijd een zeer riskant knikpunt had opgeleverd.

Op de trekbalken zijn aan beide einden ankers gespijkerd die via schieters aan de lichtbeukgevels middels zware ronde trek-drukstangen via de buitenruimte zijn gekoppeld aan de zolderbalken der zijbeukkappen. Dit is vermoedelijk pas geschied in de 18de eeuw.

Trekbalk 1-28 geeft nog enkele andere bijzonderheden. In de eerste plaats is het bestaan van een trekbalk hier al opvallend. In het schip van de hallenkerk bevond zich op deze lijn echter ook reeds een trekbalkjuk; dit blijkt uit de aanwezigheid van een blokje Ledesteen – waarvan de voorzijde ruw is afgehakt – achter de kalkstenen console die de kolonnetstijl draagt. Het kan niet anders of dit blokje moet de muurstijl van een trekbalkstoel hebben gedragen. Een trekbalkjuk op deze plaats is echter ongebruikelijk, zoals men kan zien bij de sluitmuren der zijbeuken, waar slechts een strijkspant is aangebracht en de muur geacht wordt de zijdelingse druk op te nemen. Blijkbaar heeft men het strijkspant van het schip van de hallenkerk niet aan de toren willen verankeren, omdat een veel grotere zetting van de toren was te voorzien en het daarom gewenst was de constructie van de kerkkap op zichzelf te stellen. Ook bij de bouw van de lichtbeuk heeft men dat dus weer gedaan.

Een andere bijzonderheid van deze trekbalk is dat een trekbalkstoel ontbreekt boven punt 28. Vermoedelijk in de 18e eeuw is daar een haaklas in de balk gemaakt, waarbij men de trekbalkstoel heeft laten vervallen. In plaats daarvan is het eind van de balk op twee zandstenen consoles gelegd. Waarschijnlijk heeft men het een veilig idee gevonden om ook het middendeel van de balk op zandstenen consoles te leggen.

In de 18de eeuw is de trekbalkstoel boven punt 1 gehandhaafd. Hier is bij de recente restauratie een haaklas gemaakt, waarbij de eenheid van kolonnet en muurstijl aan het licht kwam.

Opvallend is voorts de profilering van de kop van het sleutelstuk met een gemenageerde peerkraal. De onderzijde van het sleutelstuk buiten het korbeel is afgeschuind en gestopt. De overige sleutelstukken in de lichtbeuk hebben aan de kop een geheel andere profilering bestaande uit een kwartrond en een kwarthol gescheiden door een zeer smal bandje. Daarom moet het sleutelstuk met peerkraal wel secundair zijn verwerkt. Dat menagering en de versiering op de overgang van zij-en ondervlak alleen aan de zijde van de ruimte zijn aangebracht, bewijst dat de oorspronkelijke positie van dit sleutelstuk overeenkomstig was. Het ligt dus voor de hand dat men het sleutelstuk van het *lage* trekbalkjuk hier opnieuw heeft toegepast. Bij onderzoek is gebleken dat dit sleutelstuk niet beschilderd is geweest.

Lage trekbalkjukken afb. 22

Tussen de punten 25-5 en 22-7 zijn grijswit geschilderde grenen trekbalkjukken aanwezig op hallenkerkniveau. Deze moeten zijn aangebracht toen bleek, dat de rechtstanden in het Schip naar binnen begonnen te knikken, vermoedelijk in het begin van de 18de eeuw.

Wat betreft de plaats van trekbalkjuk 22-7 moet deze vervorming zijn veroorzaakt door het in de loop der tijd steeds weer uitgebreide en daardoor zwaarder geworden Koororgel, aangebracht in het slechte muurstuk 32-68, dat bovendien onvoldoende gefundeerd was (zie Beschrijving Weitkoperskapel, blz. 28, tek.no 5 en 7). De vervorming op de plaats van

het trekbalkjuk 24-5 zal hiermee samenhangen; ook is de hoge lichtbeuk met zijn dunne muren op zichzelf al niet zo'n stabiele constructie.

Boven de punten 24 en 5 kon voor het maken van een trekbalkstoel de bestaande muurstijl worden gebruikt, zij het dan dat ter hoogte van de trekbalk de halfronde kolonnet werd verwijderd. Zware ankers bovenop de trekbalk koppelen deze aan de trekbalken van de spanten der zijbeuken. Bij trekbalkjuk 22-7 zijn de ankers van de trekblak aan de oostzijde ervan aangebracht, terwijl de ankers op de overeenkomstige trekbalken in de zijbeuken op een iets andere hoogte zijn geplaatst. Wellicht is hier niet doorgekoppeld, maar vindt slechts verankering aan het metselwerk plaats.

De schoren zijn met een tand en pen en gat in de trekbalk bevestigd. De halfronde pilaster is plaatselijk weggenomen ten behoeve van de plaatsing van het ondereinde van de schoor, welke rust op het onderste deel van het basementje.

Boven de punten 22 en 7 is het onderste stuk van de muurstijl ter gelegenheid van het aanbrengen van de trekbalk geheel vernieuwd, wat blijkt uit de afwijkende detaillering. Deze komt het vroegst voor op een tekening van het interieur van de Oude Kerk door H.P. Schouten van ± 1786. Tussen trekbalk en schoor is namelijk een halfronde pilaster op de muurstijl aangebracht, onder de trekbalk bekroond door een kapiteeltje, waarvan de astragaal en de echinus halfcirkelvormig van doorsnede zijn, waarbij de laatste uitloopt naar een rechthoekige abacus. Onder de schoor zijn de hoeken van de muurstijl afgeschuind; vlak onder het ontmoetingspunt met de schoor wordt de rechthoekige doorsnede middels kapellen hersteld.

Tot zover de detaillering van de onderste trekbalkjukken. Overigens, bij de bouw van de hallenkerk waren er op deze hoogte boven iedere kolom al trekbalkjukken geweest, behorend bij de hallenkerkkap, welke men bij de bouw van de lichtbeuk heeft verwijderd. Een paar honderd jaar later was men dus genoodzaakt er weer enkele in te voeren.

Lichtbeuk Viering

Lichtbeuk boven de Viering

In de rechtstanden boven de vieringkolommen zijn de muurstijlen van tweemaal vier trekbalkjukken opgenomen; tweemaal, omdat zich op iedere zijde van het vierkant twee trekbalkjukken boven elkaar bevinden. Een schematische doorsnede over deze rechtstanden geeft tekening 23[41] van het restauratiebureau.

Trekbalkjukken 7-8 en 21-22

Het onderste trekbalkjuk 7-8 is gedetailleerd overeenkomstig het juk 8-21, dat hierna beschreven wordt. De trekbalk heeft een schuine haaklas boven kolom 7. De wankant van de schoor boven kolom 7 wordt aan de kolomzijde gemaskeerd door dunne aangespijkerde planken.

De detaillering van de pilasters welke op dit onderjuk staan vertoont enig verschil met de overeenkomstige pilasters van het juk 8-21. Beide kapiteeltjes vertonen in de echinus de overgang van een halfronde schachtdoorsnede naar een rechthoekige abacus. Het basementje boven punt 8 is gedetailleerd als het overeenkomstige basementje boven het onderjuk 8-21. Boven punt 7 heeft het echter een afwijkende profilering.

De trekbalk van het bovenjuk heeft een schuine haaklas boven punt 8. Hier is ook een zijdelings opgespijkerd anker zichtbaar, dat ontbreekt boven punt 7. Waarschijnlijk is aldaar zo'n anker aan de bovenzijde van de trekbalk aangebracht. Het gaat er immers om dat middels de trekbalken ook in de Viering de keten van trekverbindingen wordt volgehouden, welke beginnend bij de toren, rondgaand via de kooromgang weer bij de toren terugkeert.

De sleutelstukken onder de trekbalk zijn beëindigd met een ojiefprofiel.

Aan de zuidzijde van de Viering heeft de trekbalk van het juk 21-22 een zijdelings opgespijkerd anker boven punt 22. Boven punt 21 ontbreekt zo'n anker.

De pilasters onder de trekbalk zijn gedetailleerd als bij het juk 8-21, met basementjes als boven kolom 8.

De pilasters welke boven op het juk 21-22 staan zijn uitgevoerd als bij het juk 7-8, met dit verschil, dat het basementje van de kolonnet boven punt 22 in de overgang naar de schacht is versierd met een parelrand, waaronder snijwerk van een afwijkende vorm als voor de overeenkomstige basementen gebruikelijk is. Het lijkt erop dat hier een omgekeerd kapiteel is toegepast, blijkbaar afkomstig van een serie kapiteeltjes van onderkolonnetten.

De trekbalk van het bovenjuk bezit boven beide steunpunten een schuine haaklas. Het middenstuk van de balk is aangebracht in 1910 en is van Riga's grenen (Notulen Bouwcommissie, restauratiebureau). Op het lasstuk boven punt 21 is aan de noordzijde het jaartal 1970 ingehakt. Hier bevindt zich ook een zijdelings opgespijkerd anker, dat ontbreekt aan het andere einde van de trekbalk.

Toen hier omstreeks 1552 de lichtbeuk als een voorlopige constructie werd aangebracht, moest het bestaande kruisgewelf in de Viering worden afgebroken, en daar er wel plannen waren voor een lichtbeuk op het transept, maar deze nog niet tot uitvoering konden komen, moest de afsnede van de ruimte tussen het voorlopig nog bestaande transeptgewelf en de zoldervloer met een schotwerk worden gedicht. Dit zijn dus de twee boogzwikken die zich aan noord- en zuidzijde bevinden tussen de lage en de hoge trekbalk, uitgevoerd als een eiken schotwerk van staande delen.

afb. 8

Dit schotwerk wordt door Emanuel de Witte als liggend schotwerk weergegeven (1659). Bij de restauratie is echter staand schotwerk aangetroffen, maar dit was vermoedelijk niet origineel, want het bestond uit grenen en latere eiken delen.

Boven het niveau van de zoldervloer werd een stuk van beide transeptkappen afgebroken om de lichttoetreding tot de Viering mogelijk te maken. Ter hoogte van de zoldervloer werd het tweede trekbalkjuk aangebracht, en hierop een eikenhouten raam gesteld, voorzien van een vorktracering en aan de buitenzijde met lood bekleed. In de 'vlieger' van beide ramen is in het glas-in-lood het jaartal 1971 aangebracht, het jaar waarin de restauratie van de lichtbeuk in de Viering gereedkwam.

Deze vorktracering is er niet van het begin af aan geweest, als we tenminste twee schilderijen door Emanuel de Witte

op dit punt au serieux mogen nemen (1661, zie afb. 9; Manke Kat. 65 afb. 46 ± 1665). Er schijnt oorspronkelijk binnen het gedrukt spitsboogvormige raam een horizontale en verticale verdeling in glas-in-loodpanelen te zijn geweest. Vermoedelijk is deze constructie in het begin van de 18de eeuw vervangen, tegelijk met de vernieuwing van de andere kerkramen.

Bij deze vervanging gaf men tegelijk het tijdelijk karakter van het oorspronkelijke raam op, wat blijkt uit de meer gedetailleerde vormgeving: vanuit de onderdorpel werden twee zware geprofileerde naar buiten zwenkende bogen gemaakt, afzwenkend naar de raamboog, aldus twee 'gothische' raamhelften vormend, waartussen de zogenaamde vlieger overbleef. Deze werd met een hartvormige tracering gevuld waarbij als beëindiging der houten ribben een knop of voluut werd toegepast (afb. 18).

Trekbalkjukken 8-21

Van het onderste trekbalkjuk bezit de trekbalk aan de zuidzijde een haaklas. Op de zijvlakken van de beide uiteinden zijn ijzeren vastgenagelde muurankers zichtbaar.

De schoren vallen met een tand en pen en gat in de trekbalk. De onderzijde van de schoren is ingelaten in muurstijlen welke voorzien zijn van pilasters met halfcirkelvormige doorsnede. Deze zijn juist onder de trekbalk bekroond door een kapiteeltje, waarvan de echinus met acanthussnijwerk is versierd. Bij wijze van astragaal is een parellijst aangebracht. Aan de noordzijde valt de abacus reeds gedeeltelijk in de trekbalk; aan de zuidzijde normaal onder de trekbalk.

Onder de schoor aan de noordzijde bevindt zich nog de middels profielen aangeduide overgang naar een half-zeskant basementje, dat – ondersteund door een blokje hardsteen van dezelfde vorm dat bij de restauratie ter drukverdeling is aangebracht – rust op het kapiteel van kolom 8. Aan de zuidzijde rust de schoor op een rechthoekig blok hout dat bij wijze van pilaster vóór de eigenlijke muurstijl is gezet en even diep is ingelaten als de schoor. De naar de ruimte gekeerde ribben van dit blok zijn voor het grootste deel afgeschuind, terwijl de overgang enkele centimeters onder de schooraanzet middels kapellen plaatsvindt.

De pilasters zijn roodbruin geschilderd met uitzondering van het grootste deel van het basement onder de schooraanzet, dat bruin is gebeitst.

Het bovenjuk rust aan noord- en zuidzijde op muurstijlen voorzien van pilasters, waarvan de schacht een halfcirkelvormige doorsnede heeft. De basementjes zijn samengesteld uit een halfcirkelvormig gedeelte – met rondstaaf en holprofiel – dat zonder bandje overgaat in een rechthoekig gedeelte, aan de bovenzijde afgerond door een met snijwerk versierd kraalprofiel. Het kapiteel heeft een halfcirkelvormig astragaal, bestaande uit kwarthol en rondstaaf; het kapiteel is echter half achtkant. De echinus ervan loopt naar boven trompetvormig uit en wordt afgesloten door een rondstaaf. Hierop rust een lage, eveneens half achtkante abacus.

De muurstijl van het trekbalkjuk heeft onder de schooraanzet een ijzeren muuranker met spie. Aan de zuidzijde worden de overgangen van de schoor naar sleutelstuk, trekbalk en muurstijl versterkt door dikke ijzeren platen, die in de zijvlakken van de constructie zijn ingelaten en geschroefd (architect C.B. Posthumus Meyjes, 1910).

De sleutelstukken waarin de schoren met tand en pen en gat zijn ingelaten, bezitten aan hun uiteinde een eenvoudig ojief. Aan de zuidzijde is het sleutelstuk buiten de tand van de schoor met vier zware moderne bouten aan de trekbalk verbonden; aan de noordzijde op de overeenkomstige plaats met twee bouten van oud model met een vierkante kop welke is ingelaten.

Aan de zijde van het Koor strookt de bovenkant van de trekbalk met de bovenkant van de schijnbare muurgording, welke in werkelijkheid een binnenmuurplaat is. Hierboven begint het gewelfschot.

Aan de zijde van de Viering vindt de gewelfaanzet veel lager plaats, namelijk even boven de zojuist beschreven kapiteeltjes van de muurstijlpilasters. Hier zetten de diagonaalgraten van de Viering aan, rustend op de fijn geprofileerde kapitelen van rudimentair aandoende natuurstenen pilasters.

Deze pilasters hebben in horizontale doorsnede een golvende profilering, welke overeenkomt met die van de er onder staande vieringkolom. Hier kan men zich enigszins het effect voorstellen dat een verhoging van het transept zou hebben gemaakt, mits alleen de hoge trekbalkjukken zouden zijn uitgevoerd en de lage niet later noodzakelijk waren gebleken. De natuurstenen opbouw boven de oostelijke vieringkolommen zou er als een muurzuil hebben uitgezien, niet aan drie zijden onderbroken door houten muurstijlen met pilasters.

De kapitelen van de natuurstenen pilasters bezitten een opeenvolging van vele rechte bandjes, welke, zich naar boven verbredend, worden afgesloten door een hielojief en een dunne dekplaat. De zuid-oostelijke helft van het kapiteel is half-zeskant, terwijl merkwaardigerwijs de oostzijde ervan cirkelsegmentvormig is uitgevoerd, in tegenstelling tot het overeenkomstige kapiteel aan de zuidzijde, dat geheel kantig is uitgevoerd.

Het basement van de natuurstenen pilasters bestaat uit de gewone opeenvolging rondstaaf-holprofiel-rondstaaf, waarbij de laatste een grotere diameter heeft dan de eerste, en van het holprofiel gescheiden is door een bandje en een kraal.

Lichtbeuk Koor

Lichtbeuk van het Koor

De ramen in de lichtbeuk boven het Koor corresponderen niet als in het Schip met de traveemaat der kolommen, maar ze overspannen elk twee traveeën. Daardoor zijn er aan noord- en zuidzijde elk twee ramen. De tracering ervan is bij de restauratie vernieuwd naar het model weergegeven door Lambert van Noort in zijn ontwerp voor een gebrandschilderd glas in één van deze ramen in 1561, aanwezig in het Teylers Museum te Haarlem (zie afb. 5).

Grote ramen

Elk raam bezit een zware geprofileerde middenmontant, welke het door uitbuiging ter hoogte van de geboorte der buitenboog in twee spitsboogvormige helften verdeelt. Hierbij blijft een zogenaamde 'vlieger' in de top van het raam over.

Elke raamhelft is door drie montants in vier verticale stroken verdeeld. Halverwege tussen de aanzet en de top van de raamboog begint de aanzet van de tracering in de beide middelste verticale stroken. Hier zijn boven elkaar tussen de montants twee maal twee gedrukte ellipsboogjes gevormd. Het bovenste paar boogjes is aan de van het midden afgekeerde zijde zodanig gecompleteerd dat een hartvorm ontstaat.

Deze tracering is zo hoog in de raamhelft geplaatst dat de bovenste boogjes de raamboog raken. De middelste montant loopt niet door tot in de top van de raamhelft. De zijmontants lopen door tot ze de raamboog snijden, uit welke punten de bovengenoemde bovenste boogjes aanzetten om samen te komen in de middelste montant.

In de vlieger is een tracering ontstaan, welke uit vijf gedrukt ellipsvormige boogjes bestaat. Met vier van deze boogjes is precies dezelfde tracering samengesteld als in een hiervoor beschreven raamhelft. De vijfde is geheel onderaan in de vlieger geplaatst en verbindt de spruiten van de middenmontant.

Zes brugstaven verdelen de ramen in horizontale stroken; de vijfde brugstaaf ligt op de hoogte van de raamboogaanzet. Hierop zijn de glas-in-loodpanelen aangebracht, elk vijf ruitjes hoog en vijf breed. De glassoort is Cordelé in de tinten D en F.

Onder de overstekende lijst van de onderdorpel van de ramen bevindt zich een verdiept ten opzichte van het overig muurvlak gelegen nis, welke door een pilaster onder de middenmontant wordt gedeeld. Iedere nishelft wordt versierd door een boogfriesje (afb. 62), bestaande uit vier gedrukt ellipsvormige boogjes, elk voorzien van een driepas. De buitenste boogjes hebben een wat grotere overspanning dan de binnenste. Dit is duidelijk te zien aan het middelste boogje van het ingeschreven driepasmotief. De boogjes worden gedragen door consoles, waarin een leeuwenmasker is uitgehouwen. In totaal zijn er 29 van deze consoles gemaakt, die zich weinig van elkaar onderscheiden.

Bij alle driepassen is het opvallend dat de motiefhelften worden gescheiden door een recht stukje natuursteen, dat wel in profiel is bijgehakt, maar oms niet in de kromming van het middelste boogje. Hierdoor lijken sommige van deze boogjes afgeplat. We hebben hier dus te maken met een vooraf klaargemaakt product, dat in het werk werd aangepast aan de situatie waarin het werd geplaatst.

Bij het triforium in de lichtbeuk van het Schip was er dankzij de gekozen raammaat en de schuine dagkant van de (raam)nissen weinig aan te passen. Bij het Koor waren de nissen eigenlijk te groot om er zonder meer 4 motiefjes toe te passen, maar te klein om er 5 naast elkaar te zetten. Dit verklaart het gebruik van de tussenstukjes, maar nog niet waarom deze bij de buitenste boogjes groter werden genomen dan bij de binnenste.

We moeten aannemen dat het boogfriesje is aangebracht voordat de ramen werden opgebouwd; gewoonlijk steekt zulk natuursteenwerk ongeveer 15 cm in het metselwerk. Daardoor is het moeilijk later aan te brengen; het zou niet onmogelijk zijn maar toch wel onlogisch in de opbouw van de lichtbeukmuren.

Was het boogfriesje later aangebracht dan zou men kunnen denken dat geprobeerd is de plaats van de consoles te laten accorderen met die van de bovenliggende montants. Dit is echter niet helemaal het geval; alle consoles liggen iets meer naar het midden van het raam dan de corresponderende montant. Middels de tussenstukjes was dit toch beter te regelen geweest. Blijkbaar is het willen laten accorderen toch niet het uitgangspunt voor de toepassing van de tussenstukjes.

Waarschijnlijk is, dat boogfriesjes en ramen door verschillende steenhouwerijen zijn gemaakt, en dan hebben we hier te doen met een misverstand omtrent de maatvoering zoals dat tegenwoordig in de bouw ook nog voorkomt. Toen de nissen met boogfriesjes werden opgemetseld waren nog niet de nauwkeurige afmetingen bekend van het raam dat er boven zou komen.

Vergelijking van de steenhouwersmerken op boogfriesjes en raamblokken had dit kunnen bevestigen, ware het niet, dat al het aangetroffen natuursteenwerk, op enkele zandsteenblokken na, te verweerd was om bij de restauratie behouden te blijven en moest worden vervangen door nieuwe blokken.

Kleine ramen, afb. 46

Onder de kleine ramen in de koorsluiting bevinden zich eveneens boogfriesjes bestaande uit driepasmotieven met tussenstukjes, en rustend op één kraagsteentje met leeuwenmasker.

Deze ramen corresponderen met de traveemaat aangegeven door de kolommen in de koorsluiting. Deze ramen zijn zeer laag en klein uitgevallen in verhouding tot de ramen in de zijgevels van de lichtbeuk doordat – anders dan bij deze laatsten – in de koorsluiting geen dwarskappen tot stand zijn gekomen, welke het mogelijk hadden gemaakt het metselwerk in een topgevel hoger op te voeren en een hoog smal raam te plaatsen, dat even hoog zou zijn geweest als de ramen in de zijgevels.

Nu wordt het metselwerk in de koorsluiting beëindigd nog beneden de geboorte van de raambogen in de zijgevels, ter hoogte van de vierde brugstaaf van deze ramen.

De onderdorpels der kleine ramen liggen op dezelfde hoogte als bij die in de zijgevels. Van boven worden ze door een ellipsboog gesloten. Door hun geringe breedte hebben ze alle één dunne middenmontant. De beide raamhelften die aldus ontstaan worden elk aan de bovenzijde gesloten door een ellipsboogje. Hierboven blijft een ruimte over, waarin bij het middelste raam een hartvormig motief is gemaakt, bij de ramen links en rechts daarvan een cirkelvorm, en bij de uiterste ramen elk twee visblazen. Deze traceringen zijn nog oorspronkelijk en van zandsteen.

Het gebruikte materiaal voor kantblokken en montants is de kalksteen St Pierre Aigle, dat bij de restauratie de al te zeer verweerde blokken van zandsteen, Ledesteen en Gobertanger heeft vervangen.

Drie brugstaven zijn in deze ramen zichtbaar; hierop zijn de glas-in-loodpanelen aangebracht, met de glassoort Cordelé bezet in de tinten D en F.

Kap- en gewelf-constructie, afb. 47

Vanaf de overgang naar de Viering, dus tussen de vieringkolommen 8 en 21 naar het oosten gaande, bevindt zich òm de twee kolomtraveeën een trekbalk, dus boven de kolommen 10-19 en 12-17. De trekbalken corresponderen met de hoofdspanten, welker aanwezigheid boven het gewelf wordt verraden door de houten muurstijlen, die op de

trekbalkjukken zijn geplaatst.

Evenals bij de lage trekbalkjukken in Schip en Viering ontbreekt ook bij die in het Koor het sleutelstuk, wat reden is om te vermoeden dat ook deze 18de eeuws zijn.

De op deze trekbalkjukken rustende muurstijlen moeten dus aanvankelijk anders zijn opgevangen. Het ligt voor de hand te denken dat dit gebeurd moet zijn op een manier als in de koorsluiting is gedaan, dus op korte stenen schalken met fijn geprofileerd kapiteeltje. Deze zouden dus in de 18de eeuw bij het aanbrengen van de houten muurstijlen met schoor boven de kolommen 10-19 en 12-17 zijn verwijderd.

Dit betekent tevens dat men bij de bouw van de lichtbeuk op het Koor meende het geheel zonder trekbalkjukken te kunnen stellen. In verband hiermee werd de gekromde onderste halve meter der gewelfgraten uit één stuk met de muurstijl gehakt, wat een aanzienlijke verstijving kan hebben betekend, maar toch naar het oordeel van een 16de eeuwse bouwmeester niet tot de constructieve lichtzinnigheid mocht voeren om ook zelfs een trek*stang* achterwege te laten. We vermoeden niet dat deze trekstangen later zijn aangebracht. Dit is wel eens geconcludeerd naar aanleiding van de wijze waarop zij de bij de gewelfvoet aangebrachte beeldjes schijnen te doorboren. Daar deze beeldjes *niet* één geheel vormen met de muurstijl, maar zijn aangespijkerd, blijkt hieruit dat ze als een toevoeging en dus korte tijd later zijn aangebracht. Waarschijnlijk zijn ze gemonteerd na de trekstangen, daarbij doorgezaagd en gecontramald om stang en spie.

afb. 45

De houten muurstijlen zijn deels in de muur ingelaten en aan het achterliggende metselwerk verbonden door twee ankers, waarvan de spieën op de schacht zichtbaar zijn. Aan de buitenzijde corresponderen deze met twee knopen, waardoor een zeer lange schieter is gestoken.

De voorzijde van de muurstijlen is voorzien van een peerkraalprofiel, geflankeerd door twee holprofielen, kortom, alsof het een gewelfgraat betrof. Middels het uitlopen van de profielen wordt onderaan de muurstijl een voet gevormd, welke sinds de 18de eeuw op een trekbalk rust.

Koorsluiting, stenen schalken

Op dezelfde hoogte bevinden zich soortgelijke muurstijlen boven de kolommen in de koorsluiting. Deze rusten echter op de reeds genoemde natuurstenen schalken. Deze zijn veel slanker dan de houten muurstijlen, onder meer omdat de flankerende holprofielen ontbreken; het peerkraalprofiel loopt in doorsnede slanker op de neus toe. De voorzijde ervan is rood geschilderd.

Deze schalken worden aan het achterliggende metselwerk gekoppeld door een anker, waarvan op de neus van de schacht een spie te zien is. Dit anker doorboort schacht, metselwerk en muurstijl van het trekbalkjuk aan de zijde van de Kooromgang; hier wordt het zichtbaar op de muurstijl middels een opgestuikt einde.

De schalken rusten op consoles die van figuratief beeldhouwwerk zijn voorzien, dat polychroom is beschilderd (zie Beschrijving Hoge Koor Tapijtschilderingen, blz. 78 t/m 91).

afb. 61

De consoles zijn gevormd als half-zeskant toegesnoten blokken, waarvan een gedeelte als dekplaat lijkt te fungeren, terwijl van de onderliggende massa het diagonaalsgewijs naar de beschouwer gekeerde gedeelte met beeldhouwwerk is versierd. De voorstellingen zijn:

boven kolom 13: een vrouwenkopje met hoofdsierraad;
boven kolom 14: een burger met Bourgondische hoofdtooi, bestaande uit een op het hoofd gedragen kaproen met schouderkap; hij houdt een banderol vast;
boven kolom 15: een engel met weelderige haardos en vleugels, welke een wapenschild vasthoudt;
boven kolom 16: een mannenkop, tevoorschijn komend uit een kraag van bladwerk.

De betekenis van de weergegeven figuren is niet duidelijk. Wel valt op, dat de afbeeldingen van man en vrouw de serie op de liturgisch juiste manier flankeren, de man aan zuid-(Johannes)zijde, de vrouw aan de noord-(Maria)zijde. Wellicht moeten de beide overige figuren eveneens contrasterend worden opgevat als mens en engel.

De schalken die op deze consoles rusten, bezitten een eigen beëindiging. Bij wijze van basementje wordt enkele centimeters boven de console het formaat van het steenblok hersteld, waarbij de neuslijst in het voorvlak van het basementje ligt. De overgang van het rechthoekige basementje naar de geprofileerde schacht wordt gevormd door een rondstaaf, waarboven nog een soort gestyleerd voetloof is aangebracht.

Aan de bovenzijde worden de schalken beëindigd door een kapiteel waarvan de profilering juist door de polychromie niet duidelijk te onderscheiden is. Bij wijze van astragaal is onder het kapiteel een uitspringend verguld rondstaafje aangebracht. Kapiteel en astragaal volgen het beloop van het peerkraalprofiel van de schacht.

afb. 48

Om de schalken te kunnen plaatsen is de horizontaal in het gehele Koor rondlopende geprofileerde 'versnijdings'-lijst plaatselijk ruwweg onderbroken en ongeveer onder 45 graden met het muurvlak bijgeschuind. In het westen stopt deze lijst tegen trekbalk 8-21. De profilering omvat een schuine kant en een holprofiel, terwijl het ondervlak van de lijst iets oversteekt. De lijst ligt ongeveer op dezelfde hoogte als die in het Schip; deze laatste bezit een overkragende vellingkant, is uitgevoerd als een rollaag in baksteen en werd waarschijnlijk pas bij de bouw van de lichtbeuk aangebracht. De lijst in het Koor droeg vermoedelijk de overkragende muurgording vóórdat de lichtbeuk werd gebouwd.

Het astragaal van het schalkkapiteeltje bevindt zich op de hoogte van de versnijdingslijst; de 'kop' van de schalk steekt er dus iets doorheen.

Koorsluiting, houten muurstijlen + beeldjes

Daarop rust de voet van de houten stijl welke bij het lichtbeukgedeelte behoort. Aan deze voet wordt alleen boven de punten 12 en 17 vormgegeven door het uitlopen van het peerkraalprofiel, waardoor het staan van de stijl op de trekbalk tot uitdrukking wordt gebracht. Bij de overige stijlen in de koorsluiting is deze beëindiging niet toegepast en rust deze zonder meer op de zware dekplaat van het natuurstenen kapiteel.

Op de neus van het profiel van de stijlschacht bevinden zich op verschillende hoogte twee spieën van door de stijl en achterliggend metselwerk gaande ankers, welke zich aan de buitenzijde manifesteren middels knopen, waardoor één meer

dan twee meter lange schieter is gestoken.

Aan de bovenzijde zijn de stijlen beëindigd door het uitlopen van het peerkraalprofiel tot de omgeschreven rechthoek, op welke plaats de muurgording is bevestigd. Ongeveer 60 cm hoger zet de profilering-beëindiging in omgekeerde vorm weer aan, aldus de aanzet van de gewelfgraten vormend, welke met de stijlen één geheel uitmaken.

Op de 60 cm hoge en 27 cm brede platte vlakken die op deze manier zijn ontstaan (zie afb. 47) zijn met taaie nagels gesneden beeldjes bevestigd. Deze stellen allegorische vrouwenfiguren voor, in halfzittende houding, het bovenlichaam naakt, het onderlichaam bekleed, elk tegen een cartouche als achtergrond.

Beschrijving van de beeldjes.

Boven punt 10, afb. 63a

Boven punt 10 wordt de figuur – 'Spes' of 'Fides' verbeeldend – doorboord door een trekanker met spie. Om dit beeldje te kunnen plaatsen is het overdwars doorgezaagd en gecontramald. De figuur draagt het hoofd naar rechts gewend en omhoogziend, de handen biddend opgeheven, half gekleed in een met ruime plooien vallend grijsgekleurd gewaad, waarvan een slip over de linkerschouder wordt gedragen, terwijl het de rechtervoet vrijlaat. De linkervoet valt achter het rolwerk van de cartouche.

Boven punt 12 afb. 63b

Eveneens doorgezaagd en doorboord is het beeldje boven punt 12, 'Spes' voorstellend. De halfnaakte figuur houdt het hoofd naar de rechterschouder gewend en wat achterover. De combinatie met het sterk naar voren draaien van deze schouder geeft het een wat pathetische uitdrukking. De handen grijpen de dwarsstang van een verguld anker dat naast de linkerzijde van de vrouw is opgesteld. De met gouden banden afgezette blauwe rok laat de naar rechts gedraaide rechtervoet vrij.

Boven punt 13 afb. 63c

Het beeldje boven kolom 13 is gaaf bewaard gebleven. De halfnaakte figuur houdt het hoofd opgeheven, linker onderarm, hand en wijsvinger zijn opgericht. De rechterhand houdt een tussen de knieën opgestelde vergulde (?) passer vast, waarvan één been schijnt te rusten op de linkervoet, die naar voren is geplaatst. De rechtervoet is niet zichtbaar. De rode rok is met vergulde biezen afgezet.

Boven punt 14 afb. 63d

Het beeldje boven punt 14 is nieuw. Het stelt 'Caritas' voor, eerst in klei geboetseerd en daarna in eikenhout gehakt door de steenhouwer-beeldhouwer Herman Ketting in 1962. De hoofdhouding is normaal. De halfnaakte vrouw houdt twee kleine kinderen in haar armen, waarvan de ene op het rechter dijbeen knielt, terwijl de andere op de grond schijnt te staan en zich tegen het andere, meer naar voren geplaatste been aanvlijt. De rok is blauw met vergulde biezen afgezet, de beide voeten vrijlatend.

Boven punt 15 afb. 63e

Eveneens nieuw is het beeldje boven punt 15, voorstellend 'mens humilis'. De figuur is enigszins naar links gewend en draagt in beide handen een duif met gespreide vleugels. Het bovenlichaam is naakt. De rok is wit; de beide voeten vrijlatend; vergulding is niet zichtbaar.

Boven punt 16 afb. 63f

Boven punt 16 bevindt zich een vrouwenfiguur welke 'fortitudo' voorstelt. Zij heeft het hoofd achterover en naar links gewend, terwijl de schouders in tegenovergestelde richting zijn gedraaid. De linkerhand is gelegd op een afgeknotte boomstam welke aan de rechterzijde van de figuur is voorgesteld. De andere arm schijnt de boomstam te omvatten. De grijze rok is ruim geplooid; alleen de linkervoet is zichtbaar.

Boven punt 17 afb. 63g

Het beeldje boven punt 17 bezit een nieuw bovenstuk. Bovenste en onderste helft zijn doorboord door een trekanker met spie. De figuur – voorstellend 'Prudentia' heeft het hoofd iets naar links, de schouders naar rechts gewend. Vanachter de rechterschouder komt de kop van een roodgekleurde slang met gespleten tong tevoorschijn, welke door de linkerhand wordt vast- of tegengehouden. De rok is blauw, met vergulde biezen afgezet.

Boven punt 19 afb. 63h

Tenslotte bevindt zich boven punt 19 een beeldje voorstellend 'Iustitia'. Ook deze figuur is verminkt door trekanker en spie, en in twee delen gezaagd. Beide handen schijnen te rusten op de knop van het gevest van een verguld zwaard, dat aan de rechterzijde van de figuur is weergegeven. Het hoofd is naar links en achterover gedraaid; de linkerschouder iets naar voren. Het bovenlichaam is naakt; de rok is rood, met vergulde biezen afgezet.

Gewelf afb. 47

Boven de beeldjes zet de houten stijl zich voort tot in de aanzet van het gewelf. Het bijzondere van de hier toegepaste constructie is, dat de gekromde onderste halve meter van de gewelfgraten – dus boven de binnenmuurplaat – uit één stuk met de muurstijl is gehakt. Door op deze manier muurstijl en kreupele stijl te verenigen en door tegenoverelkaar geplaatste muurstijlen door een trek-*stang* te verbinden meende men het niet alleen zonder de oude trekbalkjukken, maar ook zonder jukken in de lichtbeuk te kunnen stellen! Hierdoor kreeg de ruimte van het Koor des te meer een opgaande werking. In later tijd bleek het helaas toch noodzakelijk om op hallenkerkniveau twee trekbalkjukken aan te brengen.

De muurgordingen sluiten het opgaande muurwerk van de lichtbeuk af. Zij kunnen eigenlijk beter 'binnenmuurplaat' worden genoemd, omdat op dezelfde hoogte de 'buitenmuurplaat' ligt waarop de kapspanten en sporen rusten. Beide muurplaten worden gekoppeld door koppelhouten welke zwaluwstaartvormig uitgezaagd in overeenkomstige kepen in de muurplaten rusten en daar zijn vastgespijkerd. Deze constructie ligt tussen gewelf- en dakbeschot en was dus alleen tijdens de restauratie te zien.

De binnenmuurplaat is aan de zijde van de ruimte ojiefvormig geprofileerd. Nabij de ontmoeting met een muurstijl herstelt zich het balkformaat door het uitlopen der profielen tot het omgeschreven vierkant. In de koorsluiting worden de betrekkelijk korte stukken opgesloten tussen de stijlen, daarin met een pen ingelaten en genageld.

Onder de binnenmuurplaat bevindt zich boven de punten 12 en 19, 17 en 10, 10 en 21, 19 en 8 een overhoeks geplaatste houten console, waarop de diagonaalgraat rust. Deze console wordt op zijn beurt gedragen door een geprofileerd kraagsteentje, waarvan de profielen te niet lopen tegen een deel van de steen dat in het muurvlak is opgenomen. Dit kraagsteentje steekt slechts zover buiten het muurvlak dat de verticale projectie een driehoek laat zien.

De houten consoles bezitten boven de punten 12 en 17 (aan weerszijden dus van het voormalige altaar) een bijzondere profilering, welke in hoofdzaak een sterk geprononceerd peerkraalmotief toont. De consoles boven de andere punten bezitten als voornaamste kenmerk een hiel-ojief.

De consoles boven de punten 12 en 17 zijn gepolychromeerd. De zijvlakken hebben een rode kleur, met een verguld bandje langs de geprofileerde zijde dat de gehele profilering volgt.

In de geprofileerde kant is de massa van het peerkraalprofiel rood; verguld zijn de neus van dit profiel en de rondstaven die het flankeren. Eveneens verguld is het halfrond nabij de neus van de console. Het grote holprofiel onder en boven de peerkraal is grijs-blauw geschilderd.

De consoles boven de andere punten zijn niet gepolychromeerd.

Langs de muur boven de grote ramen bevinden zich de strijkgraten, welke een doorsnede hebben in de vorm van een half peerkraalprofiel. Deze strijkgaten rusten niet – zoals men verwachten zou – op de bovengenoemde consoles, maar hebben 1.23 m. hoger een eigen steunpunt middels een kraagsteentje dat wat betreft het buiten het muurvlak uitstekende deel in projectie een rechthoekje vertoont, waarvan de lange zijde evenwijdig aan het Koor gericht is. Deze kraagsteentjes zijn ingewikkeld geprofileerd en eindigen aan de onderzijde in een korte druiper.

Boven de binnenmuurplaat in de koorsluiting convergeren de gewelfgraten, tot zij samenkomen tegen de naar beneden doorgezette koningsstijl.

De onderzijde van deze koningsstijl is bedekt door een gewelfschotel, welke aan de westzijde rechthoekig en aan de oostzijde halfrond is afgewerkt.

Tussen het bereiken van het hoogste punt en de kapvoet zijn op twee plaatsen horizontaal lopende siergraten aangebracht, welke eenzelfde profilering hebben als de gewone graten. Bij alle ontmoetingen van gewelf- en siergraten, van gewelfgraten onderling en van de gewelfgraten met de nokgraten is het balkformaat van beide ontmoetende onderdelen hersteld tot een rechthoekige doorsnede door het uitlopen der profielen. De siergaten zijn tussen de gewelfgraten gebracht, welke laatste doorlopen. Op het snijpunt is een achtkante, in doorsnede met een ojief geprofileerde knop gesneden.

afb. 64b Op de snijpunten van de siergraten met de gewelfgraat 8-21 – op de scheiding met de Viering – zijn halve knoppen aangebracht aan de Koorzijde.

afb. 64c Op de snijpunten van de siergraten met de strijkgraten zijn knoppen gesneden, welke aan de muurzijde als het ware zijn ingekort tot een formaat, dat iets groter is dan een half achtkant.

De knoppen zijn alle gepolychromeerd. Het vierkante kruispunt der constructie-onderdelen is blauw; het ronde deel van het ojief is verguld, het holle deel rood. De platte onderzijde heeft een vergulde band, welke nog een centimeter overloopt in het holle deel van het ojief. Het binnen de vergulde band gelegen vlak is blauw, bezet met een achtpuntige vergulde ster.

1.b. MEUBILAIR

Preekstoel en kanselbijbels

Datering

Blijkens een vermelding in het Uitgiftboek is de preekstoel op 7-1-1642 aanbesteed aan Jan Pietersz.kistemaker voor *f* 400,--; hierop was nog een extra beloning mogelijk van *f* 50,--, al naar het oordeel van kerkmeesters, en *f* 100,-- wanneer het werkstuk bijzonder fraai zou zijn uitgevallen (Mej. Bijtelaar - Uittreksels uit Archieven enz. 1952, blz. 42). Hoewel begonnen in 1642, zijn er nog uitgaven aan de preekstoel tot in 1644, zodat we mogen aannemen dat deze in dat jaar gereedkwam.

Oudere preekstoel

Uiteraard is dit niet de eerste preekstoel die er ooit in de Oude Kerk gestaan heeft. De eerste vermelding van een preekstoel komt voor in 1413. Mej. Bijtelaar acht het waarschijnlijk dat deze aan of tegen dezelfde kolom gehangen of gestaan heeft als de tegenwoordige. Er zijn geen afbeeldingen van bekend. (Mej. Bijtelaar - Aanvulling op de gegevens enz., blz. 7).

De preekstoel van 1413 – of misschien al een nieuwe exemplaar maar in ieder geval beslist niet de tegenwoordige – is beschadigd bij de beeldenstorm in 1566, voor reparatie waarvan door Burgemeesters een vergoeding werd gegeven in 1569 (Noach, blz. 35). Op deze preekstoel zou de kanselbijbel uit 1603 kunnen hebben gelegen, die Mej. Bijtelaar vermeldt in haar Inventaris (zie blz. 127).

Mej. Bijtelaar stelt in het derde deel van haar artikelenreeks over het middenschip van de Oude Kerk (blz. 19) dat de voorganger van de tegenwoordige preekstoel zou zijn afgebeeld op een van de beide schilderijen door Emanuel de Witte van het kerkinterieur gemaakt, welke in het bezit zijn van de Stichting De Oude Kerk. Dit schilderij wordt door Ilse Manke in haar monografie van De Witte (1963; Kat. 72, afb. 43) gedateerd op 1655. Als deze datering juist is kan het niet anders of op dit schilderij is de preekstoel van 1642 afgebeeld. Wellicht is er verwarring ontstaan doordat De Witte een koepeltje in drie verdiepingen op de luifel afbeeldt, hetgeen de tegenwoordige luifel niet bezit; en voorts door de omstandigheid dat de kolomschacht ter hoogte van de preekstoel is bekleed met een betimmering die Mej. Bijtelaar – gezien het snijwerk ervan – ouder acht dan het gehele ensemble. Deze betimmering zou volgens Mej. Bijtelaar van een vorige situatie overgebleven zijn; maar het driedelige koepeltje kan door De Witte om decoratieve redenen zijn toegevoegd. Bovendien komt dit koepeltje niet voor op een groot aantal andere Oude Kerk-interieurs van deze schilder uit dezelfde jaren en evenmin op de tekening door Jacob van Ruysdael uit ca. 1650. Het lijkt niet waarschijnlijk dat het koepeltje bij al die schilderijen om decoratieve redenen zou zijn weggelaten.

Blijft nog over de mogelijkheid dat deze opbouw er aanvankelijk wel geweest is maar om een of andere reden na enkele jaren weer verwijderd. De conclusie blijft dan toch, dat De Witte op het genoemde schilderij de tegenwoordige preekstoel afbeeldt.

Het feit dat het type snijwerk op de kolombekleding ook nog in de veertiger jaren van de 17de eeuw kan zijn uitgevoerd, en de onwaarschijnlijkheid dat men in die tijd monumentale stukken als de kuip, en de luifel zou hebben aangepast aan een relatief bescheiden overblijfsel van een vorige preekstoel, maken het aannemelijk in tegenstelling tot de visie van Mej. Bijtelaar – dat *het geheel* uit 1642-44 dateert.

Trap

De preekstoel is bereikbaar middels een trap met stootborden van 8 optreden, met bordes. De bodem van de kuip van de preekstoel ligt weer een optrede hoger dan het bordes. De eerste drie treden en stootborden zijn gebogen van vorm, om haaks uit te komen op de binnenboom van de trap welke twee zijden van het achtkante kolombasement volgt. Het onderste gedeelte hiervan en de onderste trede geheel zijn nieuw gemaakt omdat ze in de grond zaten en verrot waren. Vervolgens is het niveau van de kerkvloer afgestemd òp de onderzijde van de bomen. Het stootbord van de tweede optrede is aan de binnenboomzijde eveneens gedeeltelijk vernieuwd. De buitenboom is recht, noord-zuid gesteld; hierop is middels boom, trappaal en bovenregel een driehoekige zijwang geformeerd, waarboven de koperen leuning is gesteld.

Bordes

De buitenbegrenzing van het bordes draait in een kwartcirkel naar de kuip toe. Het wordt gesteund door een zwaar, getorst vierkant ijzer dat aan het ene eind in het kolombasement verdwijnt en, gesteld onder 45 graden, aan het andere einde is voorzien van een uitgesmede lip, welke met nagels tegen de onderzijde van het bordes is gespijkerd.

Trappaal

De trappaal is tweezijdig van snijwerk voorzien, bestaande uit een driehoekige aanzet waarboven een rolwerk waaruit zich acanthusblad ontwikkelt; het onderste gedeelte van de paal is bij de restauratie vernieuwd omdat het verrot was. De paal is waarschijnlijk een werkstuk van Georg Stephan Schuppius, gezien zijn rekening dd. 16-1-1778 betreffende 'een Klauw van de Trap aan de Preekstoel'. Men kan déze trappaal wel een klauwstuk noemen. De vraag rijst hoe de zijwang van de trap dan voordien was beëindigd. Hiervan zijn geen sporen meer te vinden. Ook de trap zelf schijnt niet meer oorspronkelijk, want op de onderzijde van de zesde aantrede van onderaf gerekend, staat met fraaie cijfers en letters diep ingesneden: 19.YUNI.1779.

Aan de binnenzijde van de buitenboom is een verfmoet te zien die eraan herinnert dat de onderzijde van de trap tot vlak voor het einde van de restauratie betimmerd was, een betimmering die kennelijk niet tot de oorspronkelijke toestand behoorde.

Leuning
afb. 32

Tot het oorspronkelijke ontwerp van de preekstoel behoorde in ieder geval wel de 'opgange van de predickstoel', waarmee in een rekening van het Uitgiftboek de koperen leuning wordt bedoeld. Deze bestaat uit een uitbundig lofwerk van uit kolven voortspruitend acanthusblad, en is ajour en in relief uitgevoerd aan beide zijden, waarbij de spruiten elkaar hier en daar oversnijden. Het geheel wordt aan de bovenzijde afgesloten door de eigenlijke leuning, welke eveneens in koper, aan de bovenzijde gegolfd is uitgevoerd, onderaan eindigend in een verzwaarde knop in kwab-ornament. De

onderzijde van het lofwerk is door twee zware koperen strippen afgesloten welke respectievelijk aan het bordes en aan de bovenregel van de zijwang van de trap is vastgebout. Aan het noordelijk uiteinde van laatstbedoelde strip zijn de initialen van de maker aanwezig: I.G.G, wat staat voor Joost Gerritsz.Geelgieter. Aan het zuidelijk einde het jaartal 1643, aangevend het jaar waarin het werkstuk is gegoten. Een betaling van 9-2-1644 'tot rest synder reec.' geeft aan dat het koperwerk toen gemonteerd was.

Beeldsnijder

Hoewel het ontwerp van het timmerwerk in ruime zin en het monteren van de uitbestede onderdelen het werk is geweest van Jan Pietersz.kistemaker, veronderstelt Mej. Bijtelaar dat het snijwerk aan de preekstoel is vervaardigd door Nicasius van Eyckelsbeeck (67ste Jaarboek Amstelodamum 1975 blz. 28), die toentertijd in opdracht van kerkmeesters méér beeldhouwwerk maakte. Zijn rekeningen terzake van de preekstoel zijn niet bewaard gebleven, worden althans niet door Mej. Bijtelaar in haar 'Uittreksels uit archieven enz.' vermeld. De mogelijkheid bestaat evenwel, dat de beeldsnijder zijn rekeningen indiende bij de kistenmaker, zodat de bedragen verwerkt zijn in de rekeningen van deze laatste.

Materiaal
afb. 32

De preekstoel bestaat uit drie onderdelen, welke vrijwel geheel in eikenhout zijn uitgevoerd, de kuip, de kolombetimmering en de luifel. Het ervoor gebruikte hout is zodanig uit de boom gezaagd, dat men door de aldus ontstane oppervlaktestructuur (spiegels) de indruk krijgt, dat het van het begin af aan de bedoeling is geweest het hout niet te schilderen. Dit is echter toch in de loop der tijd gebeurd, wat niet alleen blijkt uit de Notulen van de Bouwcommissie van 7-5-1909, betreffende het aflogen, maar ook uit het nog steeds gedeeltelijk geschilderde paneel van de kuip aan de zijde van de kolom. Hier is een geelbruine pâte-achtige houtimitatie aangebracht op een wittige grondlaag. Wegens de moeilijke bereikbaarheid is dit schilderwerk gespaard gebleven toen in 1909 het ontverven van het kerkmeubilair plaatsvond onder leiding van de architect Posthumus Meyjes. Na de schoonmaak is de preekstoel in de was gezet.

Kuip

De kuip is zeskant van vorm en is opgebouwd uit hoekribben waartussen panelen zijn opgesloten. Deze panelen bestaan uit één stuk, maar door twee boven elkaar geplaatste rechthoekig omgaande lijsten wordt de indruk gewekt dat ze op zichzelf uit stijl- en regelwerk zouden zijn opgebouwd; ze bestaan echter uit vier in relief geschaafde delen, waarbij van twee delen de houtdraad staand en van de andere twee liggend is genomen en in verstek gewerkt. Hierdoor wordt – het sterkst sprekend binnen de genoemde rechthoekig omgaande lijsten – een kussen gesuggereerd.

De panelen zijn gevat tussen brede hoekribben, waarvan zowel aan de binnen als aan de buitenzijde van de kuip de hoek – dus eigenlijk de hoek van het zeskant – is afgeschuind. Aan de binnenzijde is de hoekribbe – evenals de panelen – vlak geschaafd, maar aan de buitenzijde over de volle hoogte versierd met symmetrisch uitgevoerd plantaardig snijwerk, bestaande uit twee acanthusranken onderaan door een ring bijeen gehouden. De afschuining van de hoekribben is aangebracht om plaats te maken voor zuiltjes, welke 'op de hoeken' van de kuip staan.

Deze zuiltjes rusten elk met een krachtig geprofileerd basementje op een plintje, opgebouwd uit een fineerlaag van gezwart of gepolitoerd hout van een zeer fijne nerf, gelijmd tegen een eiken kern. Dit plint rust op een onderlijst, welke rond de gehele kuip wordt omgevoerd maar telkens onder de zuilbasementjes is gekornist. Deze onderlijst heeft een met plantaardig snijwerk versierd fries. De zuiltjes hebben een Corinthisch kapiteeltje met hoek- en middenvoluten. Zij dragen een plaatselijk naar voren springend architraaf. Dit architraaf en het bovenliggend fries zijn boven de zuilkapiteeltjes gekornist. De zuilschacht bestaat uit een kleiner onderste deel, waarin symmetrisch kwabornament is verwerkt, afgesloten door een rondstaafje van ebben of coromandelhout. Het daarboven staande deel van de zuilschacht vertoont loodrecht lopende Ionische cannelures, aan beide einden rond beëindigd. De overgang van de schacht naar het kapiteel vindt weer met een rondstaafje van ebben – of coromandelhout plaats.

Op het architraaf rust een fries, dat versierd is met per zeskantszijde symmetrisch uitgevoerd plantaardig snijwerk. Pas de overstekende kroonlijst is zonder meer zeskant in plattegrond, en dekt het kornissen van architraaf en fries af.

De kroonlijst heeft een ver naar voren springende eiken neuslijst, welke aan de onderzijde vlak is. Omdat een ojiefvormig geprofileerde onderzijde meer gebruikelijk is, kan men zich afvragen of deze neuslijst wel oorspronkelijk is. De profilering daaronder wordt gevormd door tweemaal een kwartrond gescheiden door bandjes. Het gezicht op deze profileringen en het inzicht terzake van de oorpronkelijkheid van de neuslijst wordt belemmerd door de aanwezigheid van een groengele koordfranje, welke afhangt van de bovenbekleding van de neuslijst, die uit verschoten geelgroen trijp bestaat. Deze bekleding dateert van 1845. Het is niet bekend of zich onder deze bekleding nog bijzondere details verbergen.

Bekleding

Op de aquarel van Schouten (afb. 12) komt de eerste bekleding voor, welke blijkens een post in het Uitgiftboek dd. 12-3-1715 in dat jaar werd aangebracht. Deze was van opgespijkerd laken, gezien de aquarel zonder franje. Ook lijkt hier de neuslijst veel minder over te steken.

De kuip is toegankelijk middels één van de zijden, de noordoostelijke, welke als een deur is afgehangen en pas kan scharnieren als het voorste gedeelte van de kroonlijst wordt opgelicht en omhoog naar achteren scharniert. Het beloop van de deur is gecontramald in de eigenlijke bodem van de kuip, die ca. 8 cm hoger ligt.

De onderzijde van de kuip is ojiefvormig ingezwenkt, waarbij de zeskante doorsnede is gehandhaafd. De hoekribben van dit gedeelte, overhoeks geplaatst, spreken middels snijwerk, bestaande uit een maliënmotief. De tussengelegen velden zijn opgebouwd uit vier in het ojiefvormig beloop geschaafde planken, welke middels een groef in de hoekribben vallen en daaraan bovendien met deuvels zijn verbonden. Al deze velden zijn in het midden bezet door een gesneden cartouche in kwabornament. Aan de onderzijde wordt, even uitzwenkend middels een geprofileerde lijst een beëindiging aangekondigd, welke echter in de loop der tijd verloren is gegaan. Een gat in het ondervlak geeft de bevestigingswijze van een afhangende versiering aan.

Steunijzers

Er is weinig reden om aan te nemen, dat de preekstoel middels een zuiltje op de zerkenvloer heeft gesteund, want uit

het onderste gedeelte van de kuip lopen drie zware vierkantijzers onder 45 graden schuin omlaag naar het basement van de kolom, terwijl drie nog zwaardere vierkantijzers horizontaal uit de kolomschacht steken om de bodem van de kuip te dragen. Het ligt voor de hand dat deze groepen van steunijzers onder de bodem op een of andere wijze met elkaar verbonden zijn, en dat er zo als het ware drie ijzeren consoles zijn gevormd.

Binnenzijde

Aan de binnenzijde van de kuip zijn nog een aantal bijzonderheden vermeldenswaard. In de eerder genoemde met trijp beklede rand is aan de zuidwestzijde een verdieping aangebracht, waarin zonder gevaar van omvallen een glas water voor de predikant kan worden gesteld. Niet is bekend of deze inrichting ook voor 1844 aanwezig was.

Bankje

Scharnierend aan een klos, gespijkerd tegen de zuidwestzijde van de borstwering is in de kuip een wegdraaibaar zitbankje aangebracht, waarvan de hoogte boven de bodem van de kuip instelbaar is gemaakt middels een horizontaal gegleufde ijzeren pen, welke is geweld aan een zwaar haaks daarop staand ijzer, waarboven met drie bouten het eigenlijke zitbankje van bekleed eikenhout is gemonteerd. De genoemde pen is draaibaar en in hoogte verstelbaar binnen twee hoge ijzeren ringen, waarvan de bovenste zwaarder is uitgevoerd dan de onderste en waarin bovendien een zware vleugelmoer is opgenomen. De bout van deze vleugelmoer kan o.a. vallen in één van de drie gleuven van de pen en hierdoor is de hoogte van de pen en daarmede het bankje stelbaar, en wel in vijf standen. Aan het andere einde van het bankje is eveneens aan de onderzijde met een nagel en een bout een zware ijzeren strip gemonteerd, die nog buiten de lengte van het bankje uitsteekt. Dat uitsteeksel kan vallen in een horizontaal gegroefde zware eikenhouten klos, welke tegen één van de hoekstijlen van de kuip is gespijkerd aan de zuidoostzijde. De voorzijde van deze klos is met een enkele millimeters dikke ijzeren plaat beslagen en deze is eveneens van vier corresponderende gleuven voorzien. De onderste hiervan is oplopend gemaakt. Tegen onbedoeld wegdraaien kan de strip middels een aan de voorzijde van het bankje genageld koperen schuifje worden geborgd. Als het bankje niet in gebruik is, valt het vrije einde in een sparing in de borstwering aan de kolomzijde en vindt daar steun.

In het gebruik samenhangend met de verstelbare zitplaats, is op de bodem van de kuip een verstelbare vlonder aangebracht, welke de zuidelijke helft van de vloer beslaat. De vlonder is gemaakt van eikenhout en aan de onderzijde in het midden met enkele vormstekige vuren plankjes opgedikt. Deze laatste zijn vermoedelijk pasgemaakt om de vlonder in de één na onderste stand te fixeren en niet te laten doorbuigen. De oorspronkelijk bedoeling is, dat de vlonder niet op de bodem van de kuip rust, maar op tegen de borstwering van de kuip gespijkerde eiken latjes, aangebracht tegen twee zijden van het zeskant en ook nog tegen de twee zuidelijke hoekribben van de kuip. Dit frame is aan de westzijde door middel van een verticale lat van dezelfde zwaarte gesloten, zodat de vlonder daar niet kan uitschuiven. Aan de oostzijde kan de vlonder door een verticale pen worden geborgd.

Onder het in 'ruststand' gedraaide bankje is in de kuip een afsluitbaar kastje getimmerd, vermoedelijk bedoeld om er de kanselbijbel in op te bergen.

Kanselbijbels

De kroonlijst van het hoofdgestel van de kuip is aan de zuidzijde op een ongelukkige manier meer naar voren uitgebouwd, om daar een bijbel te kunnen neerleggen. Op de aquarel van Schouten is een andere, meer schuingeplaatste en zelfstandig opgestelde houten lezenaar afgebeeld.

Op deze preekstoel heeft eerst gelegen een bijbel met bronzen beslag, die thans bewaard wordt in de Collegekamer, gedrukt te Amsterdam bij Theunis Jacobsz., Jan Fredericksz. Stam en Compagnie Anno 1641; voorts een bijbel, gekocht in 1842 en toen voorzien van zilverbeslag (zilvermerk J.A. Lintveld, ca. 1842, Amsterdam), gedrukt te Dordrecht bij Jacob en Hendrik Keur in 1756. Deze laatste is thans 's zomers als kanselbijbel in gebruik (in het Koor).

Verder is er in de Collegekamer nog een kanselbijbel aanwezig, die niet genoemd wordt in het artikel van Mej. Bijtelaar over de inventaris van de Oude Kerk en waarvan de herkomst dus niet duidelijk is. Deze bijbel is ' t'Amsteldam, gedruckt bij de Weduwe wijlen Paulus Aertsz van Ravesteijn Anno 1657'. Deze bijbel heeft een niet meer compleet bronzen beslag.

Tenslotte is in 1968 van het platte dak van de toenmalige tijdelijke consistoriekamer in de Binnenlandvaarderskapel door de opzichter R.C. Nieuwenhuis een kanselbijbel 'gered', voorzien van een incompleet messing beslag, waarvan de sluitingen zijn afgerukt, en een lederen band met indruk:

D. OVDE. KERCK.
ANNO. 1708.

Op de titelpagina:

Te Dordrecht		t'Amsteldam,
by Hendrick,- Jacob-	en	by Marcus Doorninck,
en		en
Pieter - Keur		Pieter Rotterdam
	Anno 1702	

Een ander kenmerk van deze bijbel wordt gevormd door de ezelsoren in de onderhoeken, wat aangeeft dat deze bijbel kennelijk jarenlang voor het publiek bereikbaar is geweest. Daarom ligt het voor de hand, dat deze bijbel niet op de preekstoel, maar op de lezenaar van de voorlezersbank heeft gelegen. Vóór de restauratie werd deze bijbel bewaard in de kast in de middelste kamer (B) van de voormalige Kosterij, tegenwoordig Sacristie. Mej. Bijtelaar vermeldt déze bijbel evenmin.

Lezenaar

In de Kerkmeesterskamer is in de buffetkast opgeborgen een koperen lezenaar, volgens opgave van Mej. Bijtelaar (blz. 127) afkomstig van de voorlezerskatheder van de Eilandskerk, vermoedelijk daterend van 1659. Op een zware taps toelopende steel van ongeveer vierkante doorsnede is een ammonshoorn of voluut aangebracht, uit welker spiraal zich bladwerk ontwikkelt. Hieruit rijst de tromp op, welke een rechthoekige doorsnede heeft en middels een rondstaaf met

bandjes eindigt tegen de onderzijde van de eigenlijke lezenaar en daaraan met twee nagels is vastgeklonken. Van onderen gezien bestaat deze lezenaar uit vanuit het midden zich tweezijdig symmetrisch ontwikkelende en in relief gemodelleerde acanthusbladen en -kolven, waarin in het midden het wapen van Amsterdam is opgenomen, gehouden door twee leeuwen (met één poot òp het schild) en voorzien van de keizerskroon (zonder het gebruikelijke bekronende kruisje). De onderste uitlopers van het bladwerk zijn naar boven omgebogen om steun te bieden aan de kanselbijbel. Aan de bovenzijde is de lezenaar volkomen vlak geslepen, zodat het ornament van de keerzijde zich als een silhouet voordoet. In afwijking hiervan zijn twee geprofileerde vastgeklonken knopjes aangebracht, waarvan de functie niet duidelijk is, maar verband moet houden met het vasthouden van de bijbel. Aan de bovenzijde bevinden zich enkele kleine verdiepingen, willekeurig geplaatst, die voor merken zouden kunnen worden aangezien, maar waarschijnlijk niet meer zijn dan gietgallen. Een duidelijk merk of initialen van de maker zijn niet aanwezig.

Lezenaar op de preekstoel

Op geen van de schilderijen die Emanuel de Witte in de Oude Kerk maakte, beeldt hij op de borstwering van de preekstoel de lezenaar voor een kanselbijbel af. Op één schilderij (Manke Kat. 65, afb. 46) lijkt de bijbel zelf te zijn aangegeven, van opzij gezien, liggend op het verbrede overkragende deel van de borstwering. Vermoedelijk zou De Witte van het decoratieve element toch wel ééns gebruik gemaakt hebben als het er in werkelijkheid geweest was. Men zou dus geneigd zijn voorlopig te concluderen dat in de 17de eeuw de preekstoel geen koperen lezenaar bezat.

Op de gewassen tekening van Keun (1769; Top. Atlas, Gem. Archief, neg.no 12327), de aquarel van Schouten (ca. 1786; afb. 12,) en de tekening van Nicolié (1791/98 -1854) komt een houten lezenaar – met bijbel – voor. Mej. Bijtelaar noteert echter in haar 'Uittreksels' (blz. 66), dat in de inventaris van 1810 de lezenaar van de preekstoel onder 'koperwerk' genoemd wordt.

Opheldering omtrent de aanwezigheid van een lezenaar zou kunnen ontstaan, als men er nog eens toe komt om de trijpbekleding van de borstwering te verwijderen. Het daardoor vrijkomende bovenvlak zou – als het tenminste nog oorspronkelijk is – sporen kunnen vertonen, die aangeven op welke wijze de een of andere lezenaar is bevestigd geweest.

Zandloper op de preekstoel

Op de laatst genoemde oude afbeeldingen komt ook steeds een zandloper voor. Volgens Mej. Bijtelaar dateert de aanwezigheid van dit instrument van kort na de Alteratie (67ste Jaarboek Amstelodamum 1975, blz. 22). 'Een koperen krans van de zandloper' wordt vermeld in de Inventaris van 1810 (Mej. Bijtelaar – 'Uittreksels' blz. 66).
Emanuel de Witte beeldt echter de zandloper nergens af, ofschoon die er toch wel geweest moet zijn. Als de lezenaar of de drinkbeker zal ook de zandloper vastgezet geweest moeten zijn.

Uurwerk

Uit de Notulen van de kerkmeesters blijkt, dat men op 1-7-1858 besloten heeft om op de preekstoel een 'horologie' te stellen. Het uurwerk is bij de restauratie niet meer gevonden (Mej. Bijtelaar – Inventaris, blz. 42).

Restauratie preekstoel

Door de snelle afronding van de restauratie van het kerkgebouw in het eind van 1978 en het begin van 1979 kon de afwerking van de preekstoel niet meer tot stand komen. Met het oog op een nieuwe restauratiefase is voor 'Stoelen en banken' een bedrag in de subsidie-aanvraag (dd. 5-12-'79) opgenomen, waaruit ook de montage van de lezenaar zou kunnen worden bekostigd.

Kolombekleding

Boven het niveau van de rand van de kuip wordt de kolom waaraan de preekstoel hangt, bekleed door drie gesneden eiken schotten, welke samen een half zeskant prisma vormen. Zoals aan de aansluiting van de kolombekleding aan de luifel te zien is, staan beide elementen niet helemaal in dezelfde as: kuip en luifel zijn iets naar het oosten gedraaid; de kuip is bovendien iets naar het oosten gezakt.

Afb. 32

De panelen van de kolombekleding zijn aan de rand van het vlak versierd met een enkele millimeters hoog snijwerk, dat bestaat uit een aaneenschakeling van rolwerk van zodanige structuur, dat het herinnert aan bandijzer, gespijkerd op een ondergrond. Aan deze indruk werkt mede de aanwezigheid van kleine halve bolletjes van donker hout, welke als quasi-nagels passend in het patroon hier en daar op het rolwerk zijn gelijmd.

Het geheel doet denken aan de stijl van Hans Vredeman de Vries (1527-na 1604), doorwerkend tot ca. 1650. Het snijwerk wordt aan de bovenzijde gesloten met een halve cirkel, voorzien van een radiaal geplaatste onderverdeling, waardoor de indruk van sluitstenen wordt gegeven. Binnen de halve cirkel is middels rolwerk nog een versiering aangebracht, maar daaronder is het midden van het paneel vrijgelaten. Alleen bij het middelste paneel is in het midden een op zichzelf staand snijwerk in dezelfde stijl aangebracht; een vlak plaatje van ebben- of coromandelhout maakt hiervan de kern uit.

De panelen worden gescheiden door stijlen welke in horizontale doorsnede in een hoek van 120 graden zijn geschaafd. Beide aldus ontstane vlakken hebben elk vier groeven. Bovenaan ter hoogte van de aanzet van de eerdergenoemde halve cirkel stoppen de twee middelste groeven en maken plaats voor een wortelvormige versiering, een zogenaamde gesphanger, die door de zijgroeven nog wordt geflankeerd en tenslotte wordt bekroond door een cartouche met diamantkop.

De kolombekleding is afgedekt door een hoofdgestel, waarvan de bovenzijde aansluit tegen het ondervlak van de luifel. Op het fries bevindt zich een tekst welke luidt:
IST DAT YEMANDT SPREECKT DAT HY
SPREECKE ALS GODS WOORDT, I, Pet^{rs} IIII
De letters zijn verguld en geschilderd op een zwart fond. Volgens Mej. Bijtelaar zou deze tekst dateren uit de 17de eeuw (65ste Jaarboek Amstelodamum, blz. 32).

Onder het middelste schot van de kolombekleding is een bakje met ojiefvormig gezaagde zijschotjes aangebracht, waarvan de bedoeling schijnt te zijn, dat de predikant hierin zijn psalmen- en gezangenboekje weglegt.

De onderzijde van de kolombekleding sluit wat het middenvlak en een deel van de zijvlakken betreft middels een geprofileerd lijstje aan op het bovenvlak van de kuip van de preekstoel. De zijvlakken steken daar overheen en zijn

zijdelings afgesloten door een stijl. Deze schijnt te rusten op het hiervoor genoemde onderlijstje. Aan de onderzijde daarvan is, juist onder de stijl, een ovale roos met acht bloembladen gesneden.

Gordijntjes

Allerlei bevestigingspunten aan kolombekleding, kuip en luifel van de preekstoel herinneren aan de tochtgordijntjes welke in 1844 zijn aangebracht.

Anker

Ter hoogte van de onderzijde van de bekleding is rondom de kolomschacht een ijzeren band aangebracht, welke waarschijnlijk de bovenzijde van de borstwering van de preekstoel vasthoudt.

Betimmering aan noordzijde van de kolom

Door de architect C.B. Posthumus Meyjes is in 1909 ook de noordzijde van de kolom tussen luifel en basement op een overeenkomstige manier met paneelwerk bekleed, omdat de architect de steen waaruit de kolom is opgebouwd te zeer beschadigd vond. Bij de recente restauratie is deze betimmering van de noordzijde weer verwijderd.

Luifel

De zeskante luifel van de preekstoel, welke nagenoeg concentrisch ten opzichte van de kuip is geplaatst, is aan de zuidzijde middels twee ijzeren staven afgehangen achter een band om de scheiboogaanzet boven het kapiteel van de kolom; en voorts door een paar schuin om de kolomschacht gebogen ijzeren staven aan west- en oostzijde van de kolom. Deze laatstgenoemde staven komen bij elkaar aan de noordzijde van de kolomschacht.

De luifel is zo geplaatst dat de kolom haar doorboort: aan de noordzijde van de kolom loopt de beëindiging van de luifel vóór de kolomschacht langs. Deze beëindiging is afgewerkt in de vorm van een hoofdgestel: een laag architraaf is aan elke zijde van het zeskant versierd met drie paren gesneden halve bollen of knoppen, corresponderend met de daarboven op het fries geplaatste dubbele consoles, welke de overstekende geprofileerde kroonlijst dragen.

De bovenzijde van de luifel bestaat uit een vlakke plankenvloer; de onderzijde was oorspronkelijk vlak, maar is in 1844 met opgelegd lijstwerk versierd volgens een ingewikkeld kantig patroon, waarbij de grootste diagonalen van het zeskant als richtlijnen hebben gediend en niet door het lijstwerk worden gesneden. In het patroon is een concentrisch zeskant in lijstwerk aangebracht boven het hart van de kuip. In het midden daarvan is een gesneden rozet aangebracht (zie het bestek van 1844, restauratiebureau).

Sinds 1950 is in de luifel boven de plaats van de kanselbijbel een electrische verlichting aangebracht, waarbij een rond gat is gemaakt in het ondervlak.

Doophuis

Afb. 22

Het doophuis is de ruimte rondom de preekstoel, omgeven door het doophek. Dit bestaat uit een balustrade, waarin juist ten zuiden van de preekstoel de katheder van de voorlezer of de voorlezersbank is opgenomen.

Het doophek loopt west-oost gericht in het middenschip en is in de schiptravee tussen de kolommen 4 en 5 haaks omgezet, even vrij blijvend van de regeringsbank rond kolom 4 (van Commissarissen en Secretarissen), welke daarbij buiten het doophuis blijft. Aan het oostelijke einde is het hek haaks omgezet iets oostelijk van vieringkolom 7, en gaat

Ouder beloop

aldaar over in de borstwering van de regeringsbank (van de Admiraliteit) rond die kolom, welke zodoende binnen het doophuis valt. Voor deze opstelling heeft bij de restauratie de aquarel van Schouten als uitgangspunt gediend (zie afb. 12). Deze dateert van ca. 1786; de kaart van Stoopendaal uit 1725 geeft weer een ander beloop te zien (afb. 11). Hierop zijn drie toegangen getekend.

Blijkens een foto van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was het doophek voor het begin van de restauratie meer naar het westen geschoven, waardoor midden voor de preekstoel een vrije ruimte ontstond waar een tafel was geplaatst met een kanselbijbel.

Indeling

Het hek is in totaal uit 15 traveeën opgebouwd, gescheiden door pilasters. Een bijzondere travee wordt gevormd door de voorlezerskatheder, die door twee draaibaar uitgevoerde hektraveeën wordt geflankeerd. De betreffende pilasters overlangs doormidden delend zijn deze middels zware bochtknieren afgehangen aan de van de katheder afgekeerde zijden. Van hieraf zet het hek zich in westelijke richting met vijf traveeën voort, en in oostelijke richting met drie traveeën.

De omzetting aan het westelijke einde omvat twee traveeën, die aan het oostelijke einde eveneens twee traveeën, deze echter uitgevoerd als gesloten schotwerken, waarvan de smalste als een deurtje is uitgevoerd.

Aan zuid- en westzijde is tussen twee pilasters elke travee opgebouwd uit een gesloten onderste helft, bestaande uit twee panelen, voorzien van kussen, bossing en randhout, gescheiden door een tussenstijl, aan de bovenzijde afgesloten

Balusters

door een regel van dezelfde zwaarte. De bovenste helft bestaat uit zes hele en – tegen de pilasters – twee halve balusters. Deze hebben een vierkant plintje waarop een torus van cylindrische doorsnede; even inzwenkend rijst hierboven de 'vaas' van de baluster op. De diameter verwijdt zich naar boven gaande geleidelijk, tot op ongeveer tweederde van de hoogte de diameter sprongsgewijs met enkele millimeters wordt vergroot en vervolgens naar boven gaande constant blijft. Met een

Architraaf

'kapiteel', bestaande uit trochylus en kwartrond, waarboven een vierkante echinus, wordt de baluster afgesloten. Hierop draagt een geleed architraaf met geprofileerde afdeklijst. Beide elementen worden boven de pilasters gekornist. De afdeklijst bezit over het zuidelijk gedeelte boven vrijwel elke pilaster een dubbel zwaluwstaartvormige inkeping, welke gediend zou kunnen hebben voor de bevestiging van bijvoorbeeld een kandelaar. Hiervan is echter geen enkele oude afbeelding bekend. Op de afdeklijst rustte vóór de restauratie een ezelsrugvormige opbouw, welke ook over de katheder doorliep. Vermoedelijk dateerde deze opbouw uit de 19de eeuw.

Achterzijde doophuis

Thans wordt aan de noordzijde het doophuis alleen ruimtelijk afgesloten door de opstelling van enkele bankblokken in de Noorderzijbeuk. Tussen deze blokken zijn vrije doorgangen. Vóór de restauratie werd het doophuis ingesloten door bankblokken met hoge achterschotten, terwijl de zijvlakken konden worden gesloten met gordijntjes (1947, foto uit archief J.P.L. Petri, restauratiebureau).

Voorlezersbank

Katheder

De katheder van de voorlezer springt een pilasterbreedte uit het vlak van het doophek naar voren, en heeft een geheel gesloten voorvlak dat uit vier panelen bestaat. Deze hebben elk een kussen, bossing en randhout en worden gescheiden door een verticale stijl en een horizontale regel. Bovenaan, maar gedeeltelijk nog onder het architraaf is in 1950 (Mej. Bijtelaar 'Inventaris' blz. 26) op de middenstijl een met hielojief geprofileerde eiken klos aangebracht, waarop de koperen lezenaar is geschroefd. Vóór de restauratie stond de lezenaar op een klos, die bovenop de afdeklijst was aangebracht. Hiervan is nog een restant aanwezig. De binnenste helft van de afdeklijst is lessenaarvormig uitgevoerd en in het midden onderbroken. Het rechterdeel is opklapbaar, het linkerdeel vast. Diverse moeten op het staande schotwerk van de binnenzijde van de katheder geven aan, dat hier allerlei betimmeringen zijn geweest waarmee de opklapbare lijst kan hebben samengehangen.

Achterzijde katheder

Aan de achterzijde van de katheder bevinden zich thans drie traptreden, alle drie nieuw; de eerste en de derde trede zijn als bloktreden uitgevoerd, de tweede is het eigenlijke podium en van oud eikenhout gemaakt.

Vóór de restauratie bezat de katheder een 18de eeuwse afsluiting, die thans bewaard wordt op de zolder van de Sacristie (April 1982). Deze is halfcirkelvormig van plattegrond en bestaat uit drie delen: een vast dubbelwandig middendeel met bankje op een twee treden hoge grenen vloer, een vast oostelijk zijpaneel en een beweegbaar westelijk zijpaneel dat in de wanddikte van het middendeel kan wegschuiven. De zijpanelen bestaan elk uit een kussen, bossing en randhout, evenals het middendeel dat bovendien zijdelings met pilasters is afgesloten. Deze dragen een lage architraaf met een dunne afdeklijst.

Datering doophuis

Op de plattegrond van Stoopendaal uit 1725 (afb. 11) is de achterbouw rechthoekig van vorm; de halfronde achterbouw zou dus van na 1725 moeten dateren, wat gezien de vormgeving niet onmogelijk is.

Wat betreft het doophek: de prent van Stoopendaal geeft in totaal drie toegangen tot het doophuis aan, waarvan er een door de stoelenopstelling kennelijk buiten gebruik is; de overige twee bevinden zich in het noordelijke hekgedeelte.

Op de anonieme tekening uit de Universiteitsbibliotheek te Leiden uit ca. 1755, waarop de Noorderzijbeuk gezien naar het westen is afgebeeld, zijn in dit hekgedeelte vier bogen aangegeven die de toegangen moeten markeren. Deze tekening staat als zeer nauwkeurig bekend. Slechts twee van de vier bogen zijn met het door Stoopendaal getekende in overeenstemming. Door de stoelenopstelling – waar het in deze plattegrond juist om gaat – zijn er geen andere toegangen tot het doophuis *mogelijk*. We moeten er vanuit gaan dat Stoopendaal op dit punt nauwkeurig werkte. Dan moet de conclusie dus zijn, dat er tussen 1725 en ca. 1755 veranderingen in het doophek zijn aangebracht. Mej. Bijtelaar heeft echter – gezien haar 'Uittreksels van Archieven' geen rekeningen aangetroffen, die op een verandering in deze jaren betrekking hebben. De enige aanwijzing kan zijn, dat de kerkmeesters het in 1733 nodig vonden een nieuwe plattegrond te laten maken (6-2-1733 betaald aan Hendrik van Leth *f* 12,--).

Toch werden in het midden van de 17de eeuw vier bogen op verscheidene schilderijen afgebeeld door Emanuel de Witte. Bij deze schilderijen komt de boog achter de preekstoel het meest voor (Manke Kat. 66, 62, 53, 50). Ook de oostelijk hiervan geplaatste (Manke Kat. 62, 70) en zelfs alle vier de bogen op een rij (Manke Kat. 66, afb. 29 uit ca. 1655). Op twee schilderijen komen twee bogen voor die zeer dicht naast elkaar geplaatst zijn in het westelijk gedeelte van het achterschot (Manke Kat. 44 en 53). Op het schilderij Kat. 47 als enige wordt het achterschot van het doophuis duidelijk afgebeeld. Het is een gesloten paneelwerk tussen pilasters, met een afdeklijst. Hierop staan de bogen. De datering hiervan hangt vanzelfsprekend samen met de datering van het doophek.

Mej. Bijtelaar vermoedt, dat het oude doophek niet vóór 1620 kan worden gedateerd, gezien de aanwezigheid van een vroeg 17de eeuwse zerk binnen het hek, die niet op zo'n ongunstige plaats zou zijn gelegd wanneer het hek er al geweest was.

Om deze zelfde reden hebben de twintig in 1589 aangeschafte 'pilaertkens' waarschijnlijk geen betrekking op het doophek, zoals Mej. Bijtelaar aanvankelijk mogelijk achtte.

Het tegenwoordige hek moet volgens Mej. Bijtelaar van ca. 1664 zijn, gegeven de vermelding van een uit te voeren verandering in de notulen van de Diakonie. Voorts vermoedt zij dat de koperen bogen gemaakt zijn door Joost Gerritsz. Geelgieter in 1643, gemaakt aanvankelijk voor het oude – door De Witte en Van Ruysdael afgebeelde – doophek, en na 1664 bij het nieuwe hek opnieuw toegepast. Dit zou verklaren hoe het mogelijk is, dat De Witte deze bogen in de jaren 1654 t/m 1661 regelmatig afbeeldt. Ze zouden geleverd zijn samen met de kronen van het Schip, de leuning van de preekstoel en allerlei kleiner werk. De bogen worden nog genoemd in de inventarissen van 1809 en 1810. Ze zijn weggenomen toen in 1841 banken achter het doophuis werden gemaakt (zie Mej. Bijtelaar – 'Inventaris', blz. 40), want in de notulen van Kerkmeesters is er eerst sprake van het herstel van drie bogen aan het doophuis, maar tenslotte kwam er maar één, recht achter de preekstoel. Deze is bij de restauratie verwijderd en berust thans op de zolder van de Sacristie (April 1982).

In haar artikel 'De lezenaar van Abraham van der Putte' (1e vervolg) vermeldt Mej. Bijtelaar een kaspost: 'op 27 December 1842 is ontvangen van de firma Van Hasselt & 't Hoen, voor 255 Nederlandse ponden koper à 40 cent het half Nederl. pond, is *f* 204,--. Een specificatie wordt niet gegeven, maar de kans is zeer groot dat de vier koperen bogen plus de lezenaar van de preekstoel bij deze gelegenheid verkwanseld zijn'.

Op één schilderij van De Witte (Manke Kat. 66, afb. 29, ca. 1655, Museum Straatsburg) wordt in een interieur van de kerk gezien naar het oosten het westelijk gedeelte van het oude doophek zeer duidelijk afgebeeld in dezelfde vorm als Van Ruysdael weergeeft (afb. 6). Bovendien wordt het verlengde van dat gedeelte naar het noorden afgebeeld. Het schijnt balusters te bevatten en lijkt op het tegenwoordige doophek – voor zover de reproductie in het boek van Manke

vergelijking toelaat. Op het west-oost lopende gedeelte van het hek in de Noorderzijbeuk staan de vier koperen bogen op een rij. Zou het mogelijk zijn, dat het tegenwoordige doophek oorspronkelijk bedoeld was als verlengstuk van het westelijke en oostelijke deel van het oude doophek, vermoedelijk omstreeks 1643 gemaakt door Jan Pietersz. kistemaker en Nicasius van Eyckelsbeeck? Het noordelijke deel ervan zou dan de dichte panelen kunnen hebben gehad zoals De Witte in een ander schilderij afbeeldt (Manke Kat. 53, afb. 47), met deurtjes voorzien van kwabornament, passend in de stijl van genoemd duo. Pieter Helt zou dan in 1664 aan het doophek niet veel meer hebben gedaan dan een nieuwe opstelling en enige aanvulling. Bij gebrek aan andere afbeeldingen van andere schilders en nadere archivalische gegevens is de ware toedracht niet te achterhalen.

Lezenaar

Op een laag vierkant plintje is een ojiefvormig gebogen voluut bevestigd, die tweezijdig symmetrisch in relief gemodelleerd is met kwabornament en bij de bovenbeëindiging in drie ongelijke lobben uitloopt. Hieraan is onder een hoek van ca 30 graden met het horizontale vlak de eigenlijke lezenaar geklonken. Binnen de omtrek van een liggende rechthoek is deze tweezijdig symmetrisch uit welig acanthusbladwerk gecomponeerd, waarbij aan de onderzijde de bladranken in relief zijn gemodelleerd en elkaar meerdere malen oversnijden; de bovenzijde is volkomen vlak geslepen. Aan de onderzijde wordt de middenas van de lezenaar aangeduid door een drietal boven elkaar geplaatste knoppen, waarboven een bekronende geopende knop is geplaatst. De onderste uitlopers van het bladwerk zijn uit het vlak naar boven opgebogen met de bedoeling een bijbel te ondersteunen.

Op het bladwerk liggend zijn twee geel koperen moeren aangebracht, waarvan de bouten aan de bovenzijde vermoedelijk geprofileerde knoppen vertonen zoals ook het geval is bij de hiervoor beschreven lezenaar van de Eilandskerk. Deze knoppen zijn waarschijnlijk ingelaten in de ca 2 centimeter dikke eikenhouten plank, die helaas om practische redenen op de koperen lezenaar is bevestigd; en wel met twee koperen schroeven – waarvoor in de lezenaar twee gaatjes zijn geboord – voorzien van een verzinkt volgringetje. Voorts staat de rechthoeksvorm van de plank in geen enkele relatie tot de rechtshoeksvorm van de lezenaar.

Datering

Jaartal en initialen van de maker zijn niet te vinden. Gezien het midden-17de eeuwse karakter van de vormgeving is het niet uitgesloten dat de lezenaar een werkstuk is van Joost Gerritsz. Geelgieter, zoals ook Mej. Bijtelaar veronderstelt. Zij vermoedt dat de lezenaar in het Uitgiftboek valt onder de term: 'het ander gemaeckt werk' (14-4-1643), waartoe zij bovendien rekent de leuning van de preekstoel, de vier bogen van het doophuis en een groot aantal bankblakers (Uittreksels van Archieven, blz. 43). Het blijft dus bij een veronderstelling.

Joost Gerritsz. komt op 21-5-1647 voor 't laatst in het Uitgiftboek voor. Afgezien van leveranciers van koperen gebruiksvoorwerpen is de volgende koperslager, die van Kerkmeesters opdrachten aanvaardt en in het Uitgiftboek wordt vermeld, Gillis Wybrants, voor 't eerst op 4-2-1669; in 1681 maakt hij het koperwerk voor het koorhek, in een stijl van een veel stijver karakter dan de opgang van de preekstoel.

De lezenaar komt op een drietal schilderijen van Emanuel de Witte voor; het materiaal is kennelijk messing, maar de vorm is niet precies te herkennen (Manke Kat. 59, afb. 19, 1654; Kat. 49, afb. 42, ca 1660; Kat. 50, afb. 50, 1661). Wat betreft de datering van de lezenaar zouden deze afbeeldingen verwijzen in de richting van 1643.

Afb. 9

Tenslotte komt de lezenaar nog voor op de aquarel van Schouten (ca 1786, afb. 12); dit is zonder twijfel hetzelfde exemplaar als het tegenwoordige.

Ook is de lezenaar aangegeven op de tekening door Jacob van Ruysdael (ca 1650, afb. 6) maar te schematisch om te kunnen identificeren.

Psalmborden

Tegen kolom 5 naast de preekstoel is na de restauratie weer een psalmbord opgehangen op de plaats waar sinds de 17de eeuw tot voor de restauratie altijd borden gehangen hebben. Het tegenwoordige bord is 19de eeuws. Een bord van hetzelfde type hing tegen de zuidoostzijde van kolom 3 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, neg.no 34.477; voor 1910), terwijl een vlak exemplaar hing tegen kolom 23, aan de zuidzijde tegen het achterschot van de regeringsbank (foto Rijksdienst, neg.no 60.668, Maart '61).

Het tegenwoordige bord tegen kolom 5 is, evenals die welke tegen kolom 3 gehangen heeft, éénmaal in het midden overlangs geknikt, zodat zich daar een verticale ribbe bevindt. Het geheel eikenhouten schotwerk is bekroond door een tympanum op hoofdgestel, waarvan de geprofileerde lijstjes zijn verguld. Over de volle hoogte gerekend is het schot aan weerszijden van de ribbe door opliggend lijstwerk in acht verdiept liggende vakken verdeeld, waarin vanaf de zijkanten plankjes met opschrift kunnen worden gestoken. Het is de bedoeling dat aan de linkerzijde plankjes met het woord: 'Psalm' of 'Gezang' worden ingeschoven en rechts de nummers. Halverwege de hoogte wordt de reeks van vakken onderbroken door een bredere lijst of fries.

Op het fries van het hoofdgestel onder het tympanum staat met vergulde letters: EERSTE VOORZANG, terwijl op het fries te halver hoogte staat: LAATSTE VOORZANG.

Op de zolder van de St Sebastiaanskapel wordt een geknikt en een vlak bord van dit type bewaard. Van deze is gezien de foto's van het kerkinterieur de hangplaats bekend. Voorts zijn er nog twee vlakke exemplaren opgeslagen in het huisje Oudekerksplein 13 (Mei 1980). Deze hebben tot voor de restauratie tegen de oostelijke vieringkolommen gehangen (afb. 22).

Volgens Mej. Bijtelaar dateren deze borden uit het midden van de 19de eeuw ('Inventaris', blz. 35). Er zijn geen kasposten aangetroffen die op de aanschaf van deze borden betrekking hebben. Ze hebben naar hun opbouw een 17de

eeuws karakter; alleen de profilering onder het bovenste fries en de schreefloze belettering duiden op de 19de eeuw.

18de eeuwse psalmborden

Eveneens bewaard gebleven zijn vier 18de eeuwse borden, waarvan er thans twee bewaard worden in de Sacristie en twee op de zolder van de St Sebastiaanskapel. Er zijn één geknikt bord en drie vlakke borden. Ze zijn afgedekt door twee geprofileerde voluten, waartussen een 'kuif' van Rococo blad- en schelpmotief is aangebracht in snijwerk. De kuif is bij alle borden beschadigd. Bovenaan staat op het vlak onder de voluten: Eerste VOORZANG, waaronder middels opgelegd lijstwerk 2 x 2 vakken zijn gevormd, waarin vanaf de zijkant plankjes met letters en cijfers kunnen worden geschoven. Van een bord zijn enkele plankjes bewaard waarop het woord: PSALM. Onder de genoemde vakken bevindt zich een vlak fries waarop met vergulde letters staat: Laatste VOORZANG. Hieronder zijn nogmaals 2 x 2 vakken aangebracht. Alle linkervakken zijn groter gehouden dan de rechter. Bij het geknikte exemplaar ligt de kniklijn dan ook op de verticale scheidingslijn, en niet in het midden. De borden worden aan de onderzijde afgesloten door een naar voren springend plint, geflankeerd door een piedestalachtige versiering met voluutje. Aan de achterzijde is een gesmede licht zwaluwstaartvormige lip aangebracht, welke is ingelaten in het achterschot en vastgespijkerd. Aan de bovenzijde bevindt zich een oog waaraan het bord kan worden opgehangen.

Blijkens een tekening door P. Wagenaar van 1784, gegraveerd door C. Philips, (Gem. Archief neg.no 18027) afbeeldend de 'bediening van het H. Avondmaal' hingen tegen de oostelijke vieringkolommen twee vlakke borden van dit type.

In de 19de eeuw zijn ze op deze plaats vervangen door vlakke houten borden (zie afb. 22).

Oudere psalmborden

Oudere psalmborden zijn er wel geweest maar deze moeten zijn verloren gegaan. Emanuel de Witte beeldt – meestal van opzij gezien – op vele schilderijen een bord af, dat opgehangen is tegen kolom 5. Deze is vlak afgedekt door een hoofdgestel met kroonlijst, fries en architraaf. Echter moet ook met de mogelijkheid rekening worden gehouden dat het hier om een epitaaf gaat. Op enkele andere schilderijen (Manke Kat. 62, afb. 31, 1656/58, Scheveningen en Kat. 70, afb. 38, 1659) komt een in ieder geval als psalmbord bedoeld bord voor, dat van een dergelijke eenvoud is, dat men zich een gelijktijdige aanwezigheid met een pronkstuk naast de preekstoel niet zo goed kan voorstellen.

Het gaat hier om een bord dat opgehangen is aan de kolombekleding van de Admiraliteitsbank rond kolom 7, en wel tegen het zuid-zuidoostelijke vlak. Het bord is rechthoekig aan de onderzijde en heeft een halfronde bovenkant zonder lijstwerk, daarmee echter passend in de paneelstructuur van de kolombekleding. Op het schilderij te Hamburg is het

Afb. 8

echter omhooggeschoven tot over het architraaf van de lijst die de kolombetimmering afsluit. Het schijnt zwart te zijn geschilderd. Op deze ondergrond is als met krijt bovenaan een belettering en daaronder een vakverdeling met cijfers aangegeven. Een bord van precies dezelfde vorm, maar zonder betimmeringsachtergrond opgehangen tegen de kolom van de preekstoel aan de noordzijde, is afgebeeld door De Witte op een schilderij te Londen (Manke Kat. 53, afb. 47; ca 1660).

Tenslotte is er op de tekening door Jacob van Ruysdael (afb. 6) uit ca 1650 nog een psalmbord of misschien een epitaaf afgebeeld, dat is opgehangen aan de zuidwestzijde van kolom 4, boven de regeringsbank. Het heeft een hoog tympanum, en maakt een monumentaal effect, waardoor een functie als epitaaf meer waarschijnlijk is. Op deze tekening komen geen andere zelfstandige vlakken voor die als psalmbord dienst zouden kunnen doen.

Stoelen

Ten behoeve van het restauratiebureau heeft Mej. Bijtelaar in 1959 een artikel geschreven, getiteld: 'Stoelen en banken in de Oude Kerk te Amsterdam', waarin vanaf blz. 5 de geschiedenis van de gewone losse stoelen en stoven worden behandeld. Bovendien bevat het artikel gegevens over het meubilair gebruikt bij de Avondmaalsviering.

Het type vouwstoeltjes als thans nog aanwezig is, komt volgens Mej. Bijtelaar in de 18de eeuw in gebruik. Dit leidt zij af uit het voorkomen ervan op afbeeldingen van 18de eeuwse kerkinterieurs. Zij sluit de mogelijkheid niet uit dat de eerste stoeltjes van het thans nog aanwezige type in 1711 zijn aangeschaft. Het artikel dat gedateerd is op 31-10-1959, is wegens zijn omvang niet in deze Beschrijving opgenomen, maar wordt met vele andere geschriften van Mej. Bijtelaars hand bewaard in ordners op de zolder van de Sacristie (September 1982).

REGERINGSBANKEN

1. Gestoelte voor de Prins van Oranje

Een kaspost in het Uitgiftboek dd. 4-1-1590 geeft de eerste vermelding van een regeringsbank: '4 January bet. Jan Roeloffsz. kistemaker voer de Prince van orangie sȳ stoel so ver selve arbeytsloon eñ komt tsame F.11.9.-.' (mej. Bijtelaar – Uittreksels uit Archieven, blz. 32).

In haar artikel over het meubilair van de Oude Kerk (Stoelen en banken in de Oude Kerk te Amsterdam, blz. 4) meent Mej. Bijtelaar in de bank rondom kolom 4 dit gestoelte te herkennen, afgebeeld als het is op een schilderij van De Witte (afb. 7), van ± 1655. Omdat de Prins admiraal-generaal van Holland en Zeeland was, leek het niet ondenkbaar hierin een voorloper van de admiraliteitsbank rond kolom 7 te zien. Beschouwing van de tekening door Jacob van Ruysdael (afb. 6) en diverse andere schilderijen door De Witte levert een aanvaardbaarder hypothese op (zie Beschrijving van de oude afbeeldingen, blz. 133). Op deze afbeeldingen is in het midden voor het koorhek een getimmerte aangegeven dat de indruk maakt zo'n gestoelte te kunnen zijn. Deze indruk wordt nog versterkt door het besef, dat het een duidelijke

ereplaats zou innemen, namelijk recht tegenover de hoofdingang van de kerk. Volledigheidshalve moet worden gezegd, dat Mej. Bijtelaar in het door De Witte geschilderde middendeel van het koorhek altijd de achtergrond voor een Kruisaltaar heeft gezien, dus als een rudiment uit de tijd voor de Alteratie. Dit denkbeeld wordt echter ontkracht door het
Afb. 8 schilderij door De Witte te Hamburg, waarop te zien is, dat het gestoelte voor een hektravee met 'tralie' is gezet.

De gedaante waarin de bank voor de Prins zich op alle afbeeldingen voordoet is uitvoerig beschreven in het hoofdstuk 'Beschrijving van de oude afbeeldingen' onder de punten 7, 8 en 9.

Het gestoelte moet in de tweede helft van de 17de eeuw verdwenen zijn, mogelijk verband houdend met de politieke gestemdheid in het eerste Stadhouderloze tijdperk (1650-1672). De laatst bekende afbeelding is een schilderij van De
Afb. 9 Witte (Manke Kat. 50, afb. 50), nog uit 1661. In ieder geval zag men geen reden tot herplaatsing van de bank na het maken van het nieuwe koorhek in 1681.

2. Burgemeestersbank

Een kaspost van 14-4-1598 vermeldt: 'betaalt door de coster voor 3 groote cussens om op die burgemeesters stoelen te leggen F. 17.-.'

Dit is de eerste vermelding van een zitplaats voor de burgemeesters. Het in deze tekst gebruikte meervoud 'stoelen' doet echter aan afzonderlijke zetels denken. Als in later tijd in het Uitgiftboek posten voorkomen die betrekking hebben op een bank met meerdere plaatsen wordt het enkelvoud 'stoel' gebruikt. Dat gebeurt op 4-9-1601: 'Den 4 september betaelt door benjamin van een balck om onder de nieuwe stoel te maken en van sleepen tsamen F 11.-.-.'.

Mej. Bijtelaar veronderstelt (Uittreksels, blz. 36) dat deze post de bank voor de burgemeesters betreft, gesitueerd op een andere ereplaats, recht tegenover de preekstoel. Is de Burgemeestersbank echter ouder, en tòch bedoeld in de kaspost van 1598, dan zou – in volgorde van rang te werk gaande – in 1601 de bank van Regerende Schepenen gemaakt moeten zijn. We kennen de maatschappelijke functies en hun plaats uit de kaart van Stoopendaal uit 1725 (afb. 11). Omdat het oorspronkelijk bedoelde gebruik der regeringsbanken sinds lang is vervallen, geeft ons alleen deze kaart een aanwijzing welke banken voor welke functionarissen bestemd waren.

De Burgemeestersbank is opgebouwd rondom kolom 23. Zij omvat vijf zitplaatsen en heeft een vijf-, eigenlijk zeszijdige plattegrond, die men zich moet voorstellen als iets groter dan een half regelmatig achtkant. De zesde – langere – zijde wordt gevormd door een haaks op twee zijden staande diagonaal van het achtkant, oost-west lopend aan de zuidzijde van de kolom.

In de opstand zijn alle zijden voorzien van een ca. 45 cm hoog plint, waarvan de afsluitende geprofileerde bovenlijst correspondeert met de hoogte van de vloer in het gestoelte. Dit plint dateert uit later tijd, want bij de bank rondom kolom 7 is gedeeltelijk nog te zien hoe zo'n plint oorspronkelijk als een liggend paneel gevormd was.

Aan de zuidzijde vergemakkelijken twee voorgeplaatste bloktreden de toegang. Deze treden hebben elk een half-zeskantige plattegrond en een overkragende ongeprofileerde trede in de vorm van een halve ellips.

De toegangsdeurtjes bestaan uit een vergaring waarin een paneel met bossing en kussen is gevat. De deurtjes hebben aan de bovenzijde een opzetstuk voorzien van haaks op het vlak uitgezaagd, vijfvoudig uit halve cirkels opgebouwd ornament, in hoogte naar het midden toenemend. De deurtjes zijn aan de van de kolom afgekeerde zijde aan scharnieren afgehangen en kunnen met een slot van buiten en met een schuif van binnen worden gesloten. Ze dragen met geschilderde letters het opschrift 'GERESERVEERDE BANK' en '5PL'.

Een verticaal gestelde plank met uitgeschulpte bovenbeëindiging vormt de verbinding met het betimmeringsschot dat de kolom aan de zuidzijde afdekt. Dit schot is samengesteld uit een vergaring, waarbinnen twee vlakke panelen, op ongeveer een kwart van de hoogte gescheiden door een tussendorpel. Voor het begin van de restauratie hing hiertegen één der 19de eeuwse psalmborden.

De open ruimten boven de toegangsdeurtjes kunnen door houten uit twee scharnierende panelen bestaande tochtschermen worden gesloten. Deze schermen zijn aan de kolombetimmering afgehangen en in 'ruststand' samengevouwen tegen de noord-zuid lopende vlakken daarvan geklapt. In uitgevouwen stand kon het buitenste paneel met een schuifje worden vastgezet aan de horizontale afsluiting van de borstwering van de bank. Deze schuifjes zijn thans verdwenen.

Het gehele zuidelijke schotwerk, deurtjes en tochtschermen inbegrepen, evenals de luifel met uitzondering van de panelen van het ondervlak, en de gehele kolombetimmering dateren, gezien de wijze waarop het eikenhout gezaagd is, niet uit de 17de eeuw, maar uit 1802, het jaar waarin de regeringsbanken herplaatst zijn.

Kennelijk oorspronkelijk daarentegen is de borstwering met de kolommetjes die de luifel dragen. Iedere zijde van de borstwering bezit twee halve hoekpilasters en een middenpilaster. Samenhangend met een verdwenen versiering – waarschijnlijk eveneens gesneden uit eikenhout – in de vorm van een 'gesphanger', die zich bevond in het midden van elk dezer pilasters, lopen de cannelures niet over de volle hoogte van de pilasters door, maar laten in het midden een ruimte vrij door de groeven meer naar het midden van het vlak geleidelijk lager te beëindigen. De gesphanger bestaat uit twee delen. Het bovenste deel is gevormd als ca. 2 mm hoog relief als rolwerk (quasi bandijzer) rond een cartouche met diamantkop. Halfrond van doorsnede schijnt hiervan af te hangen het tweede deel in de vorm van een omgekeerde kegel of wortel. Dit gehele versieringsmotief, dat wordt opgelijmd en gespijkerd, vervangt bij een pilaster het kapiteel en het basement.

Het is in vereenvoudigde vorm te zien op de aquarel van Schouten (afb. 12). Een vrij nauwkeurige aanduiding van de vorm wordt gegeven door de moet, die op het eikenhout is achtergebleven. Deze laat zien, dat de halve eindpilasters elk een korte gesphanger hebben gehad, en niet één enkele overhoekse, zoals Schouten aangeeft. De lange gesphanger kwam

blijkens de moet alleen bij de middenpilaster voor. Het motief is hier verloren gegaan bij het wegnemen der regeringsbanken in 1795, maar grotendeels nog aanwezig bij de hierna te bespreken bank voor Oud-Schepenen.

In elke achtkantzijde van de bank zijn tussen de pilasters twee zogenaamde kornispanelen aangebracht. Deze zijn zo samengesteld dat zich in het midden van het paneel een veel kleiner rechthoekig vak bevindt, bezet door een verdiept geplaatst spekstuk en omgeven door een geprofileerde lijst, welke in het midden der rechthoekszijden middels een lijst van dezelfde profilering wordt verbonden met de vergaring, welke eveneens dit profiel heeft en voorzien is van een bossing waarmee het tussen de pilasters wordt samengevat. Bij een kornispaneel worden in alle ontmoetingen de profielen in verstek omgestoken. De vier L-vormige kleine panelen die aldus tussen het lijstwerk overblijven zijn vlak gehouden, waardoor de spiegel van het eikenhout fraai uitkomt.

De kornispanelen worden direct afgedekt door de architraaf van een hoofdgestel, dat met fries en kroonlijst de achtkantszijden van de bank aan de bovenzijde afsluit. Blijkens de aquarel van Schouten schijnt het fries boven elke pilaster een 'triglief' te hebben gehad, terwijl in de overblijvende velden een paneel met kussen was aangebracht. Keun (1769) tekent hier plantaardig snijwerk. Thans is het fries vlak.

De kroonlijst kraagt sterk over en is fors geprofileerd. Het bovenvlak heeft in het midden van elke achtkantszijde een ingezet stukje eikenhout, meestal op enkele centimeters afstand geflankeerd door veel kleinere ingezette stukjes en een klein opgespijkerd geel koperen plaatje met een middengat. Het vlak tegenover de preekstoel – de werkelijke ereplaats dus – heeft zelfs drie van deze combinaties van ingezette stukken.

Wat is hiervan de betekenis? Het ligt voor de hand te denken aan een of ander verlichtingsornament. Als enige tekent Keun (1769) op iedere achtkantszijde twee ver uit elkaar geplaatste bankblakers met kaarshouder en vetvanger, welke laatste zonder steel direct op het hout rust. Zijn dit nog de "2 dosyn pypen" die in 1621 worden geleverd door de koperslager Ot Symonsz. (Mej. Bijtelaar – Uittreksels uit Archieven, blz. 40) of reeds latere vervangingen? Noch Van Ruysdael, noch De Witte of Schouten beelden de blakers af, en ook op de vroegste foto's van het kerkinterieur uit 1911 komen op deze plaats geen verlichtingsornamenten meer voor. De plaatsing der blakers bij Keun komt niet overeen met de moeten. Ver voor of na 1769 is er dus een ander ornament gebruikt, waarvan de gestalte helaas niet is overgeleverd.

De binnenzijde van het afsluitende hoofdgestel op de borstwering is voorzien van een schuingestelde vaste plank met onderregel, zodat deze als lessenaar kan dienstdoen. De plank is in de hoeken van het achtkant in verstek gewerkt en aan de onderzijde ter plaatse van de hoekpilasters ondersteund door een hol geprofileerde console. Hieronder tekent zich de indeling van het borstweringsschotwerk op eenvoudige wijze af. Bij deze bank als enige zijn de middenpilasters aan deze zijde geprofileerd. De hoekpilasters zijn zwaarder uitgevoerd en ongeprofileerd. Op elke midden- en hoekpilaster is een fraai geprofileerde slanke hoedenknop aangebracht. De vloer is van grenenhout en dateert van 1802. Tegen het schotwerk staat hierop een in de hoeken in verstek gewerkte eiken voetenplank.

Rustend op eenvoudig geprofileerde overhoeks geplaatste consoles is rondom het onbetimmerde kolombasement de eigenlijke zitbank aangebracht (grenen, 1802). Aansluitend op de zitbank is de betimmering van de kolomschacht, bestaande uit een vlak eiken paneel gevat in een vergaring met grof profiel; in het midden van het paneel is een vergaring met grof profiel; in het midden van het paneel is een koperen hoedenknop met eikelvormige beëindiging aangebracht; alles daterend van 1802.

Te concluderen uit beschouwing van de aquarel van Schouten is, dat men bij de wederopstelling der regeringsbanken geen moeite heeft gedaan om de 17de eeuwse details te reconstrueren. Oorspronkelijk was ieder paneel van de kolombetimmering aan de bovenzijde halfrond uitgevoerd, terwijl de omlijsting hiervan in het midden was onderbroken door een quasi-sluitsteen, waaronder op het paneel een lange gesphanger was gelijmd. Het randhout onder de boogaanzet was als een pilaster uitgevoerd en voorzien van een eenvoudig kapiteel. De hele opzet herinnert sterk aan de detaillering van de kolombetimmering van de preekstoel.

Een schilderij van De Witte (Manke Kat. 49, afb. 42, ± 1660, Londen) laat zien, dat het zuidelijke schotwerk der kolombetimmering op soortgelijke wijze was afgewerkt. De toegangsdeurtjes waren aan de bovenkant voorzien van kwabornament.

De luifel wordt gedragen door 6 eikenhouten kolommetjes, welke geplaatst zijn op het bovenvlak van de borstwering op de hoeken van het halve achtkant. Ze dateren nog uit de 17de eeuw en bezitten een drievoudig met rondstaven geprofileerd verjongend basementje op een, al naar de plaats, vijf- of vierkant plintje van gezwart eikenhout. Uit het basement rijst de schacht op, welke op tweevijfde van de hoogte wordt onderbroken door een rondstaafje van ebben- of coromandelhout. Onder dit profiel heeft de zuilschacht gepijpte cannelures, erboven vrije cannelures. De schacht wordt bekroond door een 'Ionisch' kapiteel, waarop het ondervlak van de luifel aansluit.

De onderzijde van de luifel bestaat uit vijf nog oorspronkelijke kornispanelen binnen vergaringen van 1802. De indeling dezer panelen komt overeen met die van een borstweringpaneel, met dien verstande dat de vergaring tussen de panelen radiaal ten opzichte van het hart van de kolom is geplaatst en dat de lijsten der kornispanelen daaraan evenwijzig lopen. Het middenvlak van de panelen schijnt later te zijn aangebracht. De hoogte van de luifel is uitgevoerd als een hoofdgestel met zeer laag architraaf, middels een kraal gescheiden van een vlak fries. Dit fries was nog in 1786 (Schouten, afb. 12) met plantaardig snijwerk versierd, terwijl overhoeks geplaatste, gesneden consoles de eenvoudige kroonlijst droegen. Alle versierde onderdelen moeten zijn verloren gegaan na 1795. De tegenwoordige kroonlijst (1802) komt qua profilering wel overeen met de vroegere.

Op de aquarel van Schouten is ook nog te zien dat vroeger onder het fries langs alle zijden van het halve achtkant een schuingestelde vlakke plank aansloot, in de hoeken in verstek gewerkt. Geen enkele andere tekenaar of schilder beeldt deze planken af, die vermoedelijk als lichtschermen waren bedoeld. Aan de bovenzijde van de luifel ziet men op een

eenvoudige planken vloer, waarvan het niveau ongeveer overeenkomt met de bovenkant van het fries van het hoofdgestel.

Bij de recente restauratie is uit de Burgemeestersbank een stukje van een plank voor de dag gekomen, waarop vaag met witte verf geschilderd staat: 162.; het laatste cijfer is niet te lezen en bovendien tendele verzaagd. Het verfrestant op die plaats is echter rond en er kan een 0 (cursief) gestaan hebben. Het plankje kan als een plint hebben gediend. Bij de wederopstelling der banken in 1802 kan het plankje zijn verdwaald en verzaagd terechtgekomen bij deze bank, die vermoedelijk uit 1601 dateert. Het plankje wordt bewaard op het restauratiebureau.

3. Bank voor Regerende Schepenen

Vrijwel zeker dateert deze bank van 1620, getimmerd door Jan Pietersz. kistemaker, snijwerk door Nicasius van Eyckelsbeeck. Opzet en detaillering komen in grote trekken overeen met die van de Burgemeestersbank. Een opvallend verschil wordt echter gevormd door het gestoken fries van het hoofdgestel dat de borstwering afsluit. Eigenlijk rijker van karakter dan de oorspronkelijke versiering met metopen en trigliefen van de Burgemeestersbank, is hier het fries gebogen en voorzien van zogenaamde blaasknorren, dit zijn vormen van half-cylindrische doorsnede die naar links of rechts kommavormig zijn gebogen. Ze zijn gevat binnen quasi genageld ijzerbandwerk. Het einde van dit motief gaat op de hoeken van de bank schuil achter een half acanthusblad. Het midden van het fries wordt geaccentueerd door een rolwerk van quasi bandijzer om een dito bladkrans.

De kroonlijst is wat minder fors en overkragend dan bij de Burgemeestersbank.

In de borstwering is ook hier de verdeling middels halve hoekpilasters en een middenpilaster aanwezig. In tegenstelling tot de Burgemeestersbank zijn de cannelures van de pilasters hier over een derde van de hoogte gepijpt. De cannelures lopen over de volle hoogte van de pilasterschachten door. De ruimte die bij de pilasters van de Burgemeestersbank wordt ingenomen door gesphangers, wordt hier bezet door een lijstkapiteeltje. De pilasters rusten op soortgelijke basementjes. Aan de binnenzijde van de bank zijn de pilasters ongeprofileerd.

De kornispanelen verschillen in detail. Waar een spekstuk in een paneel van de Burgemeestersbank klein is en verdiept geplaatst, is het hier hoger en opliggend.

Ook deze bank heeft kolommetjes welke de luifel dragen. Ze zijn gelijkvormig aan die van de Burgemeestersbank.

De kornispanelen van de onderzijde van de luifel zijn nog geheel oorspronkelijk; de vergaringen dateren van 1802.

Ook hier bezit het bovenvlak van de borstwering ingezette stukken, waaruit de vroegere aanwezigheid van bankblakers blijkt.

De toegangsdeurtjes dragen het opschrift: "KERKMEESTERS" en "5 PL".

4. Bank voor Oud-Schepenen

Getimmerd rondom vieringkolom 22 dateert deze bank vermoedelijk eveneens van 1620. Zij is iets eenvoudiger uitgevoerd dan de beide voorgaande banken omdat de kolommetjes, die daar de luifel dragen, hier van het begin af aan ontbroken hebben. Op de aquarel van Schouten (1786) wordt aan de onderzijde van de luifel op de hoeken ter compensatie echter een gesneden druiper weergegeven, pas gemaakt in 1679, die bij het wegnemen der banken in 1795 verloren moet zijn geraakt.

Door het grotere basement dat de vieringkolom nu eenmaal heeft, bezit deze bank een grotere omvang en zeven zitplaatsen, waarbij de plattegrond zeszijdig blijft. Het noordvlak van de bank is ongeveer tweemaal zo lang als bij de voorgaande banken het geval is en telt in de borstwering vier panelen. De oost- en westvlakken zijn echter tweemaal zo klein en hebben elk één paneel; daardoor lopen de schuine zijden niet meer onder 45 graden in de plattegrond en zijn ook langer, elk drie panelen.

Ook hier een hoog plint van later datum, dat aan alle zijden rondloopt. Aan de zijde van de zuidbeuk weer twee voorgeplaatste bloktreden. Het betimmeringsschot tegen de kolomschacht was hier wegens de grotere omtrek overlangs geknikt uitgevoerd, wat daarboven ook in het beloop van de luifel was uitgesproken. Bij de restauratie is dit geknikte schot weggenomen, waardoor kolomschacht en basement zichtbaar blijven. De luifel verloopt aan deze zijde thans recht.

De borstwering aan de vijf andere zijden is door pilasters ingedeeld, waarbij steeds op de hoeken halve eindpilasters zijn geplaatst. De middenpilasters zijn voorzien van een detaillering met zeven ongepijpte cannelures waarbij de meeste gesphangers nog aanwezig zijn. Deze zijn van eikenhout en opgelijmd en gespijkerd. De voorste halve eindpilasters schijnen samen één overhoeks geplaatste gesphanger te hebben gehad, wat is op te maken uit het beloop van de cannelures. Dit stemt overeen met wat Schouten bij deze bank tekent. Dit versieringsmotief vervangt weer kapiteeltjes en basementjes. Bijzonder gevormd zijn de staande panelen, welke een dubbele bossing hebben; binnen een rechthoekig omgaande gesneden lijst bevindt zich een ojiefvormig geprofileerd kussen, waaraan een spekstuk deels is gestoken, deels opgelijmd.

De detaillering van het afsluitende hoofdgestel van de borstwering komt in grote trekken overeen met die van de Burgemeestersbank. Het fries heeft nog de trigliefen, waartussen metopen in de vorm van een gesneden kussen zijn aangebracht. De kroonlijst steekt minder ver over en is fijner geprofileerd. Het onderste profieltje van de cima wordt ter plaatse van de trigliefen gekornist. Het bovenvlak van de borstwering bezit eveneens in elk der vijf zijden allerlei ingezette stukjes, welke duiden op de vroegere aanwezigheid van bankblakers.

De kolombetimmering daterend van 1802 komt overeen met die der voorgaande banken. Oorspronkelijk was ook hier een indeling middels pilasters en rondboogjes, met panelen en gesphangers. Ook de luifel stamt uit die tijd en heeft mogelijk nog de oorspronkelijke opleglijst op een nieuw fond. De profilering van de voorzijde komt overeen met die van de andere luifels. Op de aquarel van Schouten is te zien, dat het fries hiervan met plantaardig snijwerk was versierd, gevat

tussen gesneden consoles, alles uitgevoerd overeenkomstig de Burgemeestersbank. De gesneden druipers aan de onderzijde van de luifel op de hoeken zijn reeds genoemd.

De toegangsdeurtjes droegen het grotendeels verdwenen opschrift: "VERHUURDE BANK NO 3" en "7PL".

5. Bank voor Kerkmeesters

Daterend van 1645 is deze bank getimmerd rondom kolom 25 en qua opzet identiek aan de Burgemeestersbank, qua detaillering gelijkend op de bank voor Oud-Schepenen. Het geheel van het halve achtkant is bij deze bank 22½ graad naar het noordoosten gedraaid ten opzichte van de as van de kerk, en daarmede meer gericht op de preekstoel.

Ook hier ontbreken van ouds de kolommetjes, terwijl ter compensatie aan de onderzijde van de luifel op de hoeken gesneden knoppen worden aangebracht in 1679.

Hoewel pilasters en panelen van de borstwering zijn uitgevoerd als bij de bank voor Oud-Schepenen, en ook het fries van het afsluitende hoofdgestel op overeenkomstige wijze is ingedeeld, was hier blijkens de aquarel van Schouten oorspronkelijk een fries met blaasknorren of daarop gelijkend snijwerk. Keun (1769) tekent hier een geheel vlak fries, maar is verder in de weergave van de borstwering niet nauwkeurig. Toch ziet het tegenwoordig aanwezige fries er oorspronkelijk uit; niet daterend van 1802, maar ouder.

Een afwijking van de bank voor Oud-Schepenen is, dat de halve eindpilasters blijkens het beloop der cannelures elk een gesphanger hebben gehad, en niet een enkele overhoeks geplaatste. Het bovenvlak heeft in het midden van elke zijde weer de bij de andere banken beschreven moeten, welke betrekking zullen hebben op oorspronkelijk aanwezige bankblakers.

Het ondervlak van de luifel is identiek aan dat van de bank voor Oud-Schepenen. Oorspronkelijk was het fries versierd met snijwerk, voor zover zichtbaar niet arabeskvormig als bij de voorgaande banken, maar met acanthusblad-achtig snijwerk van een stijver type, zonder gesneden consoles op de hoeken.

De toegangsdeurtjes dragen nog het opschrift: "VERHUURDE BANK" en "5 PL". Blijkens een kaspost van 17-1-1704 schijnen aan het Kerkmeestersgestoelte nieuwe deurtjes te zijn gemaakt.

6. Bank voor Commissarissen

Deze dateert van 1645 of '46. In plattegrond vrijwel gelijk aan de Burgemeestersbank is de symmetrie-as van dit gestoelte 45 graden ten opzichte van de as van de kerk naar het noordoosten gedraaid en daarmede gericht op de preekstoel, zoals Stoopendaal in 1725 aangeeft en zoals de bank bij de herplaatsing der regeringsbanken in 1802 weer is neergezet. Geheel van 1802 is de detaillering. Alle zijden van de borstwering zijn uitgevoerd als vlakke panelen binnen een met een kraal geprofileerde vergaring zonder pilasters, het geheel afgedekt door een dunne lijst. De toegangsdeurtjes zijn aan de bovenzijde onversierd. Zij dragen nog het opschrift: "VERHUURDE BANK No 2" en "5 PL". Uiteraard zijn kolombetimmering en luifel geheel conform de andere banken uitgevoerd. Voor de daarbij in 1802 geëiste kwaliteit zie men het bestek, berustend op het restauratiebureau.

Bij Schouten is niet de detaillering van de borstwering te zien, daar deze schuilgaat achter de bank voor Regenten. Wel zichtbaar is het snijwerk van het fries van de luifel, uitgevoerd als een variant op het stijve motief van de Kerkmeestersbank. De oorspronkelijke detaillering der kolombetimmering was identiek aan die der andere banken.

7. Bank voor Commissarissen en Secretarissen

Deze is getimmerd rond kolom 4, waarbij de symmetrie-as van de bank 22½ graad naar het zuidoosten is gedraaid en daarmede enigszins gericht op de preekstoel. Deze positie komt overeen met de door Stoopendaal getekende situatie van 1725. Voorts dateert de bank geheel van 1802. Luifel, kolombetimmering, deurtjes en borstwering zijn uitgevoerd als beschreven bij de voorgaande bank.

In de 17de eeuw was dit een gestoelte van dezelfde rang als de gestoelten voor Burgemeesters en voor Regerende Schepenen, gezien het feit dat Emanuel de Witte deze afbeeldt met kolommetjes welke de luifel dragen (zie afb. 7). Deze komen reeds niet meer voor op de gravure door Jan Goeree (afb. 10), evenmin bij Keun (1769) en bij Schouten (1786; afb. 12). Bij deze laatste afbeeldingen zijn de kolommetjes 'overgenomen' door de Admiraliteitsbank rond vieringkolom 7.

Op het schilderij van De Witte heeft de borstwering kornispanelen, afgedekt door een hoofdgestel voorzien van een fries met blaasknorren, juist als thans nog bij de bank voor Regerende Schepenen het geval is. Op alle andere afbeeldingen gaat de borstwering schuil achter het interieur van het doophuis, zodat niet te zeggen is, of tussen midden 17de eeuw en tweede helft 18de eeuw de bank *geheel* is vernieuwd.

De kolombetimmering was in 1786 de gebruikelijke. Het fries van de luifel, dat bij De Witte vlak is weergegeven, is bij Schouten met snijwerk versierd, terwijl aan de onderzijde van de luifel sinds 1679 op de hoeken gesneden knoppen hangen.

De toegangsdeurtjes dragen nog het opschrift: "VERHUURDE BANK No 1" en "5 PL".

8. Bank voor Professoren

Deze was voor de restauratie van de kerk al niet meer aanwezig. Blijkbaar is dit gestoelte bij de herplaatsing der regeringsbanken in 1802 niet teruggekomen.

Hoewel het Atheneum Illustre is opgericht in 1632 (Historische Gids van Amsterdam, blz. 159), dateert de bank vermoedelijk pas van 1679 en wordt voor het eerst afgebeeld aan het einde van de 17de eeuw door Jan Goeree, met een normale luifel en zonder kolommetjes. Daarna door Keun (1769) schijnbaar met een smalle luifel. Vermoedelijk is dit

laatste onjuist, want Schouten beeldt dit gestoelte af met een luifel van het normale formaat en de gebruikelijke versieringen.

Op geen enkele afbeelding is de borstwering waarneembaar, maar op de kaart van Stoopendaal is wel te zien, dat het gestoelte tussen de lage banken binnen het doophuis een vreemde beklemde positie inneemt, en door één deur, aan het eind van een gang welke tussen de banken van het doophuis doorloopt, toegankelijk is.

9. Admiraliteitsbank

Hoewel gezien het karakter van het snijwerk en de door Mej. Bijtelaar opgesomde kasposten van het Uitgiftboek deze bank vermoedelijk in 1625 is gemaakt, dateert de eerste afbeelding – door E. de Witte – van 1654 (schilderij in het Mauritshuis). Afgebeeld als gestoelte rondom vieringkolom 7 met de gebruikelijke paneelbetimmering van de kolomschacht, afgesloten door een overstekende lijst, heeft deze bank nog geen luifel op kolommetjes. Dit geeft een aanduiding van het betrekkelijk maatschappelijk belang der 'ingezetenen'. Volgens de onder het navolgend hoofdstuk "Datering" opgestelde hypothese, fungeerde tot 1645 dit gestoelte als Kerkmeestersbank. Na dit jaar zou de bank direct ter beschikking kunnen zijn gesteld van " 't Collegie der Admiralitijd" (gesticht in 1597), maar hierover zijn geen archivalische gegevens bekend. Eerst Stoopendaal vermeldt op deze plaats dit college in zijn 'Caart van de Sitplaatzen' in 1725. Aan het eind van de 17de eeuw blijkt middels een prent door Jan Goeree deze bank een normale luifel op kolommetjes te bezitten. Bij Schouten is te zien, dat deze een gladde schacht hebben, in tegenstelling tot de gegroefde en gepijpte kolommetjes van de Burgemeestersbank en de bank voor Regerende Schepenen.

Volgens de tekst van het bestek voor herplaatsing der regeringsbanken in 1802 zouden de kolommetjes met de luifel moeten zijn herplaatst. Echter is op een foto uit 1911 van het kerkinterieur (afb. 22) te zien, dat toentertijd wel de luifel, maar niet de kolommetjes aanwezig waren. Dat klopt met de notulen van Kerkmeesters dd. 7-3-1835, waarin besloten wordt de kolommetjes te verwijderen wegens de hinder die de kerkgangers daarvan ondervinden.

Door het feit dat het oostelijk schot van de bank deel uitmaakte van het doophek, en dat aan de oostzijde hiertegen in de loop der tijd een tweetal andere banken werden geplaatst, maakte het geheel nogal een onoverzichtelijke indruk. Bij de heropstelling in 1979 is met het opgeslagen materiaal een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie uitgevoerd, terwijl voor het herstel van het oostelijke deel van het doophek moest worden geïmproviseerd met de overgebleven oude paneelschotten.

De borstwering van dit gestoelte met zes zitplaatsen vertoont in plattegrond vier zijden van een regelmatig achtkant geheel, en twee zijden ten halve. De verbinding tussen de uiteinden van deze laatste zijden, een open toegangsruimte zonder deurtjes vrijlatend, loopt noord-zuid aan de oostzijde van de vieringkolom. Het achtkant is zodanig rondom de kolom geplaatst, dat de grootste diagonaal noord-zuid loopt, een opstelling waarin deze bank zich van alle andere onderscheidt; consequent is, dat de zijden evenwijdig lopen aan de achtkantszijden van het kolombasement. Stoopendaal is hier in zijn weergave onnauwkeurig. De afstand tussen borstwering en kolombasement is bij deze bank kleiner genomen dan bij de andere, om te voorkomen dat zij qua omvang uit de toon zou vallen.

Het plint onder de borstwering van de bank is voor het bovenste gedeelte nog oorspronkelijk. In elke zijde is tussen de hoekpilasters een lang paneel met bossing en kussen aangebracht. Hieronder bevindt zich een nieuwe plank. Het plint wordt aan de bovenzijde afgesloten door een geprofileerd lijstje, waarvan de bovenkant ligt op het niveau van de vloer in het gestoelte.

De borstwering bezit weer de gebruikelijke indeling middels halve eindpilasters en een middenpilaster van normale breedte. In afwijking van de detaillering der reeds beschreven banken hebben de schachten van de pilasters geen cannelures of gesphangers, maar een vlakke verdiepte spiegel, waarschijnlijk – gezien de aquarel van Schouten – oorspronkelijk bezet met een gesneden festoen. Het basementje bestaat uit een eenvoudige inzwenkende profilering, die om de voorsprong is gekornist, evenals het toscaans aandoende kapiteeltje. Tussen de pilasters zijn kornispanelen aangebracht van verhoudingen, welke het meest gelijken op die van de bank voor Regerende Schepenen. Het midden van elk paneel wordt echter ingenomen door een verdiept liggend geprofileerd spekstuk.

Het hoofdgestel dat de borstwering afdekt, bestaat uit een geprofileerd architraaf, waarboven een gebogen en overkragend fries met snijwerk en een kroonlijst, welke door het geringe overstek op deze plaats grof aandoet. De bovenzijde hiervan vertoont geen enkel spoor meer van de gladde kolommetjes, die hierop blijkens de tekening van Goeree en de aquarel van Schouten moeten hebben gestaan. Echter wel ingezette stukken, die herinneren aan de bevestiging van bankblakers.

Het snijwerk van het fries bestaat uit acanthusranken, met in het midden van elke zijde – alternerend – hetzij een medaillon, hetzij een de symmetrisch uitzwenkende ranken samenbindende krans.

Hier en daar zijn bij de restauratie van de borstwering gedeelten vernieuwd of ontbrekende stukken aangevuld. Aan de binnenzijde van het gestoelte is de lessenaar gedeeltelijk nieuw, evenals zitbank en kolombetimmering. Ook de luifel is grotendeels nieuw; het ondervlak ervan bestaat uit kornispanelen volgens hetzelfde principe als de borstwering. Ze zijn op één na oorspronkelijk. De vergaring dateert van 1802.

10. Krijgsraadbank

In haar artikel over de Buitenlandvaarderskapel (58ste Jaarboek Amstelodamum, 1966, blz. 35) neemt Mej. Bijtelaar zonder meer aan, dat de thans nog bestaande 17de eeuwse bank die per traditie 'de citadel' wordt genoemd, identiek is met de in 1655 in de rekening van de kistenmaker Pieter Helt expliciet genoemde stoel van de krijgsraad.

Maar in haar artikel 'Het Middenschip van de Oude Kerk', deel III (67ste Jaarboek Amstelodamum, 1975, blz. 25)

plaatst Mej. Bijtelaar de Krijgsraadbank rond kolom 26. Dat is op z'n minst in tegenspraak met Stoopendaal (1725) die in deze bank schrijft: "Commissarissen", en de krijgsraad plaatst in een lange bank voor het koorhek.

Er zijn nog meer redenen om het op Mej. Bijtelaar's eerste visie te houden. In de eerste plaats waren alle regeringsbanken rond kolommen in 1655 reeds uitgevoerd (behalve de bank voor Professoren, die op gelijktijdige afbeeldingen niet voorkomt). Ten tweede is er de prijs die de kistenmaker voor zijn werk heeft betaald gekregen, f 334,– en 8 stuivers, beduidend méér dan de kosten van een bank rond een kolom, welke omstreeks 1620 en ook nog in 1645 ongeveer f 213,– kostte. Voor het afwijkende bedrag zal dus een bank van een afwijkend type zijn gemaakt. Ten derde was de bank, die thans nog als de 'citadel' bekend staat, blijkens het 19de eeuwse opschrift voor militairen bestemd.

In het navolgende hoofdstuk 'Datering' is de plaats waar de citadel heeft gestaan aan de hand van oude afbeeldingen nagegaan. Samengevat komt het hier op neer dat de bank

in 1655 is gemaakt door Pieter Helt, en neergezet op onbekende plaats, echter naar de aard van het ontwerp vrij in de ruimte;

in 1659 wordt afgebeeld door E. de Witte ten zuiden van vieringkolom 21;

in 1725 volgens de kaart van Stoopendaal nog steeds op dezelfde plaats staat, maar blijkbaar een andere functie heeft gekregen, want de krijgsraad heeft een nieuwe langere bank voor het koorhek in gebruik (nu gemakshalve 'nieuwe citadel' genoemd);

in 1828 wordt de nieuwe citadel nog steeds Krijgsraadbank genoemd en staat nog steeds op dezelfde plaats;

in 1844 is blijkbaar de oude citadel nog steeds ten zuiden van vieringkolom 21 aanwezig.

Deze beide laatste gegevens komen voor in het artikel van Mej. Bijtelaar over de Buitenlandvaarderskapel, waar zij, mijns inziens abusievelijk, gegevens betreffende de nieuwe citadel betrekt op de oude.

Tijdens de restauratie van de kerk is de nieuwe citadel, die nog voorkomt op een foto uit 1952 (afb. 23) verdwenen (?). De oude citadel is in 1979 geplaatst tegen de oostwand van de Snijderskapel op het rooster van de heteluchtverwarming, wat mogelijk is omdat deze verwarming geen dienst meer doet.

Thans bestaat de oude citadel uit drie evenwijdige rijen zitplaatsen – volgens 19de eeuws opschrift op de zuidelijke deurtjes "MILITAIREN 7 PL" per rij –, welke amphitheatersgewijs naar achteren oplopen, gescheiden door twee tussenschotten, het geheel voorzien van een voorschot en een achterschot.

De drie rijen zijn toegankelijk aan de zuidzijde middels deurtjes, bekroond door geprofileerde opzetstukken, die echter niet meer de oorspronkelijke zijn. Dit kan worden opgemaakt uit vergelijking met twee der vastgespijkerde deurtjes aan de noordzijde, waarvan de onderste en de bovenste aan de buitenzijde het oorspronkelijke snijwerk hebben, dat door De Witte (afb. 8, 1659) wordt afgebeeld.

Een uit twee optreden bestaande bloktrede vergemakkelijkt de toegang tot de rijen. De bovenste trede voor de achterste rij wordt gesteund door een hielojiefvormige console aan het plint van de bank en is oorspronkelijk; de twee onderste treden zijn aan elkaar verbonden, maar los van de bank. Zij zijn van later datum.

In tegenstelling tot wat het opgegeven aantal zitplaatsen zou doen vermoeden, hebben de schotten een indeling in zes panelen. Bij het voorschot hebben deze panelen een bossing met fijn geprofileerde lijst welke een spiegel omsluit. Ze zijn gevat in een geprofileerd stijl- en regelwerk. Boven de bovenregel bevindt zich een geprofileerd lijstje dat de overgang vormt naar een vlak fries, afgesloten door een forse kroonlijst. De bovenzijde hiervan vertoont op twee plaatsen een ingezet stuk, namelijk in het hart van de panelen 2 en 5. Aan de binnenzijde van het voorschot zijn stijlen, regels en panelen in één vlak gehouden. In de plattegrond heeft het voorschot onder 45 graden afgeschuinde hoeken. De beide aldus ontstane vlakken hebben een gesneden spiegel.

De tussenschotten hebben eveneens zes panelen, gescheiden door stijlen, waarbij de middelste en uiterste stijlen als pilasters zijn bedoeld. Deze onderbreken althans de bovenregel, die daardoor een spiegel van geringe diepte verkrijgt. De pilasters zijn massief, maar als quasi paneel met bossing en kussen gesneden, waarbij de kistenmaker de moeite heeft genomen aan boven- en onderzijde van dit kussen in verstek een ingelegd stukje te lijmen, waarvan de houtdraad 90 graden is gekeerd; de versteklijnen snijden elkaar. Terwijl het kussen vlak blijft, wordt hierdoor een spekstuk gesuggereerd. Aan zo'n detail is duidelijk te zien dat het aanvankelijk niet de bedoeling was om zo'n meubel te schilderen. Dit is echter toch wel gebeurd in de loop der tijd, zoals blijkt uit resten blauwgroene verf (1755) op een der plinten van het achterste gedeelte van de bank. De afdeklijst van het tussenschot is overkragend geprofileerd, waarbij een kwartrond de grootste plaats inneemt.

Bij het verschil in detaillering tussen voorschot en onderste tussenschot komt het vermoeden op, dat de voorste bankenrij met voorschot, blijkens de houtstructuur weliswaar 17de eeuws, maar toch van later datum is dan de beide andere rijen. Dit wordt bevestigd door de weergave van de bank op het schilderij door De Witte te Hamburg. Die bank heeft twee rijen en dus slechts één tussenschot. Ziet men het tegenwoordige onderste tussenschot erop aan, dat het wel eens een voorschot kan zijn geweest, dan valt het direct op, dat de zitting de staande panelen van dit schot oversnijdt. De zitting draagt op uitgeschulpte consoles, die gespijkerd zijn op de pilasters en twee stijlen van het schotwerk. De manier waarop de zitting op het paneel aansluit is geheel anders bij het bovenste tussenschot, waar ter hoogte van de zitting een horizontale regel het schotwerk verdeelt in onder- en bovenpanelen. De bovenpanelen hebben bossing met lijst en spiegel, de onderpanelen zijn vlak. Hier is de zitting aldus geïntegreerd in het ontwerp.

Bij de toevoeging van de voorste rij zijn de beide andere rijen – dus de gehele oorspronkelijke bank – terwille van het amphitheatereffect met één trede omhooggebracht, zoals te zien is aan de twee plintlijsten boven elkaar, die sindsdien het oude deel omgeven.

Bij het onderste tussenschot – het oude voorschot – hebben aan de binnenzijde de panelen wel een bossing maar geen

kussen; de stijlen springen iets naar voren en zijn fijn geprofileerd. In het midden boven elk paneel is in de bovenregel een slanke hoedenknop op vierkant klosje aangebracht. Er is een grenen voetenplank, gespijkerd op later bijgestelde consoles, waarvan het voorste profiel is afgezaagd. De eiken lessenaar rust eveneens op uitgeschulpte consoles, waarvan het profiel nog gaaf is.

Het bovenste tussenschot is overeenkomstig gedetailleerd. Onder de eiken voetenplank is nog één console aanwezig met compleet profiel. In deze rij zijn bij het noordelijke deurtje – dat door een opgespijkerde klamp gesloten is – het oude slot en de bochtknieren nog aanwezig; de westkant is hangkant. Aan de binnenzijde heeft dit deurtje een paneel met bossing en kussen, waarbij alleen de onder- en bovendorpel met een kraal zijn geprofileerd. De deurstijltjes hebben alleen een vellingkant, uitlopend nabij de ontmoeting met de dorpels. Aan de buitenzijde zijn dorpels en stijlen geprofileerd, terwijl het paneel is uitgevoerd met bossing, opleglijst en spiegel.

Het noordelijke deurtje van de voorste rij is gelijk aan het hiervoor beschrevene. Echter zijn geen sporen van hang- en sluitwerk aanwezig. Het is aan de binnenzijde geheel vlak afgewerkt. Het ziet er naar uit dat dit deurtje als een gesloten paneel was bedoeld.

Dit laatste geldt ook voor het noordelijke deurtje van de middelste rij, dat echter van wat later datum schijnt te zijn. Het paneel heeft een bossing en kussen; dorpels en stijlen zijn aan de binnenkant met een vellingkant geprofileerd. Zoals reeds genoemd heeft het bekronende opzetstuk geen snijwerk meer; het lijkt er te zijn afgeschaafd, omdat de profilering precies dezelfde is als van de beide andere deurtjes.

Aan de zuidzijde zijn alle deurtjes van later datum en gelijk van vorm. Ze hebben aan de buitenzijde met een kraal geprofileerde stijlen en dorpels, terwijl het paneel is uitgevoerd met bossing en kussen. Ze zijn aan bochtknieren afgehangen aan de oostzijde; kastdeursloten zijn aanwezig, sleutels verdwenen. Aan de binnenzijde zijn de dorpels en stijlen ongeprofileerd, de panelen geheel vlak.

De deurtjes zijn afgehangen aan een verticaal gestelde plank, welke aan de bovenzijde is uitgeschulpt en in het zijvlak, hiermee corresponderend, twee gesneden spiralen heeft. Daaronder bevindt zich een gesneden bossing en kussen, bij het achterste tussenschot twee bovenelkaar, waarvan de bovenste wat onbeholpen aandoet, althans minder strak is dan de onderste. De hierachter geplaatste stijl van het tussenschot dat bekroond wordt door de omgekorniste afdeklijst van het tussenschot heeft eveneens zo'n gesneden bossing en kussen.

Het achterschot heeft aan de westzijde vlakke panelen, onder en boven de zitting; het stijl- en regelwerk is geprofileerd. Het schot wordt bekroond door een hoofdgestel met een architraaf voorzien van lijstwerk, een gebombeerd fries, een overgangsprofiel (de cima) en een kroonlijst. In het midden van het gebombeerde fries en het architraaf is een liggende rechthoek, omgeven door een bandje, vlak gehouden, terwijl de cima om de voorsprong is gekornist. Zes spijkergaten duiden aan, dat hier vroeger een bordje was aangebracht.

Aan de oostzijde heeft het achterschot panelen met bossing en kussen. De pilasters zijn ook hier als quasi panelen uitgevoerd. Door de verfijnde afwerking geeft het achterschot aan, dat het aanvankelijk de bedoeling niet is geweest de bank met de achterzijde tegen een muur te stellen, maar vrij in de ruimte, bijvoorbeeld overeenkomstig de door De Witte aangegeven positie.

Uit de hoedanigheid der noordelijke deurtjes kan de gang van zaken enigszins worden gereconstrueerd. Toen tussen 1659 en 1725 een derde rij werd gemaakt was men van plan dezelfde opstelling aan de zuidzijde van vieringkolom 21 te handhaven. Het deurtje van de middelste rij moest hierdoor vast worden (zie de kaart van Stoopendaal) en werd nieuw gemaakt, met de staande plank waaraan het zou zijn afgehangen. Het oorspronkelijke deurtje op deze plaats kwam in de nieuwe voorste rij te hangen. Het deurtje van de achterste rij bleef aanwezig, maar werd met een klamp gesloten (hoewel het in de nieuwe opstelling draaibaar had kunnen blijven), omdat, anders dan in de oude opstelling, het epitaaf van De Haen voor de passanten een obstakel zou gaan vormen daar het achterste gedeelte van de bank ca. 20 cm hoger boven de vloer was gekomen.

Onverklaard, mogelijk samenhangend met de allereerste opstelling, blijft de ongelijke decoratie van de noordelijke en zuidelijke zijvlakken ter plaatse van het achterste tussenschot.

11. Regentenbank

De bank heeft deze benaming op de kaart van Stoopendaal en staat in het Schip, onder het orgel, aan de zuidzijde van het looppad. Zij wordt afgebeeld aan het eind van de 17de eeuw door Goeree en in 1786 door Schouten; niet door Keun in 1769.

Uit de levering van 42 bijbels voor 'de Nieuwe Gestoelte' is te concluderen dat de bank zijn tegenwoordige samenstelling vóór 1716 reeds moet hebben gehad, en wel, omdat deze bank de enige is, die 42 zitplaatsen omvat: 7 rijen met een indeling van het schotwerk in zes panelen.

Gevat in een ongeprofileerde vergaring hebben de panelen van het voorschot van deze bank een bossing met kussen. De bovenregel wordt bekroond door een fors profiel. De zitting in de eerste rij is bedekt met paardehaar, bekleed met leder, en wordt gesteund door uitgeschulpte consoles. Dit alles maakt de indruk oorspronkelijk te zijn. De zitting sluit aan op een horizontale regel in het eerste tussenschot, dat daarboven vlakke panelen heeft, en eronder een schotwerk van verticale planken.

De tweede rij is precies zo gedetailleerd. Het schot tussen rij 3 en rij 4 is oorspronkelijk voorschot geweest, wat blijkt uit het feit dat hier staande panelen, met bossing en kussen, door de zitting van de derde rij worden oversneden.

Hier blijkt de tegenwoordige bank dus uit meerdere blokken te bestaan, waarvan de voorste flauw, de achterste sterker amphitheatersgewijs is opgebouwd.

In de vierde rij oversnijdt de zitting de vlakke panelen van het tussenschot. Hierboven zijn de panelen vlak, onder de zitting bevindt zich een schotwerk van horizontale planken, geklampt op stijlen, waartegen ook de consoles van de zitting zijn aangebracht. Doordat hiertussen zich een horizontale regel bevindt krijgt men de indruk dat de zitting later is omhooggebracht.

In de vijfde rij oversnijdt de zitting weer de vlakke staande panelen van het tussenschot. De zitting is echter om de stijlen van het tussenschot heengekeept. Zij heeft eveneens een bekleding van paardehaar met leder. Het achterste blok van vier rijen blijkt daardoor uit twee delen te bestaan. Het is dus waarschijnlijk, dat de Regentenbank in de loop der tijd tweemaal is uitgebreid en vóór 1716 zijn omvang van zeven rijen heeft bereikt.

De zesde rij heeft een onbeklede eiken zitbank. De panelen van het aansluitende tussenschot zijn hier breder dan bij de voorgaande schotten, omdat dit bankgedeelte aan de zuidzijde aansluit op een onder 45 graden met de as van het Schip lopende zijde van de borstwering van de bank rond kolom 26.

De zevende, achterste rij heeft panelen, die om dezelfde reden nog breder zijn uitgevallen. Ook hier sluit de onbeklede zitting aan op een horizontale regel in het achterschot. Hieronder bevinden zich vlakke panelen, erboven hebben de panelen een bossing en kussen. De stijlen zijn ongeprofileerd. Het deurtje van deze rij aan de noordzijde heeft nog het oorspronkelijke schuifje als sluiting. Vóór de restauratie was het deurtje aan de zuidzijde middels een trapje van drie optreden toegankelijk.

Een naad in de vloer welke onder 45 graden loopt met de richting van de bank, geeft aan, dat deze zijde van de bank oorspronkelijk was gesloten omdat zij – meer naar het oosten dan thans – aansloot tegen de regeringsbank rond kolom 26.

Tweevleugelige tochtschermen kunnen de ruimte boven de deurtjes afsluiten. De ruimte boven de zitting wordt door een smalle luifel beschermd. Het achterschot functioneerde met het oog op de hoofdingang van de kerk onder het orgel als tochtwering.

Goeree geeft op dit schot – en ook op het pendant aan de andere zijde van het looppad – in het midden een soort omlijsting of bordje aan, dat doet denken aan het bordje op het achterschot van de 'citadel'. Hierop zal gestaan hebben voor welke personages de banken bestemd waren. Schouten beeldt de bordjes al niet meer af, en ook thans is er geen spoor meer van te vinden.

Het achterschot schijnt in de 19de eeuw met een fries te zijn verhoogd. Hieraan heeft men middels drie gesneden consoles in voluutvorm de luifel bevestigd. Deze was – wellicht in andere vorm – voor de verhoging al aanwezig, zoals blijkt uit de aquarel van Schouten.

De westzijde van het achterschot is samengesteld uit stijl- en regelwerk, waarbij de middelste en uiterste stijlen als pilasters zijn uitgevoerd en meer naar voren komen dan de tussenstijlen; de onderste van de beide afsluitende lijsten en het bovenste plint zijn ter plaatse gekornist. Te halver hoogte bevindt zich tussen de pilasters en in het vlak van de stijlen en horizontale regel, waardoor onder- en bovenpanelen ontstaan. Deze hebben een bossing met kussen.

Het schotwerk wordt naar boven begrensd door een geleed architraaf, vermoedelijk de oorspronkelijke afsluiting, gekornist om de pilasters. Hierop rust het eerder genoemde hoge vlakke fries, met cima en kroonlijst, welke laatste aan de zijkanten blijkt over te gaan in de identiek geprofileerde luifel.

Het achterste gedeelte van de bank heeft twee later aangebrachte met enig onderling hoogteverschil opgeslagen plinten, wat zal samenhangen met de uitbreidingen die in oostelijke richting in de loop der tijd hebben plaatsgevonden.

12. Wijkmeestersbank

Gezien de overeenkomstige detaillering zal deze bank ongeveer gelijktijdig met de Regentenbank zijn opgezet. De benaming van de functie danken we weer aan Stoopendaal. Nog zonder verhoogd fries wordt de bank afgebeeld door Goeree (eind 17e eeuw) en Schouten (1786); bij de eerste is het voorschot vijf panelen breed, bij de tweede is het achterschot vier panelen breed, alles zoals thans ook het geval is. De breedte van de bank is kennelijk afgestemd op het beloop van het zuidelijk deel van het oudere doophek. Merkwaardig blijft het verschil van indeling van voor- en achterschot.

Eveneens amphitheatersgewijs oplopend bestaat deze bank uit zes rijen. Het voorschot is samengesteld uit een geprofileerd stijl- en regelwerk waartussen de vijf panelen zijn gevat, voorzien van bossing en kussen. In de eerste rij hierachter sluit de onbeklede houten zitting aan op een horizontale regel van het tussenschot, dat boven de zitting is opgebouwd uit vlakke panelen in ongeprofileerd stijl- en regelwerk, en onder de zitting uit staande planken bestaat.

In de tweede rij is de zitting blijkens de eiken-schildering van later datum. Er onder bevindt zich een kastje voor bank-bijbels. De zitting oversnijdt dan ook de staande panelen van het volgende tussenschot, dat dus oorspronkelijk als een voorschot vrij stond. In het frame van de bank tekent zich hier duidelijk een scheiding af.

In de derde rij is dezelfde constructie aanwezig; echter is het stijl- en regelwerk met een kwartrond geprofileerd. De zitting welke met trijp ('kerkstreep') is bekleed, sluit op de staande vlakke panelen aan.

De vierde rij heeft een dergelijke zitting, eveneens aansluitend op de vijf panelen van het tussenschot.

De vijfde rij heeft een houten zitting, de ongeprofileerde stijlen van het tussenschot oversnijdend. Dit schot heeft vier panelen.

De bank van de zesde (achterste) rij heeft een lederen bekleding. Eronder is weer een kastje voor bank-bijbels aangebracht.

Het achterschot is gedetailleerd als bij de Regentenbank. Ook hier één middenpilaster en eindpilasters, waartussen 2 x 2 panelen met bossing en kussen zijn gevat, gescheiden door een tussenstijl. De luifel wordt hier eveneens door twee gelijkvormige consoles gesteund.

Datering Regeringsbanken

In het Uitgiftboek staan een aantal posten opgegeven die betrekking hebben op de regeringsbanken (Mej. Bijtelaar – Uittreksels uit Archieven enz. blz. 36 t/m 60). Jammer dat er meestal niet bij staat om welke bank het gaat. De vermoedelijke toedracht vast te stellen is het doel van dit hoofdstuk. Kort samengevat gaat het om de volgende data, bijzonderheden, vaklieden en bedragen:

4- 9-1601	een balk onder de nieuwe stoel	Jan Barentsz. kistemaker	f 11.–.
2-10-1618		de kistemaker en beeltsnijder	f 100. 8.–
1- 9-1620		de beeltsnijder	f 68.17.8
8- 9-1620		Jan Pietersz.kistemaker	f 95. 8.–.
10-11-1620		kistemaker	f 76. 9.–.
24-11-1620	van de stoel	de beeltsnijder	f 58. 7.8.
15-12-1620		de kistemaker	f 128.16.–
11-11-1625	de nieuwe stoel	de beeltsnijder nicasius	f 63.16.–
11-11-1625		Jan Pietersz.kistemaker	f 191. 5.–
4- 3-1631	voor 5 salmboeken in kerckmr. stoel	Willem Willemsz.	f 31.11.–
31-10-1645	vant maken van de stoelen soo van Commissarissen als kerckmeesters	Jan Wybrantsz.	f 426.–.–.
1- 3-1646	per reste vant maken van de nieuwe stoel	Jan Wybrantsz.	f 254.–.–.
9- 3-1655	d'Stoel vand krijgsradt en anders	Pieter Helt kistemaker	f 334. 8.–.
4-11-1664	voort maecken van de stoelen en achter 't doophuys, stooven etc.	Pieter Helt kistemaker	f 933. 9.–.
2- 9-1669	voor de nieuwe stoelen, stoven & om de kerck	Pieter Helt kistemaker	f 629.17.–.
1679-1680	8 cappetelen aan de nieuwe stoel; 6 cappetelen aan de stoel daarnaast; 19 dito aan de andere gestoelten.	Adriaen Cuijper Mr. Beeld-snijder, à 36 stuivers per stuk.	
3- 2-1693	voor de stoel achter het doophuys	door de Meester timmerman	f 100.–.–.
6- 8-1704		Dirk Smout kistemaker	f 166.–.–.
11- 2-1716	voor 42 Bijbels in octavo voor de Nieuwe Gestoelte	Abram van Essen Boekverkoper	f 252.–.–.
1725	de nieuwe banken bij het Koor en de kostersbank	Jacobus Boelen timmerman	

In de periode van 1601 tot en met 1646 blijken drie kistemakers te hebben gewerkt. Eerst Jan Barentsz. (eerste vermelding 30-5-1595) van wie het jaartal 1601 de laatste vermelding is. Gezien de geringe tijdruimte tussen de beide volgende rekeningen van 1618 en 1620 is de kans het grootst dat in 1618 reeds Jan Pietersz. en de beeldsnijder Nicasius van Eyckelsbeeck voor de Oude Kerk aan 't werk waren.

Hun rekening van 1618 is relatief niet hoog, vergeleken met de rekeningen uit 1620. Kennelijk in twee fasen verwerken zij tesamen in laatstgenoemd jaar f 427,--. In 1625 bedraagt voor een nieuwe stoel de optelsom van beider rekeningen f 255,--, reden om te veronderstellen dat zij in 1620 twee gestoelten hebben gemaakt voor ruim f 213,-- per stuk. Uitgaande van deze bedragen zou men tot de conclusie komen dat in 1618 een 'halve' stoel moet zijn gemaakt. Kan het niet zo zijn gegaan dat de beide vaklieden in 1618 een ouder gestoelte hebben opgeknapt om het in opdracht van kerkmeesters in overeenstemming te brengen met het vormgevoel van de tijd? Afgaande op de overgeleverde rekeningen zou dat dan de Burgemeestersbank uit 1601 zijn geweest of meer waarschijnlijk het gestoelte voor de Prins uit 1590 of beiden. In de loop van November 1618 heeft Prins Maurits de stad bezocht, voor de tweede maal in dat jaar. Uit andere rekeningen blijkt dat de kerkmeesters wel op de komst van de Prins gerekend hadden (Mej. Bijtelaar – Stoelen en banken in de Oude Kerk, blz. 4). Ook is het mogelijk dat deze rekening niets met regeringsbanken te maken had, maar bijvoorbeeld verband hield met het maken van het eerste doophek. Het blijft hier bij veronderstellingen, maar het is in ieder geval zeker dat in 1625 van minstens drie banken het ontwerp en de uitvoering in handen was geweest van genoemd duo. De vraag is nu voor welke functionarissen de gestoelten gemaakt werden.

Mej. Bijtelaar gaat ervan uit dat de belangrijkste maatschappelijke personages het eerst aan de beurt waren, waaruit volgt dat het in 1601 de Burgemeestersbank was, die werd gemaakt, en wel op een ereplaats, recht tegenover de preekstoel; mogelijk aangepast in 1618 door Jan Pietersz.kistemaker en Nicasius, beeldsnijder. Uitgaande van de notities in de plattegrond van Stoopendaal waren daarna de 'Regerende Schepenen' aan de beurt. Die kregen dus de eerste bank van 1620. Daarna volgen redelijkerwijs de 'Oudt Schepenen' met de tweede bank van 1620, waardoor er een rij van drie regeringsbanken ontstaat, symmetrisch tegenover de preekstoel opgesteld. In 1625 zijn dan de Kerkmeesters zelf aan de beurt; dat kan men opmaken uit een rekening voor psalmboeken uit 1531, waarbij vermeld staat 'in kerckmr.stoel', vijf psalmboeken voor vijf zitplaatsen, dat moet dus zeker een regeringsbank zijn geweest. Stoopendaal noteert de kerkmeesters in de bank rond kolom 25.

Na 1625 zijn er geen rekeningen van regeringsbanken, vervaardigd door Jan Pietersz. en Nicasius, bekend. Voor de Oude Kerk werken zij blijkbaar voor het laatst nog gezamenlijk aan de preekstoel van 1642 tot en met 1644, waarbij hun stijl van werken nog eens markant tot uitdrukking komt.

De kistemaker Jan Wybrantsz. krijgt in 1645 de opdracht voor het maken van gestoelten 'zowel voor Commissarissen als voor kerkmeesters'. Omdat deze laatsten al eerder een eigen bank bezaten, moet men wel aannemen dat zij in 1645 een andere plaats gekozen hebben en hun reeds bestaande bank aan een ander college overgedaan.

Stoopendaal noteert in 1725 de banken van Kerkmeesters en Commissarissen respectievelijk rond de kolommen 25 en 26, dus inderdaad 'in serie'. Dit moeten dus wel de banken van 1645 zijn. De nabijheid van de latere 'Kerkmeesterskamer' kan toen nog geen rol gespeeld hebben, want de heren betrokken hun 'comptoir' tegen de Huiszittenkapel pas in 1654. Nu gaat het erom welke hun vorige bank dan wel was.

Bij gebrek aan andere mogelijkheden blijft er maar één over: de bank waarin Stoopendaal noteert: " 't Collegie der Admiralitijd", gelegen binnen het doophek en het dichtst bij de oude kerkmeesterskamer aan de Kooromgang. Het snijwerk van deze bank is onmiskenbaar van de hand van Nicasius van Eyckelsbeeck, wat kan worden vastgesteld door het vergelijkingsmateriaal dat de preekstoel biedt. De hypothese is, dat de kerkmeesters hun oude eenvoudige bank – zonder luifel en kolommetjes (zie Emanuel de Witte) – ter beschikking stelden van de Admiraliteit en dat ze voor zichzelf een nieuw gestoelte – met luifel – lieten opzetten.

In 1646 vindt een tweede betaling plaats aan Jan Wybrantsz. en wel voor 'de nieuwe stoel', men zou zeggen: bewust in enkelvoud vermeld. We kunnen deze post niet interpreteren als een aanvulling op de rekening van 1645, althans niet naar het bedrag, omdat dan de prijs voor twee stoelen wel onwaarschijnlijk hoog wordt, namelijk f 680,--, dus f 340,-- per stuk. Wèl een aanvulling naar de functie, want in het gestoelte rond kolom 4 noteert Stoopendaal in 1725: "Commiss. en Secretarissen", en als inderdaad deze bank werd opgezet in 1646, is dat een logisch vervolg op de bankenserie van 1645, waarvan er immers ook al één bestemd was voor "Commissarissen". De oude afbeeldingen spreken dit niet tegen: door Jacob van Ruysdael (afb. 6; ± 1650), A. van Beerstraten (geen afb.; na 1658) en E. de Witte (afb. 7; Manke Kat. 72; ± 1655) wordt steeds rond kolom 4 een gestoelte afgebeeld, terwijl de banken rond de kolommen 25 en 26 aanwezig zijn.

Opmerkelijk is, dat blijkbaar tussen 1625 en 1645 de verschillende stedelijke instellingen zozeer in maatschappelijk belang zijn toegenomen, dat aan hun vertegenwoordigers eigen gestoelten in de Oude Kerk toekomen.

De interpretatie van de kaspost van 1646 sluit hiermee zo mooi, dat het minder waarschijnlijk wordt om in de bank rond kolom 4 de eerste 'kerkmeestersstoel' te zien. Doen we dit wèl, dan blijven er in het schema geen kasposten over, die het bestaan van de Admiraliteitsbank kunnen aantonen vóór 1654, het jaar waarin deze bank voor het eerste wordt afgebeeld door E. de Witte (Mauritshuis; Manke Kat. 59, afb. 19). Vervolgens geeft De Witte deze bank in dezelfde eenvoudige gestalte – zonder kolommetjes en luifel – nog op vele andere schilderijen weer, in 1656-58, 1659, nogmaals 1659, 1660 en 1661.

Op de reeds genoemde kerkinterieurs gezien naar het oosten door Van Ruysdael, Van Beerstraten en De Witte komt de Admiraliteitsbank helaas niet gelijktijdig met de bank rond kolom 4 voor, maar *kan* daar dan ook, door het perspectief dat de schilders gekozen hebben, niet zichtbaar zijn. De voet van vieringkolom 7 wordt in deze afbeeldingen altijd oversneden door het doophek en door de preekstoel. De Admiraliteits/Kerkmeestersbank kan er dus voor 1654 sinds 1625 wel geweest zijn.

Aan het einde van de 17de eeuw wordt de Admiraliteitsbank voor 't eerst afgebeeld, voorzien van een luifel op kolommetjes, door Jan Goeree (afb. 10). Volgens de aquarel van Schouten uit 1786 hebben deze kolommetjes gladde schachten zonder cannelures, bekroond door Ionische kapitelen met voluten. De bank heeft de plattegrond van een groot gedeelte van een regelmatig achtkant, samenhangend met de vorm van het basement van de vieringkolom. Bij Goeree heeft het fries van de luifel een tandlijst, bij Schouten is deze vlak. Gezien de tekst van het bestek voor de herplaatsing der regeringsbanken van 1802, waar gesproken wordt van *drie* 'der meest gedistingeerde Gestoeltens', moet men aannemen dat luifel en kolommetjes van deze bank in dat jaar wèl herplaatst zijn. De kolommetjes zijn in 1835 verwijderd, terwijl de luifel aan ijzeren winkelhaken is opgehangen.

Terugkerend naar 1645-46 nog iets over de vorm van de bank rond kolom 4. Deze heeft een luifel op kolommetjes en herinnert daarmee aan de Burgemeestersbank en de bank van Regerende Schepenen. Het lijkt erop dat het al of niet aanwezig zijn van kolommetjes geen kwestie is van toeval of van vormwillekeur, maar dat hiermede het maatschappelijk belang der aldaar gezeten personages bewust wordt omlijst. Dit wordt ook aangeduid in het hiervoor gegeven citaat uit het bestek. De banken rond de kolommen 26 en 25 hebben deze kolommetjes niet en daardoor komt men op het idee, dat in de serie van drie de bank rond kolom 4 als de belangrijkste wel eens het eerst zou kunnen zijn opgezet. Deze bank is bovendien het dichtst bij de preekstoel. De volgorde van ontstaan wordt dan: de banken rond kolom 4 en kolom 25 in 1645, de bank rond kolom 26 in 1646. Overigens heeft de bank rond kolom 4 op de laat-17de eeuwse gravure door Goeree al geen kolommetjes meer. Consequent zou zijn hieruit te concluderen dat er dan een functie-verandering moet hebben plaatsgevonden, en dat de bij Stoopendaal vermelde functie niet de oorspronkelijke is. Bij gebrek aan nadere gegevens komen we hiermee niet verder. Alleen kan uit de hierna te bespreken rekening van Adriaen Cuijper uit 1679 worden geconcludeerd, dat die verandering vóór dat jaar moet hebben plaatsgevonden.

De volgende vermelding van een 'stoel' valt in 1655; het is een gestoelte voor leden van de Krijgsraad, gemaakt door weer een nieuwe kistemaker, Pieter Helt. Stoopendaal noteert in 1725 deze functie in de lange bank voor het koorhek, maar omdat hier blijkens een schilderij van De Witte minstens tot en met het jaar 1661 het eregestoelte voor de Prins aanwezig was, moeten we de bank voor de Krijgsraad in 1655 ergens anders zoeken.

Eerst nog iets over de hoogte van het bedrag. Hoewel voor f 338.8.–. een stoel 'en anders' is uitgevoerd, is het toch waarschijnlijk dat hiervoor een totaal van het gebruikelijke type regeringsbank afwijkend model is gemaakt. Voor een bank rond een kolom bedroeg immers nog in 1645-46 de prijs gemiddeld f 213,--. De hogere prijs zou een gestoelte kunnen betreffen van een vorm als Stoopendaal aangeeft.

In de Oude Kerk bevindt zich een bank welke bekend staat als 'de Citadel' en welke Mej. Bijtelaar in haar artikel over de Buitenlandvaarderskapel identiek achtte met de Krijgsraadbank. Deze komt voor op een schilderij van De Witte te Hamburg (afb. 8) uit 1659. Hier is een gestoelte met twee oplopende rijen zitplaatsen neergezet ten zuiden van vieringkolom 21. In 1725 staat deze bank daar blijkens de kaart van Stoopendaal nog steeds, echter bestaande uit drie rijen. Voor dit verschil hebben we in de beschrijving van de bank een verklaring gevonden.

De bank welke in 1725 als Krijgsraadbank fungeerde is veel langer en heeft twee rijen. Zij is op de kaart dunner getekend dan de meeste andere, wat er op kan duiden dat deze bank nog niet geheel gereed was toen de kaart verscheen. Het zou daarom deze bank kunnen zijn, die wordt vermeld als 'de nieuwe banken bij het koor', getimmerd door Jacobus Boelen eveneens in 1725.

Volledigheidshalve moet nog een andere mogelijkheid voor het thuisbrengen van de Krijgsraadbank worden genoemd. Tegen de vieringkolom 21 vastgetimmerd figureert op enkele schilderijen van De Witte een bank zonder brede luifel, maar van een detaillering als de hiervoor besproken regeringsbanken bezitten. Bij het schilderij te Hamburg lijkt de voet van vieringkolom 8 eveneens een dergelijke betimmering te hebben. Deze banken komen in de kasposten niet expliciet voor en evenmin bij Stoopendaal, zodat we omtrent de functie niet de minste aanduiding hebben. Toch zou hier, de stoel van de Prins flankerend, de krijgsraadbank wel op haar plaats zijn. Dezelfde flankerende opstelling, maar van een onduidelijke vormgeving, komt ook voor op de tekening van Van Ruysdael (afb. 6).

De eerste visie is de meest waarschijnlijke, omdat de aldaar genoemde bank nog steeds bekend staat als 'de Citadel' en bovendien nog het 19de eeuwse opschrift 'Militairen' draagt.

Mej. Bijtelaar meende in het commentaar bij de rekening van 1655 (Uittreksels, blz. 46) in de Krijgsraadbank een bank rond een kolom te zien. Gezien de datering der hiervoor besproken banken is voor deze opinie letterlijk geen plaats meer. De enige omtrent het jaar 1655 nog niet uitgevoerde regeringsbank is die voor 'Professoren', maar deze dateert vermoedelijk van 1679.

Terug naar Pieter Helt, die in 1664 voor een relatief hoog bedrag 'de stoelen en achter 't doophuys, stooven etc.' maakte. Mej. Bijtelaar veronderstelt dat het hier om losse kerkstoelen gaat en om het achterschot van het doophuis.

Een tweede mogelijkheid is, dat met 'en achter 't doophuys' is bedoeld één of beide grote banken, inderdaad geplaatst *achter* het doophuis gerekend vanaf de preekstoel, waarin door Stoopendaal wordt genoteerd 'Manne Doop Bank' en 'Vrouwe Doop Bank'. Maar de vermelding 'achter het doophuys' komt zoals we zullen zien nogmaals in 1693 voor, zodat het ontstaan van *deze* banken eventueel naar dat jaar kan worden verschoven.

'De stoelen en achter 't doophuys' laat nog een derde interpretatie toe, namelijk deze, dat de gewone vaste banken achter het doop*hek*, zoals Stoopendaal die in 1725 tekent, zijn bedoeld, dus juist de hele uitbreiding van het doophuis in functionele zin, waarop door de Diakonie was gezinspeeld in haar verzoek om betere plaatsen dd 24-6-1664 (zie Mej. Bijtelaar – Eerste aanvulling op de gegevens betreffende de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk, blz. 14). Het achterschot komt dan in deze rekening niet expliciet voor, maar kan er toch wel inzitten, omdat het op zichzelf geen belangrijk werk hoeft te zijn geweest, maar voornamelijk een omzetting en aanvulling op een bestaand achterschot, misschien daterend van 1643 en van de hand van Jan Pietersz. en Nicasius van Eyckelsbeeck.

De rekening van Pieter Helt uit 1669 kan zowel betrekking hebben op grote banken van een type als hij in 1655 voor de krijgsraad maakte, maar ook op losse stoelen.

In 1679 blijkt er middels de rekening van de beeldsnijder Cuijper een 'nieuwe stoel' te zijn gemaakt. Het enige gestoelte dat nog niet gereed is, na 1646 – de laatste keer dat het klaarblijkelijk om een gestoelte *rondom een kolom* gaat, is de Professorenbank. Cuijper snijdt hiervoor 'cappetelen' en dat past niet in het kader van de afbeeldingen die we van deze bank hebben. Er zijn geen kolommetjes, dus ook geen kapitelen; echter wel de druipers onder de hoeken van de luifel, die een van een kapiteel afgeleide vorm kunnen hebben gehad. Als we ervan uitgaan dat dit goed geïnterpreteerd is, kloppen de aantallen wonderwel. 'De stoel daarnaast' is die van Commissarissen en Secretarissen met zes hoeken. De commissarissenbank rond kolom 27 met zes hoeken, die van kerkmeesters rond kolom 26 met zeven hoeken, die van Oud-Schepenen met zes, en inderdaad is het aantal verwerkt aan de 'andere gestoelten' daarmede 19 stuks. We weten nu ook dat de versiering aan een oudere bank als die van Oudt-Schepenen pas in 1679 werd aangebracht.

In 1693 wordt gemaakt 'de stoel achter het doophuys'. Het bedrag van f 100,-- is te laag om er de bank voor Professoren mee te bekostigen, achter het doop – *hek*. Letterlijk achter het doophuis noteert Stoopendaal 'Vrouwe Doop Bank' en 'Manne Doop Bank'. Om één van deze beide banken kan het zijn gegaan.

Onduidelijk is, wat geleverd werd door Dirk Smout in 1704.

Daarentegen lijkt de post voor 42 bijbels voor 'de Nieuwe Gestoelte' uit 1716 zeer wel thuis te brengen. Stoopendaal noteert in de zuidelijke bank voor het grote orgel: 'Regenten', de enige bank van een zodanige omvang dat er 42 zitplaatsen kunnen zijn; het zijn zeven banken achter elkaar, waarbij men gezien de indeling met panelen moet zijn uitgegaan van zes zitplaatsen per bank. In de beschrijving van de bank hebben we gezien dat deze is samengesteld uit drie stukken, waarbij de conclusie moet zijn, dat deze samenstelling in of kort voor 1716 moet hebben plaatsgevonden. Ook de 'Wijkmeestersbank' moet gezien de overeenkomstige detaillering omstreeks dit jaar zijn ontstaan.

Niet geheel zeker is het, welke banken bedoeld waren in de rekening van Jacobus Boelen in 1725. Dat Stoopendaal de nieuwe Krijgsraadbank en een bank grenzend aan het doophuis een tint lichter tekent, kan er op wijzen dat het deze banken zijn die genoemd worden 'De nieuwe banken bij het Koor en de kostersbank' en die nog niet gereed waren toen de kaart verscheen.

De banken westelijker opgesteld dan de nieuwe Krijgsraadbank zouden dan ouder moeten zijn; hiervan zijn geen rekeningen bewaard gebleven. Na de restauratie zijn deze banken terecht gekomen in de Buitenlandvaarderskapel.

Jammer dat Stoopendaal in deze banken geen functie noteerde.

Hiermede is tot op het jaar waarin de kaart van Stoopendaal verscheen, steeds uitgaande van de grootste waarschijnlijkheid, de volgorde van het opzetten der regeringsbanken en de meeste andere grote banken hypothetisch vastgesteld. De belangrijkste onduidelijkheid hierin vormt de werkzaamheid van Jan Pietersz. in 1618.

In 1795 werden de regeringsbanken verwijderd in verband met de omwenteling; in 1802 werden ze herplaatst. In 'Uittreksels uit archieven' (blz. 66) schrijft Mej. Bijtelaar hierover: "Na de vrede van Amiens werd het herplaatsen der regeringsbanken toegestaan. Bij het wegnemen waren brokken gemaakt, vandaar dat de herplaatsing nogal wat kostte. Twee banken werden geheel nieuw gemaakt, lelijk en nuchter. Eén bank (die van Professoren) is voorgoed verdwenen. Het Uitgiftboek zegt: "3-11-1802. Aan Jan Smit & G^t Jansen voor het maaken van Agt Eere Gestoeltens volgens bestek en Aanneeming in dato 22 Februarij dezes jaars F. 1790.–.–". Hiervoor is een bestek gemaakt door de stadsbouwmeester Abraham van der Hart.

Koorhek

Het koorhek is ontworpen door Adriaen Cuyper, meester beeldsnijder, die alleen het snijwerk heeft uitgevoerd. Het timmerwerk is gemaakt door de timmerman van de kerk, Adriaen de Jonge. Het koperwerk is gegoten door Gillis Wybrants. Dit alles in 1681: de afwerking vond plaats in 1682. (Mej. Bijtelaar – Uittreksels uit Archieven, blz. 50/52).

Gesteld op twee stoeptreden is het geheel eikenhouten hek door zes pilasters in vijf traveeën verdeeld, waarvan de nummers 2 en 4 (gezien vanuit de Viering) draaibaar als deuren zijn uitgevoerd en breder van maat zijn (1.92 m. h.o.h.) dan de vaste traveeën 1, 3 en 5 (1.695 m. h.o.h.).

De bovenste trede vertoont op onregelmatige afstanden, steeds nabij de tegenwoordige pilasters in het bovenvlak een gedeelte met frijnslag; op één plaats is in het midden daarvan een dookgat zichtbaar. De veronderstelling ligt voor de hand dat de bovenste trede reeds in gebruik is geweest bij het vorige koorhek van 1552. De pilasters daarvan zouden dan op die plaatsen hebben gerust waar de frijnslag bewaard is gebleven.

Het hek is aan Viering- en Koorzijde vrijwel identiek gedetailleerd, en bestaat eigenlijk uit een fijn afgewerkte, thans ongeschilderde betimmering op een ruwer frame. Dit kan worden geconcludeerd uit de aanwezigheid van regelmatig geplaatste stopstukjes in de betimmering, waarachter een bevestigingsnagel of schroef schuilgaat.

Op een over de volle breedte van het hek doorgaand, ter plaatse van de pilasters gekornist plint, rusten de basementen van de pilasters. Aan de zijde van de Viering heeft elk basement twee torussen, waartussen, gescheiden door bandjes, een trochylus; aan de zijde van het Koor is het basement vlak en voorzien van een extra plintje. Hierboven rijst de schacht van de pilaster op, welke omgeven door een lijst met kraal, een verdiepte spiegel heeft, en bekroond wordt door een Ionisch kapiteel met voluten en eierlijst. De kapitelen dragen een hoofdgestel bestaande uit een drievoudig geleed architraaf, en een fries, waarop aan beide zijden met vergulde letters hierna te bespreken teksten zijn geschreven. Schijnbaar gedragen door een reeks gesneden kleine consoles sluit een ver overstekende kroonlijst het hek van boven af. Alleen deze laatste is als eikenhout geschilderd. Er bovenop bevindt zich een afgeschuinde vurenhouten betimmering.

De schachten van de buitenste pilasters zijn elk gesteld tegen een zijde van het kolombasement. Daardoor kon de profilering van het pilasterbasementje hier niet gekornist worden, maar moest doodlopen tegen het kolombasement. Doordat de vieringkolommen zich boven hun basement verjongen is er wèl plaats voor een symmetrische afwerking van de pilasterkapitelen. Hierboven is ook nog ruimte voor het kornissen van het hoofdgestel, hoewel aan beide einden de neuslijst enkele centimeters om de kolonnetten heengekeept moest worden; omstreeks 1844 is, bij een grote onderhoudsbeurt van de kerk, een nieuwe kroonlijst geplaatst. De overblijvende ruimte tussen de eindpilasters en de kolomschachten is in beide gevallen opgevuld met een dubbelwandig eiken schotje dat gecontramald is op de profilering van het kolombasement. Terwille van een fraaie aansluiting zonder kieren is alleen in het onderste kolonnetbasementje een sleuf gehakt, waarin dit schotje een eindweegs was ingelaten. Bij vieringkolom 8 is dit schot uit de sleuf omhooggetrokken. Een moet, met een beloop volgens de profilering van het kolonnetbasementje, geeft aan tot waar het schot ooit geschilderd is geweest en daarmede, dat het koorhek in 1844 20½ cm is omhooggebracht.

Tussen de pilasters bevinden zich eiken panelen die in twee delen zijn verdeeld. Binnen een ongeprofileerde vergaring wordt het onderste 1/3 deel van de hoogte in beslag genomen door een paneel met bossing en kussen; het bovenste 2/3 deel wordt ingenomen door een traliewerk van geel koper. De scheiding tussen beide delen wordt geaccentueerd door een naar voren stekende geprofileerde tussendorpel, welke bij het bereiken van de vergaring aan de einden wordt gekornist.

De compositie van het aan de bovenzijde rechthoekig gesloten traliewerk in de panelen 1, 3 en 5 is symmetrisch opgebouwd uit 7 forse, in relief gemodelleerde stengels, waaruit zich naar boven gaande bladschedegewijs, afwisselend links en rechts, de top van een blad wil losmaken. Op tweederde van de hoogte van de tralie splitst zich de middenstengel en neigen de buitenstengels naar het midden toe, waarbij sommige elkaar oversnijden. Hier ontstaat in het bovenste derde deel van de tralie een fijnmazig netwerk van arabeskachtig zich ontwikkelende twijgen, dat in tegenstelling staat tot de meer open en regelmatige verdeling van de stengels in het onderste deel. Iedere stengel heeft een uitlopende gemodelleerde voet. De stengelvoeten gaan in elkaar over met een relief dat aan een wortelgestel doet denken. De aldus gevormde onderregel rust op een 6 mm dikke plaat welke is genageld op de eerder genoemde tussendorpel. Een 5 mm dikke plaat is in de dagkant van het randhout genageld.

De draaibare hektraveeën 2 en 4 hebben een traliewerk dat aan de bovenzijde halfcirkelvormig is gesloten. Elke tralie heeft hier acht oprijzende stengels, die zich eveneens op bovenbeschreven wijze vertakken.

Een bijzonderheid van beide typen tralie-tracering is, dat de middelste stengels elkaar bovenaan oversnijden en daarna weer naar elkaar toeneigen, zodanig, dat een hartvorm lijkt te ontstaan, welke symbolisch kan samenhangen met de functie van het Koor als plaats van huwelijkssluiting.

Zichtbaar aan de koorzijde van travee 4 zijn op ca 7 cm boven de onderplaat de helften van de stengels op inconsequente wijze genummerd door het inponsen van een cijfer. Waarschijnlijk is déze tralie een prototype, waarnaar andere traliestengels zijn afgevormd. De nummering is als volgt:

kant-stengel	stengel	stengel	stengel	stengel	stengel	stengel	kant-stengel
geen	2 | 2	2 | 3	4 | 4	4^4 | geen	geen | 5	5 | 7	geen

Bij de aanzet van de boog van stengel zeven (geteld vanuit het Koor van links naar rechts) is een 2 geponst. Dat is ook het geval bij de tralie in travee 2, stengel 7, echter aan de Vieringzijde; iets lager schijnt een omgekeerde 2 zichtbaar te zijn.

Initialen van de geelgieter Gillis Wybrants zijn niet gevonden.

De deuren kunnen naar het Koor toe 180 graden opendraaien; ze zijn afgehangen aan de buitenpilasters middels twee zware ijzeren bochtknieren en kunnen worden afgesloten met een 'loopslot' en bovenaan met een springschuif. Bij het opendraaien blijkt de bovendorpel tussen de pilasterkapitelen vast. Doordat hieronder nog de bovendorpel van de deur moest worden gemaakt, is het traliewerk in de deuren minder hoog dan in de vaste traveeën.

Teksten

De teksten op het fries van het voorgaande koorhek – verzonnen door de kerkmeester Cornelis Schellinger – zijn met vergulde letters geschilderd in Januari 1594 (Mej. Bijtelaar – Uittreksels uit Archieven, blz. 35). Deze teksten zijn bij het maken van het nieuwe koorhek in 1680-'82 opnieuw geschilderd in een voor die tijd modern lettertype. Ze worden door Wagenaar genoteerd omstreeks 1760. Vermoedelijk in de 19de eeuw werden ze een keer overgeschilderd. Thans staat er aan de westzijde:

'T MISBRUYCK IN GODES KERCK ALLENGSKENS INGEBRACHT IS HIER WEER AFGEDAEN IN 'TIAER SEVENTIGH ACHT XV^{c}.

Vergelijking met de oorspronkelijke (?) tekst bij Wagenaar (zie blz. 119) geeft een paar spellingsverschillen. Het laatste getal XV^{c} komt bij Wagenaar niet voor. Het is een verduidelijking van het bedoelde jaartal 1578 waarin de Alteratie te Amsterdam plaatsvond, welke in de 19de eeuw zal zijn aangebracht.

Aan de oostzijde staat op het bruingelakte fries in vergulde kapitalen:

MEN MOET OM GODES DIENST EN KENNISS' REYN TE HOUWEN OP 'S WOORDS GRONT NU VOORTAAN, GEEN MENSCHEN INSTEL BOUWEN

Vergelijking van deze tekst met die welke bij Wagenaar is weergegeven, leert, dat er bij het vernieuwen van de vergulde letters na de komma het woordje 'op' is weggevallen. Hierdoor staat er thans al sinds jaren (sinds de laatste restauratie door de fa Hildering in 1913?) een tekst die onduidelijker is dan nodig is. Bij het leggen van de nadruk op 'geen' wordt er zelfs precies het tegenovergestelde aanbevolen van wat oorspronkelijk de bedoeling was. De verlenging van het woord 'kennis' in 'kenniss'' kost juist de twee letters van het woord 'op'. Verder zijn er nog enkele spellingsverschillen.

Datering koorhekken

In de loop der tijd heeft de Oude Kerk minstens drie koorhekken gehad. Door het bewaard blijven van rekeningen in het Uitgiftboek is de datering van het tegenwoordige hek eenvoudig (zie Mej. Bijtelaar – Uittreksels uit Archieven, blz. 51-52).

Adriaen Cuyper, meester beeldsnijder, krijgt in 1680 rekeningen betaald betreffende in totaal 2¼ dag tekenwerk en in 1681 betreffende 'een model tot het kooperwerck.' Dit zal een houten model zijn geweest, dat in Brussels zand kon worden afgevormd. Voorts is er zijn rekening betreffende snijwerk aan '12 Jonische capitelen a 3½ gul.', welke onmiskenbaar voor het koorhek bestemd waren. Volgens Mej. Bijtelaar werd het koorhek uitgevoerd door de timmerman van de kerk Adriaen de Jonge, die echter zijn rekeningen niet specificeert. Hij heeft het koorhek opgesteld op 25 December 1681. De afwerking vond plaats in het volgende jaar.

Dan is er nog de rekening van de geelgieter Gillis Wybrants, betaald op 2 Juni 1682. Uit deze rekening blijkt dat hij een flink bedrag voor oud koper in mindering heeft gebracht en het ligt voor de hand dat dit het oude – door De Witte afgebeelde – koorhek moet zijn geweest.

Het Uitgiftboek vermeldt op 6-2-1690 de betaling aan Dirck van Voorst van 6 gulden 'voor 4 knoppen gesneden opt heck'. Mej. Bijtelaar suggereert dat ze als sieraad op het nieuwe koorhek zouden zijn geplaatst. Beschouwing van de bovenzijde van het koorhek laat hierop geen controle toe, omdat de kroonlijst in 1844 is vernieuwd.

Volgens Mej. Bijtelaar is in dat zelfde jaar een plint op de kroonlijst geplaatst (Notulen Bouwcommissie no 175, blz. 1).

Op oude foto's (o.a. afb. 22) is te zien dat de pilasters en het hoofdgestel van het koorhek geschilderd zijn geweest als wit geaderd marmer. Volgens Mej. Bijtelaar moet dit in 1868 zijn gebeurd. Deze beschildering is verwijderd onder leiding van de architect J.B. Posthumus Meyjes in 1911. Daarna moet ook het plint verwijderd zijn, want in 1952 was het er blijkens een foto (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, neg. no. 43397) niet meer.

Bij de recente restauratie is het hek op dezelfde hoogte gebleven. De verankering aan de vieringkolommen werd vernieuwd. De stoeptreden onder het hek werden ca. 8 cm omhoog gebracht, wat mogelijk was door verwijdering van vurenhouten klossen onder de pilasters van het hek. Het metselwerk onder de koorhekfundering werd aangewerkt. Door de verhoging van de treden werd ook de tweede trede geheel zichtbaar, welke voordien door de zerken bedekt was.

De deur in travee 4 heeft een nieuwe bochtknier gekregen. Het koperwerk van het hek is schoongemaakt maar niet gepoetst.

Koorhek 16de eeuw

Ook over de voorganger van het tegenwoordige koorhek zijn we goed ingelicht dankzij de oude afbeeldingen door Jacob van Ruysdael (± 1650; afb. 6), A. van Beerstraten (kort na 1658) en diverse schilderijen door De Witte (voor 1658, afb. 7; Manke Kat. 70, 1659, te Hamburg; afb. 8).

Op dezelfde hoogte als de bij de restauratie verwijderde lijst boven het koorschot, bevond zich een afsluitend hoofdgestel van dezelfde afmetingen als deze lijst. Het hoofdgestel rustte op vijf pilasters, waarvan de eindpilasters tegen de vieringkolommen smaller zijn uitgevoerd of zelfs – op één der schilderijen van De Witte – schijnen te ontbreken. Het hekwerk heeft een gesloten borstwering, waarboven tussen de pilasters zogenaamde 'traliën' zijn gevat, bestaande uit koperen spijlen, welke bovenaan, onder het hoofdgestel, door een nog Gothisch aandoend maaswerk met driepasmotief worden verbonden. Het schilderij door De Witte te Hamburg geeft deze spijlen het meest gedetailleerd weer. Ze worden in de hoogte vier maal door een 'knoop' van horizontale profielen onderbroken. Tussen deze knopen is de spijl niet cylindrisch, maar meer bijzonder gevormd, hetzij getorst, hetzij kandelaberachtig. Dit laatste wordt ook aangegeven op de tekening van Van Ruysdael en het schilderij van Van Beerstraten, zij het, dat deze beide afbeeldingen suggereren dat elke spijl slechts één knoop op halve hoogte bezit.

De traveeën 2 en 4 zijn blijkens één schilderij van De Witte draaibaar; 1, 3 en 5 zijn vast. Een voorstelling van zaken als zou het hekwerk in het midden een houten paneel hebben gehad, zoals Noach (blz. 241) en Mej. Bijtelaar (Inventaris, blz. 5) veronderstellen, als achtergrond van het parochie-altaar, wordt door het schilderij te Hamburg ontkracht. De wat vage voorstelling van het gestoelte voor de Prins van Oranje heeft de beide schrijvers op dat idee gebracht. Het schilderij geeft namelijk links van de pilaster achter dit gestoelte nog een smalle streep licht, waarin nog even de geleding van het traliehek verschijnt. Het gestoelte is dus voor een open tralie gezet. Dat neemt niet weg dat er wel een parochie-altaar op deze plaats gestaan kan hebben, maar vanzelfsprekend zou dat in 1578 verwijderd zijn.

Opvallend is ook het ritmeverschil der pilasters vergeleken met het tegenwoordige hek. Thans zijn de draaibare delen van het hek breder dan de vaste. Bij het vorige hek was dat blijkbaar juist andersom. Bij de bespreking van de opgravingsresultaten van het IPP betreffende de fundering van het koorhek wordt op dit feit teruggekomen.

Het 16de eeuwse hek heeft nog een andere bijzonderheid. Nabij de vieringkolommen heeft het hoofdgestel een verhoging, met inzwenkende aanzet, naar schatting ter lengte van één meter. Deze bijzonderheid komt op de genoemde oude afbeeldingen voor en bovendien op vele andere schilderijen van De Witte, maar niet op alle. Voorts blijkt uit de zij-aanzichten, waarbij het hek perspectivisch wordt gezien, dat de verhogingen dakvormig van doorsnede zijn, en dat er een reeks pinnen op staat, waarvan men zich kan voorstellen dat er kaarsen op werden gestoken.

Uit het boek van Noach (zie blz. 124) wordt een kaarsenrekening overgenomen, welke dateert van 1560. Hierin is een overzicht gegeven van het kaarsenverbruik bij de belangrijkste feestdagen, waarbij is vermeld op welke plaatsen in de kerk de kaarsen werden neergezet.

Op bovengenoemde pinnen zullen dus de kaarsen gestaan hebben, die in het overzicht genoemd worden: "opt d nuwe traly" of "opt d traly". Dat het functioneel is om kaarsen niet zonder meer op de brede afdekking van het koorhek te zetten kan men zich wel voorstellen. Bij het opbranden van de kaarsen worden ze immers langzamerhand door oversnijding met het overkragende lijstwerk onzichtbaar. Hierdoor zou brandgevaar ontstaan. Daarom is het begrijpelijk dat kaarsen op een dakvormige constructie met smalle nok worden opgesteld, waardoor ze tot op het laatste moment zichtbaar blijven. Dat De Witte deze 'dakjes' ook dikwijls *niet* schildert, brengt op het idee, dat het wel eens losse opzetstukken kunnen zijn geweest, die men kon afnemen en gemakkelijk op de begane grond kon schoonmaken en van nieuwe kaarsen voorzien.

Hoewel het er om gaat of het koorhek van kort na 1552 of kort voor 1560 dateert en dus om een verschil van slechts enkele jaren, zou de kaarsenrekening door de verschillende gebruikte termen om een hek aan te duiden, daarin toch nog uitsluitsel kunnen geven. Noach schijnt als vanzelfsprekend aan te nemen dat 'traly' en 'nuwe traly' identiek zijn. Dat de 'engelen' in deze rekening nu eens met de ene, dan weer met de andere tralie in één zin worden genoemd lijkt deze mening te ondersteunen. Aan het eind van de kaarsenrekening blijkt dat 'engelen' bij de Mariakapel behoren. Mej. Bijtelaar concludeerde hieruit reeds in haar artikel over het Vrouwenkoor van de Oude Kerk (blz. 63), dat met de nieuwe tralie werd bedoeld het hekwerk dat de Mariakapel afscheidde van de rest van de kerk en dat kandelaberhoudende engelen op dit hek stonden. Van Breen, in zijn 'Geschiedenis van de bouw der Oude Kerk te Amsterdam' (1949) trok echter de meest logische conclusie uit de tekst door te veronderstellen dat zowel op het hekwerk van de Mariakapel als op het koorhek engelen hebben gestaan. Ter ondersteuning van deze visie kan worden aangevoerd dat de engelen soms in één adem met het Sacrament worden genoemd. Het sacramentshuis stond in het Koor tussen de kolommen 12 en 13 en het is in zo'n opsomming niet logisch om van daar over te springen naar engelen in de Mariakapel, maar wel naar engelen in het Koor, op het koorhek.

Ook valt het op dat de tralie-zonder-meer altijd naast de apostelbeelden wordt vermeld. Deze beelden waren bevestigd aan de twaalf kolommen van het koor tegen de achtergrond van op de kolomschachten aangebrachte tapijtschilderingen. Inderdaad is het gebruik om voor apostelbeelden zogenaamde apostellichten te branden (Prof. Timmers – Iconographie der Christelijke Kunst – punt 1982), en waar deze kaarsen op de omheining van het Koor zullen zijn opgesteld geweest, is

het logisch om in de term 'traly' het koorhek te zien, waardoor voor 'nuwe traly' het hekwerk van de Mariakapel overblijft. Conclusie: het koorhek is ouder dan het hek van de Mariakapel. Dat is merkwaardig, omdat het voor de hand ligt het ontstaan van het koorhek te koppelen aan het gereedkomen van de lichtbeuk op het koor. Hiervan weten we sinds de restauratie van een gewelfschotel dat dit in 1560 geschiedde.

Daarom is er aanleiding de datering van het koorhek nog eens vanuit een andere invalshoek te benaderen. Het koorhek kan bijvoorbeeld ook zijn gemaakt na de bouw van een lichtbeuk op de Viering, die tussen 1544 (kaart van Cornelis Anthonisz.) en 1558 (de Loterijprent) moet hebben plaatsgevonden. In deze bouwperiode zijn de beide oostelijke vieringkolommen verzwaard en omdat deze verzwaring *dwong* tot verandering van het toenmalige koorhek hebben we hier een meer direct verband met de bouwgeschiedenis van de kerk, dan wanneer we het maken van een nieuw koorhek koppelen aan de bouw van een lichtbeuk op het Koor. De vraag naar de datering van het koorhek verplaatst zich hierdoor naar de datering van de Vieringkolommen.

Uitgaande van de gedachte, dat bij bouwactiviteiten in de Oude Kerk altijd zoveel mogelijk de diensten moeten kunnen doorgaan – onze eigen restauratiesituatie – is in de vorige Beschrijvingsdelen steeds geprobeerd om de bouwactiviteiten/perioden zoveel mogelijk van elkaar gescheiden te zien. Hoe minder omvangrijk de bouwkundige ingreep, hoe minder storing van de diensten. Zeker toen men nog over een minder technisch vermogen beschikte dan tegenwoordig, zal men uitgaande van dit standpunt de werkzaamheden steeds weer zo overzichtelijk mogelijk hebben willen houden, om niet op allerlei plaatsen gelijktijdig in de kerk aan het werk te zijn. Dit sluit niet uit dat de plannen op een samenhangend geheel aansturen, dat dan in de uitvoering gefaseerd is gedacht.

Er zijn in de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk echter voorbeelden te noemen van het tegendeel. Zo moet de lichtbeuk op het schip gezet zijn vóór 1512. Omstreeks dezelfde tijd, op zijn minst met een overlap, valt de bouw van Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel. Beiden zijn het plaatselijk zeer belemmerende activiteiten.

Zou het in analogie daarvan niet mogelijk zijn om te denken aan een gelijktijdige bouw van een lichtbeuk op de Viering (in voorlopige vorm) en de bouw van de Mariakapel? De eerste tot nog toe gedateerd tussen 1544 en 1558, de tweede met grote waarschijnlijkheid blijkens bouwrekeningen begonnen in 1552. Men komt op deze gedachte door de grote overeenkomst in detaillering van kolom 33 – behorend tot de Mariakapel – en de beide oostelijke vieringkolommen 8 en 21. Men zou zo zeggen dat deze drie kolommen in één ruk zijn gehakt en opgesteld. Ze vormen één lijn, ten oosten waarvan – in de verbeelding der bouwmeesters – de vernieuwingen in de toekomst gaan plaatsvinden. In het verlengde van deze lijn naar het zuiden ligt muurzuil 43, men zou zeggen: dat wordt de volgende Renaissance-kolom, als het reeds sinds 1460 bestaande plan (zie Beschrijving Sint Sebastiaanskapel, blz. 52) opnieuw zou worden opgevat, om aan de zuidzijde een tweede koorbeuk te maken als tegenhanger van de Mariakapel aan de noordzijde. In dit uitbreidingsplan past dan ook nog de bouw van een lichtbeuk op het Koor en tenslotte een lichtbeuk op het transept.

Zijn de kolommen 33,8 en 21 tussen 1552 en 1555 tot stand gekomen, dan zal de oprichting van het koorhek eveneens in deze periode vallen. Het kan – beschermd door een werkvloer over de trekbalken – de bouw van een lichtbeuk erboven in 1558 goed hebben doorstaan.

Afgezien van het feit of deze interpretatie van de termen 'traly' en 'nuwe traly' de juiste is, heeft zij toch tot een bruikbare en heel waarschijnlijke conclusie omtrent de datering van de tegenwoordige kolommen 8 en 21, en daarmee van de lichtbeukbouw op de Viering geleid.

Tenslotte is van deze termen nog een derde interpretatie mogelijk. In de navolgende beschrijving van het koorschot zijn enige alinea's aan de positie van het Sacramentshuis gewijd. (blz. 57 e.v.) Kan de 'nuwe traly' niet zijn geweest een gedeeltelijk open hekwerk in travee 12-13, achter het Sacramentshuis? 'Traly' en 'nuwe traly' behoren dan beiden tot de koorafscheiding, beiden bezet met beelden van engelen.

'Nuwe traly' kan behalve op algehele nieuwheid ook duiden op wijziging van een oudere toestand. Het is heel wel denkbaar dat bij de dienst in de nieuwe Mariakapel een visuele relatie met het Sacramentshuis gewenst was. Dit kan een reden zijn geweest om in travee 12-13 bij het gereedkomen van de Mariakapel omstreeks 1555 de dichte panelen door een hekwerk te vervangen. Op de afsluitende lijst kunnen engelen hebben gestaan. De sequens 'engelen', 'nuwe traly' en 'sacrament' is bij deze interpretatie in ruimtelijke zin samengevat.

Maar het is duidelijk dat ons hier teveel gegevens ontbreken om met zekerheid tot het juiste inzicht te komen.

Funderingen

Terug tot de beschrijving van het 16de eeuwse koorhek. Het is de moeite waard om een der resultaten te vermelden van het oudheidkundig bodemonderzoek in het Koor, gedaan door het IPP in 1963. Hierbij is de oostzijde van de koorhekfundering tot het grondwater vrijgelegd (Protocolboek IPP 1962/63, dagrapport 27-6-'63 en 7-10-'63, zie tek.). Met betrekking tot het koorhek kwamen hier voor de dag:

1. Enigszins consoleachtig naar het oosten uitkragende stukken metselwerk ter breedte van de pilasters van het tegenwoordige koorhek en juist daaronder gelegen. Het is daarom waarschijnlijk dat dit restanten zijn van penanten die de pilasters ondersteunden. Het tegenwoordige koorhek is met stoeptreden in de 19de eeuw 20,5 cm omhoog gebracht en moest dus opnieuw ondermetseld worden. Dit verklaart de aanwezigheid van de "twee tot drie lagen paars-rode, hardgebakken stenen (22x10x4 cm)" boven deze penanten, die dus niet bij een ouder koorhek behoren, zoals het IPP veronderstelt, maar bij het tegenwoordige.
2. Ca. 75 cm lager in deze muur, en *niet* onder de tegenwoordige pilasters maar wat meer excentrisch t.o.v. de as daarvan, bevinden zich zandsteenblokken, drie in getal. Een vierde ontbreekt tengevolge van het in later tijd maken van een spaarboog in de muur. Eén dezer zandsteenblokken bezit een anker, dat op de tekening door het IPP een muuranker wordt genoemd, maar dat misschien een 'houvast' kan zijn geweest voor een pilaster van het oudere koorhek, dat op deze zandsteenblokken kan hebben gerust. De bovenzijde van deze blokken ligt ongeveer op de hoogte van de aanzet der

eveneens zandstenen verzwaring van de vieringkolommen 8 en 21. Door positie en materiaal vormt deze vondst een ondersteuning voor de hierboven ontwikkelde hypothese dat dit koorhek ongeveer gelijktijdig met de verzwaring der vieringkolommen zou zijn opgezet.

De hartafstand der noordelijke blokken bedraagt 1.80 m.; de afstand van het hart van het noordelijkste blok tot het kolombasement 1.90 m. Het afwijkend ritme der pilasters wat hieruit blijkt, komt overeen met het beeld dat Emanuel de Witte van het koorhek geeft.

De bovenkant van de zandsteenblokken van de 16de eeuwse koorhekfundering ligt gemiddeld op 1 m. onder de onderkant van het tegenwoordige koorhek. Waarschijnlijk heeft de onderkant van het 16de eeuwse koorhek ongeveer 20 cm hoger gelegen dan de zandsteenblokken, namelijk de veronderstelde hoogte van de bovenste der drie treden welke het 'Hoge' Koor hoger pleegt te liggen dan de vloer van de overige kerkruimte.

De onderkant van het 16de eeuwse koorhek lag dus ± 80 cm lager dan van het tegenwoordige. Als we uitgaan van gelijke optreden van de stoep in de 19de en in de 16de eeuw, dan is deze 80 cm ook het verschil der vloerniveau's.

Uit beschouwing van het schilderij door De Witte (afb. 8), blijkt dat in 1659 het vloerniveau al ca. 40 cm lager lag dan thans. Het vloerniveau van de Buitenlandvaarderskapel ca 1590 kon worden vastgesteld door een kleine opgraving ten oosten van kolom 18 naast de fundering van het koorschot. Hier werd op 50 cm beneden het tegenwoordige niveau een straatlaag van gele klinkertjes aangetroffen.

3. De drie nog iets dieper in de muur aanwezige spaarbogen, gemetseld van baksteen (25x12x6 cm), met een sluitsteen van kloostermopformaat (28x14x7 cm) kunnen verband houden met een nog ouder koorhek. Minder waarschijnlijk is de functie van ondersteuning van een tijdelijke muur om tijdens de bouw van het koor van de hallenkerk het koor van de basiliek tijdelijk aan het oog te onttrekken. De hele typerende werkwijze van jongere bouwfasen die oudere omvatten, is er immers juist op gericht om zo lang mogelijk, tijdens de bouw van een nieuw koor, de dienst te laten doorgaan in het oude koor? Waarom dan een sluitmuur? Bij de afbraak van het koor van de basiliek konden puin en stof toch wel met minder zware middelen worden gekeerd.

Het funderen van een ouder koorhek is een waarschijnlijker functie. Gezien het feit dat de uiterste steunpunten der uiterste bogen rusten op de ontmoeting van de oostmuur van de basiliek met de zijmuren van het koor van de basiliek, zou men menen dat het hier om een koorhek van de basiliek ging. Maar het baksteenformaat van de bogen is gelijk aan dat van het koor van de hallenkerk en dus waarschijnlijk uit dezelfde periode. Waarom bij een grotere koorbreedte, identiek met de tegenwoordige, dan geen *vijf* boogjes? Omdat de beide uiterste traveeën van het hek gefundeerd konden worden op gedeelten van de nog bestaande oostelijke sluitmuren van de zijbeuken van de basiliek! We hebben hier dus te maken met de fundering van het eerste koorhek van het vergrote koor, mogelijk op de overgang van dit koor naar de basiliek; waarschijnlijker op de overgang van dit koor naar de hallenkerk.

Dit hek kan, wegens het gelijkblijven der lengtemaat, gehandhaafd zijn bij de bouw der vieringkolommen 8 en 21 omstreeks 1460. Het jaartal 1414 van een schepenbrief doet echter, zoals we zullen zien, vermoeden dat het toen is vervangen.

Oudst bekende koorhek

Van de voorganger van het 16de eeuwse koorhek dat gesloopt werd bij de verzwaring der oostelijke vieringkolommen, is geen enkele afbeelding bekend. Het moet tussen de gewone kolommen 8 en 21 hebben gestaan, die na het doortrekken van de kap van het noordertransept naar het zuiden als vieringkolommen werden opgericht ter vervanging van de daarvoor aanwezige 'anten'. Op zichzelf is dit nog geen reden om het ontstaan van een nieuw koorhek te vermoeden, omdat de afstand tussen de nieuwe kolommen gelijk bleef aan die tussen de anten.

Over dit koorhek is één enkel archivalisch gegeven bekend. Mej. Bijtelaar vermeldt in haar eerste artikel over het Hoge Koor (55ste Jaarboek Amstelodamum, 1963, blz. 26) een schepenbrief van 1414 – dus kort na 1412 – waarin het bestaan van een oude brief uit 1391 wordt bevestigd. De reden van deze bevestiging *kan* het gereedkomen van een nieuw of de herplaatsing van het oude koorhek zijn geweest. In deze brief wordt bepaald dat de huiszittenmeesters jaarlijks een bepaald bedrag krijgen om onder meer 'den heylighen cruce mede te belichten, dat staet voir den core'. Mej. Bijtelaar verbindt deze mededeling met afbeeldingen van andere middeleeuwse kerken en concludeert hieruit dat een kruis voor het koor niet vrij stond, maar boven op het koorhek was geplaatst. Zij noemt de mogelijkheid dat het een crucifix betrof, geflankeerd door beelden van Maria en Johannes. De vermelding van een 'cruys' in de kaarsenrekening van 1560 doet vermoeden dat deze situatie is gehandhaafd bij de bouw van het 16de eeuwse koorhek, maar die vinden we natuurlijk niet meer terug na de Alteratie, op de schilderijen van De Witte.

Resten?

Het is niet uitgesloten dat materiaal van dit in 1552 gesloopte koorhek is terecht gekomen in het plat van de Mariakapel. (Zie Beschrijving Mariakapel, tek.no 16). Enkele van de in dit plat gebruikte balken vertonen een detaillering die bij goed zichtbaar binnenwerk behoort. Een enkel als stijl herkenbaar onderdeel doet enigszins monumentaal aan en heeft een meer dan tweezijdig verzorgd aanzicht. Het koorhek kan rijker gedetailleerd zijn geweest dat het koorschot, waarvan het gedeelte in de koorsluiting – dat waarschijnlijk uit 1460 dateert – een soberder karakter kan hebben gehad.

Koorschot

Opstelling afb. 53

Het koorschot is geplaatst aan de binnenzijde van de koorkolommen, op zo geringe afstand daarvan dat de afsluitende bovenregel de kolommen aanschampt, of zelfs enkele centimeters diep moest worden uitgehakt om de kolomschacht te laten passeren. Voorts zijn de kolombasementen afgehakt om het schotwerk te laten passeren, terwijl bovendien in de afgehakte kalksteen weer een sleuf is gekapt om ruimte te maken voor een tussenstijl van het schotwerk.

Het koorschot bestaat uit twee verschillend geplaatste en verschillend gedetailleerde onderdelen: de rechte stukken aan noord- en zuidzijde en het geknikte deel in de koorsluiting.

De rechte stukken zijn gesteld op de fundering van het oude koor (met ramen en steunberen, IPP campagne '62-'63), met een gedaante die voorafgaat aan de tegenwoordige, waarvoor kolommen gezet zijn op de plaatsen waar de oudere koormuur versterkt werd door steunberen. Men heeft dus voor het koorschot geen aparte fundering willen maken, maar daarvoor in de plaats liever de moeite genomen om de onderste trommel van de kolombasementen af te hakken, tot de projectie van de bovenste trommel, om het muurtje waarop het koorschot staat te laten passeren.

In de koorsluiting is dit niet gebeurd. Hieruit kan worden opgemaakt dat de fundering daar aan de binnenzijde wat breder was, of dat de kolommen wat meer naar buiten zijn gezet, zodat de kolombasementen niet behoefden te worden afgehakt. Deze veronderstelling is door een opgravinkje bevestigd (zie foto's restauratiebureau neg. nr 893, 894).

Dit verschil in opstelling heeft tot gevolg dat de "rechte" stukken een lichte knik naar binnen vertonen, even oostelijk van de kolommen 11 en 18, zodat in de traveeën 11-12 en 18-17 dit verschil wordt overbrugd.

Constructie rechte stukken

De rechte stukken bestaan uit een eikenhouten stijl-en-regelwerk waartussen panelen vergaard worden, aan de koorzijde gesteund door horizontale tussenregels te halver hoogte van het schot. De stijlen lopen door, de tussenregels zijn daarin enkele centimeters ingelaten. De tussenregels komen aan beide zijden 21 maal voor en hebben of hadden hun betekenis in relatie tot de koorbanken. Waar de koorbanken ontbreken bevinden zich ook geen tussenregels en loopt het paneel ongebroken door. Aan de koorzijde is dat thans nog het geval in de koorsluiting en voorzover het de rechte stukken betreft in de traveeën 11-12 en 18-17. Bij de restauratie zijn nieuwe tussenregels aangebracht op de meest westelijke panelen van de rechte stukken, zowel aan noord- als aan zuidzijde. Aan de buitenzijde zijn de panelen alle ongebroken.

De hartafstand van de stijlen is ca. 66½ cm. Aan de binnenzijde zijn de stijlen vlak en voorzien van een vellingkant boven de tussenregel, rechthoekig van doorsnede er onder. Aan de buitenzijde vertoont de stijl een symmetrisch profiel (zie tek.no 16).

Het rechte stuk van het schot aan de noordzijde heeft 25 stijlen, de verminkte stijl nabij vieringkolom 8 meegerekend. Aan de zuidzijde zijn er 26, welk verschil hierin zijn oorzaak vindt, dat aan deze zijde een stijl van het schot *niet* samenvalt met een deurkozijnstijl (tussen de kolommen 17 en 18), terwijl dat aan de noordzijde wel het geval is.

De stijlen van het schot rusten op een muurplaat welke een plint afdekt, dat aan de koorzijde bestaat uit gepleisterd metselwerk en aan de zijbeukzijde uit gefrijnde natuursteenplaten.

De ontmoeting tussen stijlen en muurplaat wordt gevormd door een getoognagelde pen- en gatverbinding. Dezelfde constructie is uitgevoerd bij de bovenafsluiting van het schotwerk, welke wordt gevormd door een horizontale regel, die aan de binnenzijde overhuivend is uitgehakt en een neuslijstje heeft, dat later door afschuinen van het bovenvlak (1843-'45) aan hoogte heeft verloren. Aan de buitenzijde heeft de bovenregel een krachtige profilering middels rondstaven.

Details bovenregel

De bovenregel heeft ter plaatse van de kolommen 20 en 19 segmentvormige uitkepingen, waarvan het midden niet meer strookt met het hart van de betreffende kolom, maar ca 7 cm naar het oosten is verschoven. Corresponderend met de uitkeping van de bovenregel is in de basementen van genoemde kolommen en ook in het basement van kolom 18 een keep uitgehakt ter plaatse van de tussenstijlen van het schotwerk, die ten opzichte van deze kepen eveneens ca 7 cm naar het oosten blijken te zijn verschoven.

Op zeker moment in de geschiedenis van het koorschot moet het zuidelijke rechte stuk ervan dus in zijn geheel in oostelijke richting zijn opgeschoven. Aan het oostelijke einde van dit stuk werd hiervoor ruimte gemaakt door het meest westelijke paneel van het schotwerk in de koorsluiting tussen de kolommen 16 en 17 met ca 7 cm te versmallen. De oorzaak van het opschuiven kan niet alleen worden gezocht in het maken van nieuwe zij-toegangen in de 18de eeuw. Waarschijnlijk is de verschuiving een gevolg van het feit dat in de 18de eeuw de fundering van het koorschot is vernieuwd (mogelijk in samenhang met het maken van de brede zijtoegang). Dit blijkt uit kleur en formaat van de baksteen (21x10x4 cm), zichtbaar in een putje in de Buitenlandvaarderskapel naast kolom 18. Bij het herplaatsen en verankeren van de muurplaat kan zo'n verschuiving heel goed hebben plaatsgevonden.

Omdat de op de bovenregel aan noord- en zuidzijde gevonden telmerken betekenis hebben voor de datering van het koorschot, worden ze in het desbetreffende hoofdstuk ter sprake gebracht.

Details muurplaat

Vóór de restauratie was de muurplaat omkokerd door een vurenhouten geprofileerde betimmering, eveneens 19de eeuws, die om het hardstenen plint heengreep. De moet hiervan is op de hardsteen nog te zien.

Een andere bijzonderheid van de muurplaat is, dat deze in de traveeën 9-8 en 21-20 tussen de stijlen is voorzien van een hoge vellingkant, uitlopend nabij de plaats waar de stijlen met een pen in de muurplaat vallen. Dit detail komt alleen in deze twee traveeën voor. Achter kolom 9 werd bij de restauratie een nieuw stuk eikenhout ingezet, zodat daar niet meer is te zien op welke wijze de vellingkant werd beëindigd. Achter kolom 20 is echter de oorspronkelijke situatie nog aanwezig: de vellingkant loopt door tot even achter het kolombasement en wordt niet voortgezet tot nabij de ontmoeting van de muurplaat met de volgende stijl. Verder naar het oosten gaande is de muurplaat – zonder telmerken – gelast, even oostelijk van de kolommen 9 en 20, evenals de bovenregel van het schotwerk.

Uit de aanwezigheid van de vellingkant in deze traveeën kan men afleiden dat deze gedeelten van het koorschot een bijzondere functie vervulden ten opzichte van de aangrenzende ruimte, waardoor een verdergaande detaillering van het schotwerk gerechtvaardigd werd. Toch zijn hier op het schotwerk geen andere bijzonderheden en niet méér resten van beschildering gevonden dan elders. Mogelijk hebben de vellingkanten geen andere betekenis dan deze, dat de genoemde traveeën van het koorschot de enige waren, die door het publiek van nabij konden worden gezien, omdat de koorbeuken op de lijn 33-8-21-43 afgesloten waren door hekken, en de overige traveeën van het schotwerk perspectivisch steeds meer

wegvielen achter de koorkolommen. Men zou zeggen dat de kistemaker die het koorschot had aangenomen niet meer dat het strikt noodzakelijke heeft willen doen.

Koppeling stijlen aan koorbanken

De stijlen van het koorschot hebben aan de buitenzijde alle een gat van een spijker of 'houvast' op ooghoogte, overeenkomend met de hoogte van de bovenkant der koorbanken aan de binnenzijde. Op de een of andere wijze waren hier de koorbanken aan het schotwerk gekoppeld. Halverwege ooghoogte en bovenregel bevindt zich in elke stijl een deuvelgat, dat verband kan houden met de oorspronkelijke betimmering van de koorzijde.

Vernieuwingen

De stijlen aan binnen- en buitenzijde zijn in de geknikte traveeën van de rechte stukken bij de restauratie vernieuwd, omdat ze bij het aanbrengen van de betimmering in de jaren 1843-'45 waren afgehakt (zie afb. 52b).

In het midden van de travee 19-18 zijn twee panelen en een derde van beide aangrenzende panelen vernieuwd door vervanging van de brede 18de eeuwse toegang (afb. 13).

Nabij kolom 21 zijn anderhalf paneel en één stijl bij de restauratie vernieuwd omdat hier een 19de eeuwse doorgang werd verwijderd.

Panelen

Het schilderij door De Witte gemaakt in 1659 (afb. 8) laat zien, dat stijlen en panelen aan de koorzijde met snijwerk waren betimmerd. De enige sporen die hiervan zijn overgebleven worden gevormd door de 'moeten' die dit snijwerk op de panelen heeft achtergelaten doordat het hout er omheen in de loop der tijd donkerder is geworden. De moeten zijn daardoor zichtbaar als lichte vlekken met ezelsrugvormige begrenzingen aan de onderzijde. Voorts zijn er soms nog de bevestigingspunten van het snijwerk in de zijvlakken van de stijlen en hier en daar ook in het ondervlak van de bovenregel. Nu eens open, dan weer gestopt zijn hier ingegutste keepjes herkenbaar, waardoor het snijwerk tegen het paneel kon worden aangeklemd.

Aan noord- en aan zuidzijde dragen nabij de vieringkolommen de panelen deze 'moeten' niet. Hier zijn de oorspronkelijke panelen en stijlen niet meer aanwezig, zodat door het ontbreken ervan niet kan worden gesteld dat hier oorspronkelijk geen zetels waren.

Aan de zuidzijde is bovendien een gaping in de reeks tengevolge van de thans verwijderde 18de eeuwse brede doorgang.

Zijtoegangen

In de traveeën 11-12 en 17-18 bevinden zich de zijtoegangen tot het Koor. Deze zijn bij de restauratie door de architecten ontworpen en gesteld op de plaats waar zich vóór de restauratie de smalle 18de eeuwse toegang bevond (zie afb. 13). De westelijke stijl is dáár geplaatst waar zich in het rechte schotwerk de knik bevindt. De nieuwe eiken stijlen zijn met een pen-en-gatverbinding gestoken in de bovenregel en in de muurplaat van het schotwerk. De eiken deur is door een tussendorpel verdeeld in een bovenstuk dat is opengehouden en bezet met drie geprofileerde verticale eikenhouten staven, en een onderstuk, waarin middels een tussenstijl twee panelen zijn ontstaan.

Ornamentale beschildering

In deze traveeën bevinden zich in oostelijke richting nog drie panelen. Aan de noordzijde is de meest oostelijke daarvan over het bovenste driekwart van de hoogte voorzien van een tweezijdig symmetrisch ornamentale beschildering (zie afb. 52c). Tussen met wit, crême en bruin geschilderde grottesken op een donkerblauw fond is een cartouche opgenomen, welke het jaartal 1531 draagt. Het onderste kwart van het paneel is zwart-blauw geschilderd.

Aan de zuidzijde zijn de twee meest oostelijke panelen beschilderd, beide met een schildering van hetzelfde karakter als de voorgaande, eveneens over driekwart van de hoogte; zonder jaartal, maar kennelijk behorend tot één reeks van paneelbeschilderingen. De westelijke van deze twee vertoont een vierkant ingezet stuk, waarvan de beschildering, ondanks de schijn van het tegendeel, één geheel vormt met de rest van de paneelbeschildering. Het is mogelijk dat zich hier vroeger een hagioscoop bevond.

Beschildering buitenzijde koorschot

Talrijke verfresten tijdens de restauratie en de daarmee gepaard gaande schoonmaak voor de dag gekomen, geven aan dat in ieder geval de stijlen, de bovenregel en de muurplaat kleurig beschilderd zijn geweest. De gevonden kleuren zijn: rood, lichtblauw, zeer donker blauw en op een enkele plaats helder groen. Van deze laatste kleur is het niet zeker of hij tot de oudste beschildering behoort. Zeker is het, dat in het midden van de 18de eeuw al het houtwerk in de kerk met de toenmalige blauwgroene modekleur is bedekt, maar bij de geringe hoeveelheid gevonden groene kleur is het moeilijk uit te maken tot welke periode de verfstof behoort. Op het profielenblad is de plaats waar de verf gevonden is globaal genoteerd.

Tek. 18

Binnenzijde Panelen

Aan de binnenzijde is op het overhuivende gedeelte van de bovenregel, zeer overtuigend in de travee 11-12, rood gevonden. Na verwijdering van de 19de eeuwse betimmering bleek dat stijlen en panelen nog bedekt waren met de 18de eeuwse verflaag. Op de panelen aan de buitenzijde zijn hier en daar resten gevonden van een crême 'bentheimer' pâte, die zowel tot de oorspronkelijke beschildering kan hebben behoord als tot een grondlaag voor het 18de eeuwse schilderwerk. Aan de onderzijde van sommige panelen zijn resten te zien van een blauwzwarte laag. Het kan een rest van de oorspronkelijke beschildering zijn, maar ook is het mogelijk dat de kleurstof behoort tot het geschilderd plint, dat sinds 1590 overal in de kerk werd aangebracht.

Eindstijl zuid

Een nieuwe eiken stijl sluit voor kolom 17 het zuidelijke rechte schotwerk af. Deze heeft een profilering als de hoofdstijlen van het schotwerk in de koorsluiting. Tegen het bovenste gedeelte, waar het stijlformaat onaangetast is, lopen de bovenregels van het schotwerk in de koorsluiting enerzijds, en de bovenregel van het rechte schotwerk anderzijds, dood. Als bovenbeëindiging van de stijl is de aanzet van een pinakel gesuggereerd.

Na het slopen van de 19de eeuwse betimmeringen bleek deze stijl geheel van grenenhout te zijn, dus vermoedelijk eveneens 19de eeuws. Dat is de reden waarom deze stijl werd vervangen.

Op een foto uit 1958 (afb. 46) is te zien dat de eindstijlen aan noord- en zuidzijde eenzelfde profilering hadden als de hoofdstijlen van het schotwerk in de koorsluiting, met dit verschil dat deze profilering niet stopte onder de aansluiting met de bovenregel van het schotwerk in de koorsluiting, maar onder de bovenregel van de rechte stukken van het

koorschot. Onderaan stopte de profilering op dezelfde hoogte als bij de hoofdstijlen in de koorsluiting.

Eindstijl noord

Aan de noordzijde is de oude eindstijl nog gedeeltelijk aanwezig en wel iets meer dan de noordelijke helft. Hierop is aan de koorzijde bij de restauratie een gedeelte met profilering gelijmd; blijkbaar was hier reeds in de 19de eeuw een reparatie met grenenhout uitgevoerd.

Het oude gedeelte van deze stijl vraagt nadere beschouwing, omdat hier de overgang tussen de rechte stukken van het koorschot en het schotwerk in de koorsluiting plaatsvindt. De bovenzijde van de stijl is ooit met de beitel vlak afgehakt; dit vlak draagt resten van de blauwgroene verf van 1765. In het midden van het vlak bevindt zich een langwerpige noord/zuid gerichte verdieping, ca 2 cm lang, waarvan niet duidelijk is of het nu een merk is, of een toevallige verdieping, ontstaan door een verweerde kwast in het hout. Een belangrijk deel van het vlak is weggenomen ten behoeve van een horizontaal vanaf de westzijde in de steken pen; het pengat is open aan de bovenzijde en gesloten aan de oostzijde; de hoogte van het gat is ca 11 cm, wat goed past bij de hoogte van de bovenregel van het rechte schotwerk (13½ cm); de breedte van het pengat is 3 cm, geplaatst overeenkomstig de andere pen-en-gatverbindingen van de bovenregel van het rechte schotwerk. Er is één gat voor een toognagel, wat eveneens daar gebruikelijk is.

De aansluitende bovenregel in de travee 11-12 vertoont eveneens een open pengat van dezelfde breedte, geplaatst precies tegenover het hierboven beschreven pengat. Beide pengaten zijn (niet over de volle hoogte) gevuld met een losse pen (een 'wisselpen'), die bij de restauratie is aangebracht bij de heropstelling van het schotwerk.

Het pengat in de stijl past in het schema van de lassen, die gemaakt zijn in de bovenregels van de rechte stukken van het schotwerk aan de noordzijde, waarbij steeds het westelijk gedeelte de pen heeft en het oostelijk gedeelte het gat. Niet direct verklaarbaar is dus het pengat in de op de stijl aansluitende bovenregel van de travee 11-12, dat immers – voorzien van een vaste pen – in het gat van de stijl had kunnen vallen. Een raadsel is het dus, waarom hier met een losse pen is gewerkt. Het is niet onmogelijk dat deze constructie is ontstaan tengevolge van een vergissing bij het afschrijven van het hout van de bovenregel. Dit vermoeden wordt gewekt, doordat aan de onderzijde hiervan kraslijnen te zien zijn voor tussenstijlen, die bij de uitvoering op een andere plaats zijn terechtgekomen.

Tot zover de west- en bovenzijde van deze stijl. Nu de oostzijde. Ca 15 cm lager dan de bovenregel van het schotwerk in de koorsluiting bevindt zich in de stijl een haaks op het vlak ingestoken inkrozing ter diepte van ca 1 cm en globaal in het profiel van de bovenregel gehouden. Meer naar het midden van de stijl bevindt zich in de inkrozing het pengat. In het midden hiervan is te zien dat een paneelsponning in de zijde van de stijl is geschaafd. Zo'n sponning bevindt zich ook boven het pengat en loopt ca 26 cm daarboven langzamerhand uit. De zijkanten van dit stuk sponning schijnen later te zijn bijgehakt (voorzover dit zichtbaar is achter een bij de restauratie gemonteerde electriciteitsleiding). Het kan niet anders of de bovenregel van het 'oorspronkelijk' schotwerk in de aansluitende travee moet hier hebben ingestoken. Een inkrozing is bij de aansluiting tussen bovenregel en andere hoofdstijlen niet gemaakt. Het geprofileerde gedeelte van de bovenregel loopt daar koud tegen de hoofdstijl. Wel is er steeds een pen-en-gatverbinding, opgesloten door een toognagel.

Het bijzondere van het pengat in de oostzijde van hoofdstijl 12 is, dat de richting van het gat oost-west is, evenals de zijden van de inkrozing en bovendien ook als de sponning van het paneel, dat hier moet hebben aangesloten. Het kan dus niet anders of het oorspronkelijk schotwerk moet hier in oostelijke richting hebben doorgelopen, in tegenstelling tot de tegenwoordige situatie.

Dit denkbeeld maakt nieuwsgierig naar de overeenkomstige details bij hoofdstijl 13. Daar bevindt zich aan de noordwestzijde een pengat, waarvan de kolomzijde is gericht op hoofdstijl 12, en de koorzijde haaks op het zijvlak is doorgestoken. De paneelsponning is echter gericht in het verlengde van het schot in de aansluitende travee 13-14, met een lichte afwijking naar het zuiden. Het pengat maakt een beloop van de bovenregel naar hoofdstijl 12 waarschijnlijk, als passend in de serie van vijf zijden. De paneelsponning maakt zo'n beloop onmogelijk. De richting van het pengat maakt het insteken van een bovenregel evenwijdig aan de paneelsponning niet onmogelijk. De pen is dan niet zo fraai in het gat opgesloten, maar onmogelijk is zo'n werkwijze niet.

De conclusie moet dus zijn dat op een zeker moment in de geschiedenis van het schotwerk de lijn 8-12 bij punt 12 in dezelfde richting werd voortgezet, terwijl het schotwerk 14-13 noordwestelijk van 13 in dezelfde richting werd voortgezet. De niet met de paneelsponning overeenstemmende richting van het pengat in hoofdstijl 13 doet vermoeden dat dit denkbeeld niet het *oorspronkelijk* beloop behoeft te betreffen.

Op welke wijze beide voortgezette richtingen elkaar hebben ontmoet is niet bekend; voor de handliggend is het wel dat op het snijpunt een hoofdstijl heeft gestaan, terwijl bovengenoemde lichte afwijking ervoor kan hebben gezorgd dat deze hoofdstijl *midden* tussen de kolommen 12 en 13 kwam te staan.

Deze voorstelling van zaken wijkt af van het ons vertrouwde beeld van de halve tienhoek in de koorsluiting. Het schotwerk moet in dit afwijkende beloop ook gefundeerd zijn geweest. Tekent men dit in de plattegrond, dan bemerkt men dat dit stuk koorschotfundering in zijn geheel gerust kan hebben op de fundering van het oude koor (met ramen en steunberen) in deze travee.

Een verband van het afwijkend beloop met de opstelling van het sacramentshuis ligt voor de hand. Dit vermoeden wordt in het hoofdstuk 'Datering' nader uitgewerkt.

Constructie schotwerk in de koorsluiting

Het schotwerk in de koorsluiting bestaat uit vijf stukken, voor elke koorkolom gescheiden door een zware geprofileerde hoofdstijl. Dit vormt een essentieel verschil van structuur met de rechte stukken van het koorschot. In de houtconstructie is een zwaardere massa wenselijk, om de toch scherpe knik die de stukken van het schotwerk daar maken te kunnen opvangen.

Het schotwerk tussen twee hoofdstijlen wordt door vier tussenstijlen verdeeld in vijf panelen, aan de onderzijde

begrensd door een nieuwe eiken muurplaat van rechthoekige doorsnede en aan de bovenzijde door een geprofileerde bovenregel. Hier bovenop is een fries aangebracht middels een paneel binnen geprofileerd randhout, waarop met vergulde letters een hierna te bespreken tekst is geschilderd ter herdenking van de ondergang der Spaanse Armada in 1588. Het randhout van dit paneel wordt aan de bovenzijde afgesloten door een geprofileerd lijstje.

De muurplaat was vóór de restauratie omkokerd met een geprofileerde betimmering van geschilderd vurehout welke om het hardstenen plint heengreep.

Hoofdstijlen

De hoofdstijlen zijn aan de binnenzijde op de hoeken geprofileerd middels een rond-en holprofiel gescheiden door een bandje, uitlopend op 61 cm boven de muurplaat en bovenaan juist onder de bovenregel, waar het vierkante formaat van de stijl wordt hersteld om als 'huis' te dienen voor de pennen van de bovenregels van weerszijden en bovendien als basis voor een pinakel. Kraslijnen in voor- en zijvlakken duiden op plaats en diepte van de profilering. Noch aan koorzijde, noch aan kooromgangzijde zijn sporen van telmerken gevonden.

Pinakels

Van de genoemde pinakel is aan de binnen- en buitenzijde alleen bij de stijl voor kolom 13 nog de onderste geleding bewaard gebleven (afb. 52a); bij de andere stijlen rest niets meer dan het onderste profiel daarvan. Bij de stijlen voor de kolommen 15 en 16 is het onderste holprofiel in de staande vlakken aangekondigd door een smalle kraal. Bij de stijlen 13 en 14 is het onderste holprofiel zonder meer ingestoken.

De onderste geleding van de pinakel van hoofdstijl 13 vertoont vier 'hogels' op de hoeken, terwijl het bladwerk daarvan deels met een plantaardig karakter, deels lintvormig is gehakt. De hogels schijnen als consoles een met een rondstaaf geprofileerd plintje te steunen waarop de verdere opbouw is gedacht. Deze heeft blijkens een rond pengat bestaan uit een apart behakt stuk hout, dat middels een pen op de stijl kon worden bevestigd. Aan de zuidoostzijde is uit dat pinakelfragment een sleuf gekapt om het later opgebrachte fries te steunen. Aan de noordwestkant is dat niet gedaan. Onderaan de stijl, op ca 11 cm onder het uitlopen van de profielen bevindt zich op het voorvlak een horizontale kraslijn, waarvan de hoogte overeenkomt met de bovenzijde van de kepen welke in de zijvlakken van de hoofdstijlen 13, 14, 15 en 16 zijn aangebracht. Deze hoogte is gelijk aan de begrenzing van de beschildering op de panelen anno 1531. Ook op de panelen van het schotwerk in de koorsluiting was op deze hoogte een licht kleurverschil zichtbaar, dat bij de restauratie is versterkt door onder deze grens de panelen transparant donkergrijs te schilderen. Vermoedelijk heeft hier een bank of bergmeubel gestaan, met de functie van paramentenkist of bergplaats van hangtapijten. Het uitlopen van het profiel der hoofdstijlen is qua hoogte op de aanwezigheid van dit bergmeubel afgestemd, dat dus direct in het ontwerp van het schotwerk opgenomen was.

Achterzijde

Op onregelmatige lengte onder de bovenbeëindiging zijn de hoofdstijlen aan de kooromgangzijde verjongd. De reden hiervan is, dat de stijlen de kolombasementen moeten passeren om de muurplaat te bereiken. Uitgaande van de vierkante doorsnede die in verband met de bekroning bovenaan gewenst was, werd royaal boven de bovenste trommel van het basement de stijl afgehakt of gedisseld. De overgang geschiedde middels het uithakken van een flauwe kromming.

Alleen bij de stijlen voor de kolommen 12 en 13 vindt deze verjonging tweemaal plaats; bij hoofdstijl 12 op ca 10 cm en op ca 75 cm boven de bovenste trommel. Bij hoofdstijl 13 bevindt zich op oogshoogte een verjonging, waarbij scherp omhooglopend en niet horizontaal is ingezaagd, duidelijk restant van een zwaluwstaartverbinding. Er kan hier een extra horizontale regel hebben gelopen, mogelijk verbandhoudend met de 'uitbouw' van het koorschot in de travee 12-13, die hierna wordt besproken.

Tussenstijlen

De tussenstijlen van het schotwerk vertonen een profilering die in grote trekken overeenkomt met die van de stijlen van de rechte stukken van het koorschot. De breedte bedraagt 7,7 tot 8 cm, tegen 10 cm bij de rechte stukken. Minder royaal van uitdrukking, zijn de rondstaven en holprofielen ook minder scherp ingesneden, de kraal lijkt een kwartrond geworden; het scheidende bandje is zeer smal. Het scherpe middenprofiel is hier een plat bandje ter breedte van het kwartrond, eveneens veel minder spanningsvol.

De bovenregel vertoont een profilering die met hetzelfde karakterverschil schijnt te zijn afgeleid van de bovenregel van de rechte stukken. Zij maakt er de onderste helft van uit; weer zijn rondstaaf en holprofiel minder diep ingesneden. Het lijstje dat het randhout van het fries afdekt vertoont een Renaissance-profiel met ojief.

Karakterverschillen profilering

Op de aard van deze profileringen is hier wat uitvoeriger ingegaan om er eventueel een bevestiging in te zien van het vermoeden dat het schotwerk in de koorsluiting is ontstaan ná de rechte stukken van het koorschot. De opgesomde karakterverschillen schijnen dit vermoeden te bevestigen. Vooral de bovenregel van de rechte stukken is beniger, 'gothischer'; de profilering in de koorsluiting schijnt daarvan een afgeleide, relatief slap en onzeker. De vondst van een ingekrast jaartal 1460 op een paneel van de travee 15-14, kooromgangszijde, schijnt deze benadering echter onzinnig te maken. In het hierna volgend hoofdstuk 'Datering' komt dit nogmaals aan de orde.

Travee 12-13

Het schotwerk in de travee 12-13 wijkt geheel af van dat in de andere traveeën. Hier zijn twee schotten voor elkaar geplaatst, die elk aan de buitenzijde zijn afgewerkt, en aan de naar elkaar toegekeerde zijden ruw zijn gelaten.

Het schotwerk aan de koorzijde bestaat uit vijf eiken panelen, gescheiden door vier fijngeprofileerde tussenstijlen, vergaard in een gelijk geprofileerd randhout. Een bovenregel op dezelfde hoogte als in de andere traveeën, maar van afwijkende profilering, sluit aan de koorzijde dit schotwerk af. Aan de kooromgangszijde is deze bovenregel vlak, gelijkgehouden met de achterzijde van, en voorzien van een sponning voor het fries. De onder de bovenregel gelegen bovendorpel van de vergaring van het schotwerk is ruw op maat gehakt en gezien de aanwezigheid van ongebruikte deuvelgaten hier secundair verwerkt; de panelen zijn aan deze zijde ongeschaafd en voorzien van een bossing.

Het schot aan de kooromgangzijde heeft als zijdelingse beëindiging kantstijlen, welke aan de bovenzijde door oplijmen zijn verzwaard tot vierkante doorsnede en aldaar met ijzers zijn gekoppeld aan de kolommen 12 en 13. Aan de onderzijde is de kantstijl uitgekeept om het kolombasement te passeren. Het is kennelijk de bedoeling geweest met deze kantstijlen

de achterzijde van de hoofdstijlen voor de andere kolommen in de koorsluiting te imiteren. Het paneelwerk tussen de kantstijlen is door drie tussenstijlen verdeeld. Deze zijn voorzien van een profiel dat een imitatie is van de stijlen in de rechte stukken van het koorschot, maar grover van karakter. De afsluitende bovenregel is een imitatie van de bovenregel van het overige schotwerk in de koorsluiting, eveneens grover van profilering. Een der panelen draagt het ingesneden jaartal 1608; de muurplaat het jaartal 1613.

Hagioscopen 13-14

In het schotwerk van de koorsluiting zijn drie aanduidingen van vroegere hagioscopen opgenomen. In de travee 13-14 is in het paneel een vierkant gat gezaagd, ter grootte van ca 30 x 30 cm, dat later weer met een paneeltje is gedicht. Aan de kooromgangzijde is het vierkant – niet passend – gesneden uit twee geschilderde, concentrische banden. De binnenste band is groen gekleurd, de buitenste is veel smaller en hier is geen kleur meer aanwezig. De afscheiding tussen de banden onderling en het fond wordt gevormd door een zwarte getrokken lijn. Doordat banden en vierkant wel concentrisch zijn, maar verder qua omvang geen relatie hebben, wordt de indruk gewekt, dat het vierkant een kleinere, waarschijnlijk ronde, hagioscoop heeft vervangen. Later kan het vierkant middels gesneden omlijstingen zijn versiering hebben gehad. Dit wat de kooromgangzijde betreft; aan de koorzijde zal zo'n hagioscoop altijd zo onopvallend mogelijk zijn gehouden.

14-15

Een dergelijk ingezet vierkant op gelijke hoogte bevindt zich in de travee 14-15, echter aan beide zijden geheel zonder versiering.

16-15

Een ingezet stuk over de volle breedte van het paneel, in het tweede paneel van links aan de kooromgangzijde in de travee 16-15, kan eveneens een hagioscoop hebben vervangen. Een belangrijke bijzonderheid is, dat aan de koorzijde in dit stuk de moet van een grotteskenschildering als bij de schilderingen van 1531 is gevonden, waarvan bij de restauratie de contouren met wit krijt zijn aangezet.

17-18

Een ingezet stuk van dezelfde afmetingen bevindt zich in het westelijke beschilderde paneel in de travee 17-18. Het ingezette stuk over de volle breedte van het paneel bevat juist het cirkelvormige motief in de beschildering. Dit kan bijna geen toeval zijn, maar een verklaring kan nog niet worden gegeven. Verving het ingezette stuk met schildering misschien een gedeelte van het paneel dat was uitgezaagd volgens hetzelfde motief als nu de schildering op deze plaats vertoont?

Schilderingen

Het paneel oostelijk van de hoofdstijl voor kolom 17 vertoont aan de koorzijde uiterst rechts een smalle strook, voorzien van verfresten van een fond als bij de grotteskenschilderingen van 1531.

Op het middelste paneel van de travee 13-14 is eveneens een klein stukje van dit fond aangetroffen, bij de restauratie met krijt omcirkeld.

Hierboven werd reeds genoemd de moet van een beschildering in de travee 15-16. De drie gevonden fragmenten geven de zekerheid dat alle panelen in de koorsluiting van grotteskenschilderingen waren voorzien. Met deze wetenschap zijn bij een bepaalde belichting op meerdere panelen onduidelijk begrensde 'moeten' zichtbaar.

Inscripties

Behalve het reedsgenoemde jaartal 1460 bevatten de panelen in de koorsluiting talrijke inscripties omvattende contouren van schepen, jaartallen, huismerken, monogrammen en 'brilletjes'. Opmerkelijk karakteristiek is een uil in de travee 14-13 weergegeven. In de travee 13-12 is in het meest westelijke paneel een datum met een naam zodanig ingesneden, dat de indruk wordt gewekt dat hier de datum en de maker van dit schot worden genoemd. Het gaat hier om de inscriptie:
1608 2 May f0 (?)
Linnich
Dit is het vroegste jaartal dat op dit schot is aangetroffen. Verder komen voor: 1613 (op de muurplaat) en 1617.

Een overzicht van de inscripties per paneel wordt gegeven op blz. 102-103.

Friestekst

Aan de koorzijde draagt het fries in vergulde letters de volgende tekst:
'T heijlloos Verbondt ghesinn't de Waerheijdt uijt te roijen,
Hadde de Spaensche Vloot, end' Groot Heijr opgebracht.
Maer Godt dit Heijr verlet't; En doet de Vloot verstroijen
Door vuijr ronds-om t'en toon'; slaet die te gront met cracht.
Looft hem die Sijn Saeck Recht't, in 't Jaer tachtich end 'acht.

Vergelijking met de door Wagenaar in 1765 weergegeven tekst geeft behalve spellingsverschillen ook enkele andere woorden te zien. Blijkbaar zijn deze door herhaald overschilderen ingeslopen, evenals een aantal onzinnige apostrophes (zie blz. 119). De tekst, gerijmd door de kerkmeester Cornelis Schellinger is vermoedelijk in 1599 geschilderd door Cornelis Dircksz. (zie blz.61).

Datering koorschot

Rechte stukken en koorbanken

Archivalische gegevens omtrent het koorschot zijn niet bekend. De eerste koorafscheiding bestond sinds 1370 vermoedelijk uit de verlaagde oude buitenmuur van het koor, onder de uitgebroken ramen en tussen de van deze muur eveneens gespaard gebleven penanten.

Pas de vervanging van deze penanten door ronde kolommen tussen 1440 en 1460 moet in ieder geval aanleiding hebben gegeven tot het maken van een koorafscheiding als een zelfstandig werkstuk.

De vraag is nu: dateert het tegenwoordige koorschot uit dezelfde tijd als de koorkolommen? Is het sindsdien vernieuwd, vóór of nà de verzwaring der vieringkolommen 8 en 21 omstreeks 1552?

In de bouwgeschiedenis moet blijkens de afwijkende detaillering een verschil worden gemaakt tussen de rechte stukken van het schotwerk en het gedeelte in de koorsluiting.

De profilering van de stijlen van het schot biedt als dateringsmiddel weinig houvast. Evenmin de resten van rode en blauwe kleur die hier en daar op stijlen en bovenregel van het schot zijn aangetroffen. Die kleur kan nog in het begin van de 16de eeuw zijn aangebracht, toen immers in het gewelf de graten van de zijkapellen werden gepolychromeerd.

Het gevonden jaartal 1531, deel uitmakend van de beschildering van het meest oostelijke paneel van het rechte stuk aan de noordzijde, geeft aan, dat het schot reeds bestond vóór de verzwaring der vieringkolommen. Het moet dus de oostelijke (nog slanke) vieringkolommen ten halve gepasseerd hebben om aan te sluiten op het toenmalige koorhek (van ca 1414).

Door de verzwaring van deze kolommen in 1552 kon het schotwerk niet meer passeren, maar moest er tegen gaan doodlopen, waardoor plaatselijk de oorspronkelijke stijlen en panelen werden verminkt. Met handhaving van het afsluitende karakter van het schot als voorwaarde, was er geen andere oplossing mogelijk dan het schotwerk tegen de verzwaarde kolom te contramallen. Dat is dan ook de situatie die we thans, behoudens enkele vernieuwingen, nog aantreffen.

De vraag blijft nu nog open of het koorschot dateert van ca 1450 of van later datum, in de tijd echter begrensd door het jaartal 1531. De bovenregels van de rechte stukken van het schotwerk geven op dit punt een aanwijzing.

Deze regels zijn aan de zuidzijde voor de kolommen 20 en 19, aan de noordzijde voor de kolommen 9 en 10 gelast. De timmerman heeft de einden gemerkt met de hakguts: aan de zuidzijde (van west naar oost) de merken () () ()| () () () en () ()| () () aan de noordzijde (van west naar oost) de merken (((| (((en ((| ((. Het onderscheid tussen noord en zuid werd dus aangebracht door aan de zuidzijde twee gutsslagen per 'tel' in tegenovergestelde richting erbij te geven. Tevens kan door de richting van het nummeren worden vastgesteld, dat de timmerman is uitgegaan van een las nabij de kolommen 11 en 18 waar de merken (en () moeten hebben gestaan, maar deze zijn blijkbaar door allerlei veranderingen in schot en bovenregel in de loop der tijd verdwenen. De timmerman werkte zowel aan noord- als aan zuidzijde van oost naar west. De reden hiervan moet zijn geweest dat nabij de kolommen 11 en 18 en oostelijk daarvan in de koorsluiting reeds een afscheiding bestond – waarschijnlijk de tegenwoordige – waarop moest worden aangesloten. De plaatsen van deze lassen in de bovenregels aan noord- en zuidzijde bij de kolommen 11 en 18 vormen beide markante punten in de opbouw van het koorschot:

a. uitgaande van het westen tot deze punten is er een samenhang tussen koorschot en koorbanken;
b. op deze punten bevindt zich een knik in het koorschot naar binnen;
c. vrijwel op deze punten bevindt zich de westelijke stijl van de zijingang zowel aan noord- als aan zuidzijde.

Een eerste conclusie uit de aangetroffen nummering is, dat het schotwerk in de traveeën 11-12 en 18-17 niet zal behoren tot de 'bouwperiode' van de rechte stukken 8-11 en 21-18, ondanks het feit dat de detaillering gelijk is. Hadden deze 'geknikte' traveeën erbij gehoord, dan was de nummering begonnen bij de kolommen 12 en 17, maar daar is in het geheel geen nummering aangetroffen. Daarom moet integendeel rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat het schotwerk in de traveeën 11-12 en 18-17 behoort tot een latere bouwfase, ondanks het feit dat de detaillering in die traveeën overeenkomt met de detaillering van de stukken 8-11 en 21-18.

Een tweede conclusie kan – met de nodige voorzichtigheid – worden getrokken uit de wijze van merken. Deze komt overeen met de wijze van merken van de kaponderdelen van de lichtbeuk op het Schip (ca 1510), en wel in het derde dwarskapje aan de noordzijde (zie blz. 105). Omdat in het algemeen de wijze van merken zowel naar het gebruikte gereedschap als naar de vorm van het merk steeds aan verandering onderhevig is, en we een uitgebreide scala van merken in de kap van de Oude Kerk bij de hand hebben, lijkt hier een redelijk betrouwbare datering mogelijk (zie het artikel door H. Janse in het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond 6e serie, Jaargang 11, Aflevering 4, Sept. 1958). Volgens dit artikel komen er na ± 1500 steeds minder gesneden en steeds meer gehakte merken voor, terwijl na ca 1550 het gebruik van de rechte hakbeitel overweegt.

De Heer Janse kan de periode waarin de hakguts voor het merken wordt gebruikt thans zelfs nog iets meer preciseren en wel van ca 1510 tot ca 1530. Door de verbetering van de ijzerkwaliteit dringt daarna het gebruik van de (rechte) hakbeitel vanuit het zuiden van Vlaanderen in deze noordelijke streken omstreeks 1530-'40 door. Dit geldt zowel voor timmermanswerk als voor kistemakerswerk, en als zodanig moeten we het koorschot toch beschouwen. De genoemde data in aanmerking genomen wordt de gedachte aan een datum van ontstaan vóór 1531 versterkt.

Verder teruggaand in de tijd is het verleidelijk om het ontstaan van de rechte stukken van het koorschot te koppelen aan een bouwperiode van de kerkruimte. Dat zou dan zijn 1510-1512, de periode van de bouw van de lichtbeuk op het Schip. De combinatie is niet ondenkbaar. Het door de aanbouw van zijkapellen donker geworden Schip verkreeg door de bouw van een lichtbeuk een directe lichtinval. Viering en Koor waren nog laag, maar vanzelfsprekend was het de bedoeling om zo snel mogelijk de lichtbeuk over deze delen van het gebouw door te trekken. Het is niet onmogelijk dat men op deze vergroting van allure heeft gepreludeerd door alvast het koormeubilair te vernieuwen.
De Heer Zantkuijl meent dat men het toentertijd functioneel noodzakelijk kan hebben gevonden om het grote aantal bedienaren van de 38 altaren van de Oude Kerk regelmatig in het koorgebed te verenigen.

Samenhang met de koorbanken

Vanzelfsprekend bestaat er een samenhang tussen de indeling van het koorschot middels tussenstijlen en de indeling van de koorbanken middels armsteunen, overtuigend geïllustreerd door De Witte op het schilderij te Hamburg uit 1659 (afb. 8), waar de gebeeldhouwde betimmering van een stijl van het schot correspondeert met een armsteun van een koorbank. Op het schilderij is tussen deze stijlbetimmeringen een ezelsrugvormig begrensde betimmering van het paneel aangebracht. Bij de restauratie was het mogelijk het beloop hiervan door een verkleuring van het hout eromheen te verifiëren. De ezelsrug bleek wat minder sterk gekromd, wat vlakker, dat De Witte aangeeft.

De vóór de restauratie aangetroffen 19de eeuwse betimmering maakte de samenhang tussen koorbanken en schot qua

vorm absoluut, door nauwkeurige afstemming van de paneelvergaringen op de armsteunen. Toen deze betimmering werd verwijderd bleek een optisch bevredigende samenhang van de banken met het vrijgekomen frame van het schotwerk niet zo gemakkelijk tot stand te brengen. Bij de heropstelling tijdens de restauratie is het maximum hierin bereikt aan de noordzijde en aan de zuidzijde voor zover het de twee meest westelijke 'blokken' betreft. Bij het oostelijk blok aan de zuidzijde vallen daarentegen de armsteunen ongeveer in het hart van de panelen in plaats van in het hart van de stijlen.

De aanwezigheid van horizontale tussenregels ter plaatse van de bovenzijde van de banken, en het ontbreken daarvan waar geen banken zijn, doet vermoeden dat het schot gelijk met de koorbanken is ontstaan.

De datering door deskundigen geeft ruimte voor deze veronderstelling. Mej. Bijtelaar dateert de banken op 1480-1490, afgaand op de kleding van de weergegeven figuren in de misericordes. J.A.J.M. Verspaandonk schat voorlopig de koorbanken op ca 1500. Jhr Dr J.S. Witsen Elias vermoedt dat het snijwerk aan de misericordes in het begin van de 16de eeuw is ontstaan (Koorbanken, koorhekken en kansels, 1948). Uit de hier en daar nog aanwezige salamanderachtige versieringen (vergelijk het Noorderportaal, ca 1520) op het boogvormige gedeelte van de scheidingen tussen de zetels en ook uit de klassieke zuilvormen die in de scheidingen voorkomen, maakt de Heer Zantkuijl op dat de banken van ca 1520 zouden kunnen dateren.

Schot en koorbanken moeten door beoefenaars van verschillende ambachten zijn gemaakt, het schot door de kistemakers, de banken door de schrijnwerkers. Men krijgt de indruk dat er tussen deze vaklieden slechts een globale afspraak is gemaakt omtrent hartmaten, erop vertrouwend dat de betimmering met houtsnijwerk – door leden van een ander gilde – de overeenstemming wel zou bewerken.

Er zijn in de oost- en westzijden der kolomschachten geen sporen van bevestigingspunten gevonden, die op plaatsing van een oudere koorafscheiding *tussen* de kolommen zou duiden, een situatie die bij koorafscheidingen veelvuldig voorkwam (zie Prof. Dr. M.D. Ozinga – de Gothische kerkelijke bouwkunst – 1953).

Echter bevindt zich aan de koorzijde op ruim 40 cm. onder de bovenkant van het tegenwoordige koorschot in vrijwel alle kolommen een gat, dat als bevestigingspunt van een oudere koorafscheiding kan hebben gediend.

Blijft de vraag wat voor reden men kan hebben gehad om de oudere koorafscheiding te vervangen. Als het alleen om een verfraaiing ging had men dit effect toch ook kunnen bereiken door het oude schotwerk op een meer 'moderne' manier te betimmeren? Daarom lijkt het er op of het hier om een structurele verandering gaat, bijvoorbeeld als volgt; er kan voor 1500 een gothisch gedetailleerd koorschot zijn geweest waarlangs niet-geïntegreerd losse banken van een eenvoudig type waren gezet. De verandering van inrichting moet zijn oorzaak hebben gevonden in een verandering van organisatorische en liturgische structuur. Deze wordt besproken in de afdeling 'Bouwperioden'.

Datering schot in koorsluiting

Het oostelijk deel van het koorschot, in de koorsluiting, heeft blijkens de afwijkende vormgeving een eigen geschiedenis. Daar is voor elke kolom een zware stijl geplaatst, geprofileerd met hol- en rondprofiel, uitlopend onderaan op ca 61 cm boven de muurplaat, en bovenaan gelijk met de onderkant van de bovenregel van het schot.

Zoals aan de stijl voor kolom 13 nog het meest compleet te zien is, was hierboven oorspronkelijk een gesneden pinakel aanwezig. Deze zal zijn afgezaagd toen op het koorschot met gothisch karakter de Renaissance-zuiltjes met afsluitend hoofdgestel werden gezet (vermoedelijk in 1589). Het hoogteverschil tussen de rechte stukken van het koorschot en het gedeelte in de koorsluiting werd opgeheven door tussen de pinakel-aanzetten een liggend paneel te maken met afsluitende lijst.

De kunsthistoricus Dr. Jos Sterk (namens het 'Landelijk Bureau Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland' te Driebergen) achtte het waarschijnlijk dat hoofdstijlen en schotwerk van de koorsluiting uit dezelfde tijd dateren als de beschildering van een der panelen van het geknikte rechte stuk aan de noordzijde aangeeft: 1531. Hij legt een verband met het vijfluik op het hoofdaltaar, begonnen door Jan van Scorel na 1536, dat een passende omgeving zou hebben gevraagd. Vooruitlopend op de aanschaf van een nieuw altaarstuk zou dan in de koorsluiting een nieuw koorschot zijn gemaakt. Ook de vormgeving van het pinakelrestant nabij kolom 13 wijst volgens de Heer Sterk op genoemd jaartal.

Deze visie komt wel overeen met de bouwkundige ontwikkeling van het gehele kerkgebouw in deze periode, waarbij het begin der veranderingen steeds in het westen ligt. We moeten ons dan voorstellen dat tussen ca 1510 en 1531 het Koor tussen de kolommen 8-11 en 21-18 een schotwerk met koorbanken had, terwijl in de traveeën oostelijk daarvan en in de koorsluiting nog de oude koorafscheiding in functie was, waarvan we de gestalte niet kennen. Deze afscheiding zou dan in 1531 of 1530 vervangen zijn door het tegenwoordige schotwerk.

De drie gevonden beschilderde panelen van het schot zijn alleen door het feit dat ze in 1843-'45 van een dunne vuren betimmering waren voorzien, aan de afloging van 1906 ontsnapt. In de koorsluiting waren de panelen eveneens van een grotteskenschildering voorzien, zoals thans uit enkele restanten te concluderen is. Deze schilderingen die bedekt waren met de blauwgroene verflaag van ± 1755, hebben het aflogen niet overleefd.

Hoogteverschil

Onverklaard blijft bij deze datering het hoogteverschil tussen het rechte en het 'gebroken' deel van het koorschot. Dit verschil kan het gevolg zijn van aanvankelijk gelijkvloerse, later middels klossen verhoogde opstelling van de koorbanken, waarmee het rechte koorschot eveneens gerezen zou zijn. Dit zou gebeurd moeten zijn vóórdat het hoofdgestel gedragen door kolommetjes op het koorschot werd gezet en voordat de horizontale panelen boven het schot in de koorsluiting werden geplaatst, die het hoogteverschil te niet deden, zoals we in het hierna volgende zullen zien: vóór 1589.

Dit kan hebben samengehangen met het na de Alteratie (1578) laten vervallen van het niveauverschil in het koor tussen het gedeelte westelijk van de lijn 12-17 en het gedeelte oostelijk daarvan, waar het altaar had gestaan. In verband met het winnen van begraafruimte was het practischer om het grotere gedeelte westelijk van genoemde lijn te verhogen dan het kleinere gedeelte oostelijk daarvan te verlagen. Dit betekende dat met de vloer de koorbanken omhoog moesten en in

samenhang daarmee het koorschot. Overigens kan bij deze gelegenheid eveneens het niveau van het gedeelte in de koorsluiting zijn herzien.

De eerste indruk die men krijgt bij beschouwing van de plaats, waar de profilering aan de koorzijde van de hoofdstijlen 12 en 17 bovenaan stopt, (voor de restauratie, zie afb. 46) is, dat de stijl – oorspronkelijk behorend bij het schotwerk in de koorsluiting – is omhooggebracht om te passen bij de grotere hoogte van de rechte stukken met de koorbanken. Als deze indruk juist zou zijn, zouden we nu aan de oostzijde van stijl 12, op 23 cm (het hoogteverschil tussen het uitlopen van het profiel bij stijl 12 en bij stijl 13) boven het aangetroffen pengat van de bovenregel, het oudere pengat moeten aantreffen; aan de onderzijde zou de stijl moeten zijn verlengd, vanaf de borst van de oude aansluiting op de muurplaat. Van deze veronderstelde vroegere aansluitingen is alleen vast te stellen dat een pengat voor de bovenregel ontbreekt; de onderzijde van de hoofdstijl is wel verlengd (alleen aan de westzijde is dat te zien) maar van een hoogte korter dan 23 cm, vermoedelijk uitgevoerd bij de restauratie. Merkwaardig is dat boven het aangetroffen pengat met inkrozing de paneelsponning wel doorloopt (voor zover zichtbaar achter een electriciteitsleiding). Beslissend evenwel voor de onjuistheid van de veronderstelling is het ontbreken van een tweede pengat voor de bovenregel. De hoofdstijl is dus direct in zijn tegenwoordige positie aangebracht en niet later verhoogd opgesteld.

Hierdoor is het vrijwel zeker dat de rechte stukken van het koorschot niet zijn verhoogd ten opzichte van het schot in de koorsluiting. Het hoogteverschil maakte dus deel uit van de gehele conceptie van het Koor. Werd het schot in de koorsluiting misschien lager gehouden om het altaar, vijfluik en sacramentshuis des te royaler te doen uitkomen? Of moet het schotwerk in de koorsluiting toch vroeger gedateerd worden?

Inscriptie 1460
blz. 102

Bij een nauwkeurig aflezen van alle inscripties aan de kooromgangzijde van het schotwerk in de koorsluiting werd het jaartal 1460 gevonden. Gegeven de datering van dit schotwerk door de Heer Sterk op 1531 moet deze vondst met voorzichtigheid worden gebruikt. Ook bij de moderne 'grafitti' worden nog wel eens gothische letters gebruikt. Men kàn in later tijd een vroeger jaartal hebben ingekrast. Vóór de authenticiteit van het jaartal pleit de vorm van de cijfers, de stokachtige één (bij de 17de eeuwse jaartallen loopt deze stok gebogen naar linksonder uit); de rondingen van de 6 en de 0 zijn ruitvormig uitgevoerd en herinneren daardoor aan gothisch letterschrift. Tégen authenticiteit pleit de vergelijking met het enige gothische (leesbare) opschrift dat in de Oude Kerk aanwezig is, en wel op de trekbalk 52-49, luidend: 'Dit kruuswerck boven is ghewulft int iaer van XIIIIc en XII'. Hier is het jaartal in romeinse cijfers uitgedrukt en niet in arabische. Deze schijnen pas aan het begin van de 16de eeuw ingang te vinden. Een overgangsperiode tussen beide cijfertypen wordt ook in de Oude Kerk geïllustreerd, namelijk op een gewelfschildering in de Sebastiaanskapel, travee 57-44, waar op een eigenaardige manier het jaartal 1517 is geschreven. Genoeg reden tot kritiek dus. Toch kan het de moeite waard zijn om eens van het gevonden jaartal uit te gaan.

Het schotwerk in de koorsluiting zou dus blijkens de inscriptie aanwezig geweest zijn in 1460. In de eerste plaats zou een verband met de bouw van het zuidertransept, welke ca 1460 plaatsvond, kunnen worden gelegd. Een toegevoegd accent op de dwars-as van het gebouw zou om een versterkend accent op de lengte-as, de hoofd-as, hebben gevraagd. We weten het niet; als dit verband niet bestond dan is het logisch dat het schotwerk is gemaakt ná 1440, toen in het koor een reeks van kolommen de gemetselde penanten van de oude koormuur gingen vervangen. Het is dus niet onmogelijk dat de koorkolommen kort voor 1460 gereed waren en dat direct daaropvolgend het koorschot is getimmerd.

Zie blz. 173

Voor de kolommen 12 en 17 was de beëindiging van het schotwerk in de koorsluiting gemarkeerd door een hoofdstijl, die een grotere hoogte had dan de andere hoofdstijlen. De profilering van alle hoofdstijlen werd aan de onderzijde begrensd door de aanwezigheid van een in de gehele koorsluiting omgevoerde bergkist, welke blijkens het er op afstemmen van die profilering direct samen met het schotwerk moet zijn gemaakt. Zo'n berging was ook nodig, omdat er vermoedelijk nog geen sacristie bestond. Waarschijnlijk werd er pas in 1512 aan de bouw van een sacristie gewerkt.

Na 1440 moet er een andere koorafscheiding zijn geweest op de lijnen 8-12 en 21-17 dan we nu kennen. Tot tussen 1510 en 1530 het tegenwoordige koorschot met koorbanken gemaakt werd in de traveeën 8 t/m 11 en 21 t/m 18.

De traveeën 11-12 en 18-17 moeten in ieder geval nog enige tijd zijn opengebleven, misschien omdat in eerste instantie het aantal koorbanken maatgevend was voor de lengte van het schotwerk, misschien ook omdat in deze traveeën de zij-toegangen vielen, waarvoor nog een oplossing moest worden gevonden.

Deze oplossing kwam er vóór 1531, bestaande uit een schotwerk van dezelfde detaillering als bij de reeds bestaande rechte stukken was gemaakt.

In 1531 werden de panelen van deze traveeën en bovendien alle panelen van het schotwerk in de koorsluiting van een grotteskenbeschildering voorzien, vanzelfsprekend aan de onderzijde begrensd door de bergkist, welke inmiddels ook in de traveeën 11-12 en 17-18 was doorgevoerd tot de zij-toegangen.

In deze voorstelling van zaken is het verleidelijk om het ontstaan van koorschot en -banken in de periode 1510-1530 wat meer in de richting van 1530 te denken. Als een logisch vervolg op de totale vernieuwing en verfraaiing van het westelijk deel van het Koor, kreeg het oude schotwerk in de koorsluiting in 1531 een opfrissing in de vorm van paneelbeschilderingen. Als bekroning volgt dan omstreeks 1536 de bestelling van een vijfluik bij Jan van Scorel.

Zo blijkt het mogelijk om uitgaande van het jaartal 1460 ook een logisch verhaal te construeren.
Naar aanleiding van een opmerking door Mej. Bijtelaar is hierop zelfs nog een aanvulling mogelijk.

Zij schrijft in haar artikel over het Hoge Koor (dl I, blz. 26): "Men zou zeggen dat er in de jaren 1460-1470 iets bijzonders met het Hoge Koor en naaste omgeving aan de hand geweest is" blijkens de stichting van een aantal capellerieën op de altaren tegen de koorkolommen in betrekkelijk korte tijd. Zij legt een verband met de veronderstelde bouw van de kolommen in de genoemde periode.
Is het niet een bruikbaar denkbeeld dat er kort voor 1460 een eerste *gesloten* koorafscheiding werd gemaakt – waarvan

slechts het gedeelte in de koorsluiting is overgebleven – waardoor de altaren tegen de koorkolommen niet meer in direct visueel verband met het Hoogaltaar konden worden gezien, niet meer in de 'schaduw' stonden van het gebeuren in het Koor, maar door het schotwerk op zichzelf kwamen te staan en daardoor meer geschikt werden om begunstigd te worden met capellerieën? Bij gebrek aan schriftelijke gegevens blijft het hier weer bij een veronderstelling. Het verband tussen schotwerk en koorkolommen wordt besproken in de afdeling Bouwperioden van deze Beschrijving, hoofdstuk Datering, zuidertransept en koorkolommen, blz. 189.

Verband tussen koorschot en sacramentshuis

In het voorgaande beschrijvingshoofdstuk is reeds uitvoerig ingegaan op de bijzondere situatie van het schotwerk tussen de kolommen 12 en 13, en de aanwijzingen betreffende een ouder beloop, waarbij de lijnen 8-12 en 13-14 werden doorgetrokken, zodat tussen de kolommen 12 en 13 een knik ontstond. Het vermoedelijk bestaande verband met het sacramentshuis werd daar genoemd.

Pontanus vermeldt in zijn beschrijving van Amsterdam uit 1611 (zie blz. 115) een sacramentshuis met een hoogte van 52 voet, dat is 14.72 m. Hij zegt deze kennis te ontlenen aaan een anonieme schrijver die honderd jaar eerder (omstreeks 1493; In het voetspoor van A.E. van Giffen – 1966 – blz. 143) een beschrijving maakte. Vastgesteld moet worden dat een sacramentshuis van genoemde hoogte omstreeks 1493 in het Koor onmogelijk kan hebben gestaan, omdat de gewelfkromming van de oude 'lage' kap van het Koor zou noodzaken het sacramentshuis meer naar het midden van de ruimte te plaatsen, waardoor de relatie met de scheiboog 12-13 verloren zou gaan.Het bij Pontanus vermelde sacramentshuis behoort dus bij het Koor met de lichtbeuk, zoals Mej. Bijtelaar ook reeds betoogde in haar artikel over het Hoge Koor (dl I, blz. 45).

De blauw geschilderde scheiboog met de vergulde wierookvatzwaaiende engelen, zon en maan, moet dus hebben gefunctioneerd als hemel boven het voorgaande sacramentshuis. Deze versiering geeft als het ware een omlijsting aan en daarmee de grens van het volume. Het oudere sacramentshuis moet hebben gepast binnen dit kader, dat die betekenis des te meer zal hebben gehad naarmate het sacramentshuis er meer *onder* stond. Dit verklaart de hiervoor gereconstrueerde vorm van het koorschot ter plaatse, welke vorm door deze samenhang dus moet dateren van vóór 1560. Het jaartal 1531 is weliswaar geschilderd op een der panelen westelijk van het schotwerk in de koorsluiting, maar de panelen daarvan waren eveneens van soortgelijke schilderingen voorzien. Dat maakt het waarschijnlijk dat ook de panelen achter het sacramentshuis beschilderd waren. Misschien waren er daar wel wierookvatzwaaiende engelen afgebeeld. Hiervoor bestaat natuurlijk geen schijn van bewijs; alleen de beschouwing van de overeenkomstige plaats in de Nieuwe Kerk brengt op dit idee, omdat daar de flankerende kolommen niet alleen in de 'hemel' maar ook tot het basement met engelen beschilderd zijn, vanuit het Koor gezien achter het sacramentshuis.

De genoemde suggestie past misschien wel in het totaalbeeld waarin mogelijk ook twee gebeeldhouwde engelen als kaarsenhouders het sacramentshuis kunnen hebben geflankeerd, blijkens de door Noach gepubliceerde kaarsenrekening (zie blz. 124 e.v.).

De suggestie wordt ook gedaan omdat de mogelijke aanwezigheid van een hoogtepunt in de paneelbeschilderingen van de koorsluiting een verklaring kan bieden voor de vraag, waarom in later tijd het dubbele schotwerk in deze travee is aangebracht.

Nieuwe Kerk

De situatie in de Nieuwe Kerk geeft aanleiding tot nog een andere opmerking. Daar zijn op de kolomschachten onder meer wierookvatzwaaiende engelen geschilderd en wel aan de kooromgangszijde, juist boven de basementen van de kolommen. Zij zien elkaar aan. Door plaatsing en samenhang schijnen zij een doorkijk op het Sacramentshuis te flankeren. Dat moet grotendeels zichtbaar zijn geweest om zo'n omlijsting waar te maken. Een dichte afscheiding zal bijvoorbeeld niet hoger zijn geweest dan de basementen. Dit zou liturgisch betekenis gehad kunnen hebben. Als een hogere afscheiding noodzakelijk was, moet deze wel de gestalte hebben gehad van een getralied hekwerk.

Bij onze fantasie over de overeenkomstige situatie in de Oude Kerk moet dan rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat er in de travee 12-13 eens een 'tralie' is geweest. De gevonden *paneel*-sponningen schijnen dit uit te sluiten, maar toch blijft een combinatie van die elementen mogelijk. Kan dit niet de 'nuwe traly' zijn geweest waar de kaarsenrekening over spreekt?

Schot 12-13

De profilering van het schot aan de koorzijde is 17de eeuws van karakter (zie profielenblad tek. 18). Het kan nog 1580 zijn, maar nauwelijks van 1560. Het is daarom gerechtvaardigd te stellen dat het gemaakt moet zijn na de Alteratie (1578), toen het sacramentshuis was verwijderd en de 'nis' in het koorschot dus zijn betekenis had verloren. De vergaring binnen het randhout maakt het schot tot een zelfstandige eenheid; er is kennelijk geen moeite gedaan om het karakter van het schotwerk in de koorsluiting te imiteren; er is geen poging gedaan om de zijpanelen te laten aansluiten aan de bestaande hoofdstijlen. Dit laatste kon ook niet, omdat deze hoofdstijlen, zoals we gezien hebben, paneelsponningen bezaten die in een andere richting wezen. Waarschijnlijk was de 'nis' in het koorschot zelfs nog aanwezig, toen het latere schotwerk werd aangebracht. Er is tenminste geen ander antwoord te bedenken op de vraag waarom men de achterzijde van het schot onafgewerkt zou hebben gelaten. Dit schot moet een ontoegankelijke *ruimte* hebben afgesloten. De achterzijde van het schot kon niet vanuit de Kooromgang worden gezien. Aan deze zijde moet in onze hypothese het schotwerk van de nis nog aanwezig zijn geweest, uiteraard wèl behoorlijk afgewerkt. Het na de Alteratie aangebrachte schot moet drie functies hebben gehad:

1. Het Koor werd gebruikt voor huwelijkssluitingen; het schot onttrok eventueel nog aanwezige schilderingen aan het oog (b.v. de engelen), die door hun religieuze betekenis als storend werden ervaren; de grottesken-schilderingen waren in religieus opzicht neutraal.
2. De laatste herinneringen aan het sacramentshuis werd uit het Koor weggenomen.
3. Het nieuwe schot herstelde de symmetrische ruimtevorm van het Koor, bekrachtigd door het op gelijke hoogte bren-

gen van het schotwerk in de koorsluiting met de rest, en door het aanbrengen van het hoofdgestel op pilaartjes; de bijzondere plaats van het oostelijk deel van het Koor, omgeven door een bijzonder schotwerk, verloor hierdoor weer een accent. De hierboven beschreven stand van zaken behoeft niet de *oorspronkelijke* toestand van het schotwerk weer te geven. Het pengat in de hoofdstijl voor kolom 13 is ook bruikbaar voor een bovenregel die het gewone vijfzijdige beloop van de koorsluiting zou volgen. De paneelsponning zou theoretisch later kunnen zijn ingeschaafd en er oorspronkelijk niet geweest zijn, in een situatie waarbij een afscheiding tot stand werd gebracht middels een houten of ijzeren hek, zonder panelen, maar met stijlen. Tegen deze veronderstelling verzet zich echter de richting van het pengat in de hoofdstijl voor kolom 12.

Deze stijl geeft geen aanwijzingen dat er aan de oostzijde ooit een andere aansluiting is geweest. In het bovenvlak is het pengat te zien, dat wijst op een volkomen normale aansluiting van de bovenregel aan de westzijde. Dat daar thans een pengat in de bovenregel tegenoverstaat, wijst op verandering van plaats van deze stijl en/of op veranderingen in het schotwerk van de travee 11-12.

Door zijn hoogte lijkt de stijl te behoren tot de rechte stukken van het koorschot; door de profilering aan de koorzijde behoort de stijl tot het schotwerk in de koorsluiting.

Het is mogelijk dat bij het maken van het schotwerk in de koorsluiting deze stijl een oudere heeft vervangen, die als afsluiting van de rechte stukken van het koorschot met de koorbanken opgesteld stond even oostelijk van kolom 11 (en van kolom 18). Misschien is het wel dezelfde stijl, die naar het oosten verplaatst en toen pas van een profilering is voorzien. Beide aangetroffen pengaten kunnen in die vorige positie functioneel zijn geweest.

Als de stijl verplaatst is, moet dit gebeurd zijn bij het maken van het schotwerk in de koorsluiting. Dat de stijl in de nieuwe positie zonder meer bruikbaar was, bewijst dat de 'uitbouw' voor het sacramentshuis direct bij de bouw van dat schotwerk was inbegrepen. Het is dus geen latere wijziging, maar de oorspronkelijke gestalte van het tegenwoordige schotwerk in de koorsluiting. Als er ooit een 'tralie' geweest is achter het sacramentshuis is het het meest waarschijnlijk dat we deze moeten zoeken in de periode vóór 1531.

Traveeën 11-12 en 18-17

Het schotwerk in de traveeën 11-12 en 18-17 zou bij wijze van traît d'union tussen de rechte stukken en het schotwerk in de koorsluiting kunnen zijn tot stand gebracht. Hoewel gedetailleerd als de rechte stukken, bewijst de vroegere aanwezigheid van het merk 1 op de bovenregel even oostelijk van de kolommen 11 en 18 dat de traveeën 11-12 en 17-18 niet aanvankelijk tot de rechte stukken behoorden.
Dat het schotwerk gedetailleerd is als de rechte stukken, kan zijn voortgekomen uit de wens om deze traveeën te laten behoren tot de rechte stukken van het koorschot om het schot in de koorsluiting – rond het altaar – op zichzelf te laten staan. Bij de vernieuwing van het koormeubilair na ca 1510 werd blijkbaar aanvankelijk het rechte koorschot gekoppeld aan de koorbanken, als een op zichzelf staande eenheid gezien, waarbij de aansluiting op een oudere koorafscheiding ten oosten daarvan vanzelfsprekend kan zijn geweest.

Verband tussen koorschot en tapijtschilderingen

Eveneens door de Heer Sterk is een verband gesuggereerd tussen de beschilderingen van het koorschot en de tapijtschilderingen op de kolommen. Sommige van deze tapijten hebben een rand welke versierd is met Renaissance-motieven, een soort grottesken (bij de kolommen 12, 18 en 20). Deze zouden uit dezelfde tijd, 1531, kunnen dateren.

Onder alle tapijtschilderingen bevinden zich geschilderde 'wijdingskruisen', elk omgeven door een banderolle. De onderkant van de banderolles raakt op enkele centimeters na de bovenregel van de rechte stukken van het koorschot. De maat van de schilderingen schijnt op de hoogte van het koorschot te zijn afgestemd.

Van Breen dateert de tapijtschilderingen tussen 1507 en 1518 door vergelijking met schilderingen in Haarlem en Naarden (blz. 102; restauratiebureau). Deze periode past wonderwel bij de hierboven aangegeven vermoedelijke datum van ontstaan van de rechte stukken van het koorschot met de koorbanken. Er blijkt dan omstreeks 1510 een heel complex van vernieuwingen in het Koor plaats te vinden. Later, bijvoorbeeld in 1531, kunnen moderniseringen aan de tapijtschilderingen zijn uitgevoerd.

Opbouw koorschot

Wanneer is de opbouw op het koorschot gemaakt? Uit enkele schilderijen door E. de Witte blijkt dat de hoogte van het hoofdgestel overeenkomt met de hoogte van het hoofdgestel op het koor*hek*. De opbouw op het koorschot is kennelijk op het koorhek van 1552 afgestemd. Van het hoofdgestel van de opbouw is een stuk bewaard (op de zolder van de Sacristie) evenals een groot aantal pilaartjes die het hoofdgestel gedragen hebben. De vormgeving van de pilaartjes lijkt vroeg 17de eeuws te zijn.

Reeds bij de voorlopige verwijdering van de witsellaag op de kolommen onder leiding van de architect Posthumus Meyjes omstreeks 1907 (zie afb. 53) en bij de demontage van de opbouw in 1964 (afb. 57), is gebleken dat deze de tapijtschilderingen oversneed. Dit was voor de restauratie-architecten reden om de opbouw geheel te verwijderen.

Uit het gegeven van de oversnijding kan worden opgemaakt dat de opbouw moet zijn aangebracht na de Alteratie (1578), toen de apostelbeelden werden verwijderd en de tapijtschilderingen hun zin verloren. Deze schilderingen werden pas overgekalkt toen de opbouw al was gemaakt, wat blijkt uit een gaaf stuk schildering dat vrij kwam na verwijdering van de opbouw, bij kolom 17.

Niet alle herinneringen aan de katholieke tijd werden bij de Alteratie verwijderd; vele versieringen konden met wat goede wil als uitsluitend decoratief worden ervaren. Zo heeft men het toentertijd ook niet nodig gevonden de betimmeringen aan de binnenzijde van het koorschot weg te nemen. Hoewel er behalve decoratief snijwerk ook afbeeldingen van figuren in waren opgenomen (zie afb. 8), oordeelde men blijkbaar het geheel in religieus opzicht neutraal. Daaraan hebben we te danken dat De Witte nog in 1659 de oorspronkelijke situatie van het schotwerk met de koorbanken ervoor kon weergeven, echter met de toevoeging van de opbouw; de tapijtschilderingen zijn blijkbaar al overgewit. Waarom, wanneer en door wie de opbouw is aangebracht is niet met zekerheid bekend, maar hierover kunnen wel enkele suggesties worden gedaan.

Waar het koorschot aanvankelijk middels de tapijtschilderingen en apostelbeelden een verticaal gerichte beëindiging en daarmede tegelijk een overgang naar de architectuur van het gebouw bezat, kan men het ontbreken daarvan na de Alteratie als lelijk hebben ervaren; het koorschot sneed de kolommen af. Men moet zich hebben bezonnen op een passende vervanging. Door de gekozen oplossing, welke getuigt van het horizontalisme van de bouwstijl in die tijd, heeft men middels een tweede oversnijding het effect althans geritmeerd. De hoogte van de opbouw werd afgestemd op de hoogte van het hoofdgestel op het koorhek, zoals hiervoor reeds werd gezegd.

De opbouw moet het werk zijn geweest van een kistemaker en een houtdraaier, waarschijnlijk na 1578 en vóór 1654, de eerste afbeelding van de opbouw door De Witte. Misschien heeft de door Mej. Bijtelaar vermelde rekening uit 1589 (Uittreksels uit archieven, blz. 32) er betrekking op: "10-1-1589 dito per Jan Claesz. graeff bet. an Jan andriessen wieldrayer voer 20 pylaertkens a 3 st. t stuck bet. F. 3.-.-." Omdat er voor zover we weten geen andere objecten in de kerk zijn, waarbij de pilaartjes in die tijd toegepast konden worden, lijkt het erop of we hier de datum van het ontstaan van de opbouw op het spoor zijn. Het zou in deze rekening dan moeten gaan om 20 van de 79 pilaartjes die er nodig waren; misschien gold het hier een proefstuk. Misschien zijn de andere rekeningen verloren gegaan. Ook de rekening van de kistemaker voor de opstelling van de pilaartjes en het maken van het hoofdgestel ontbreekt.

Er is nog een ongedateerde rekening, door Mej. Bijtelaar gedateerd op ± 1681 (Uittreksels, blz. 53):
"In de oude kerck gedraeyt 27 steylen het stuck 2 st. De somma 3 gul. 1 st. Jan Hertogh in danck betaelt."
Er zijn in de kolommetjes die het hoofdgestel droegen drie typen te herkennen, een slank model in de koorsluiting bestaande uit 20 hele en 10 halve; voorts een middelzwaar type en een zwaar type waarvan de oorspronkelijke plaatsing op het koorschot niet bekend is omdat bij de opmetingen voor de restauratie begrijpelijkerwijze deze verschillen niet au serieux genomen zijn. Welke reden er kan zijn geweest om het werk aan twee of zelfs drie draaiers uit te besteden wordt niet duidelijk. Als we de datering door Mej. Bijtelaar aanhouden zouden er in 1681 27 kolommetjes vervangen moeten zijn, maar ook hiervan blijft de reden zoek.

Het blijft twijfelachtig of de gedraaide stijlen voor de opbouw bestemd waren, maar we kunnen in het gebouw nu eenmaal geen andere toepassing aanwijzen. Gezien het aantal behoren ze niet bij het doophek.

Vóór het plaatsen van de opbouw moet op het schotwerk in de koorsluiting het fries zijn geplaatst om op gelijke hoogte te komen met de rechte stukken van het koorschot.

Witwerk

De eerste rekeningen betreffende witwerk dateren van 1590 (Uittreksels, blz. 32), één rekening gedateerd 10-4-1590, door Mej. Bijtelaar niet in extenso opgenomen, en:
"24-4-1590 '24 Aprilis abraham krey bet. van arbeytsloon de kerck te witten swarte plaisteren F. 58.8.12."
Het zwart pleisteren zal betrekking hebben op het zwarte plint dat overal in de kerk tegen de muren en op de basementen van de kolommen werd aangebracht. Het witten was iets dat ook vóór de Alteratie regelmatig gebeurd moet zijn.

Uit het feit dat nog in 1599 een reparatie aan de 'tapijten' door een *schilder* werd uitgevoerd, concludeert Mej. Bijtelaar dat het daarbij ging om tapijtschilderingen en niet om hangtapijten. Dit zou betekenen dat men de oversnijding der tapijtschilderingen door de opbouw een tijdlang heeft geaccepteerd en dat ze pas ca 10 jaar na het ontstaan van de opbouw zijn overgewit. Dit is toch wel erg onwaarschijnlijk. Het meest voor de hand liggend is, dat na het timmeren van de opbouw de tapijtschilderingen door een witlaag zijn bedekt.

Hangtapijten

Hangtapijten

In de 17de eeuw zijn er regelmatig kasposten betreffende reparaties van tapijten, zonder dat is genoteerd om welke tapijten het gaat. Dit begint al in 1591, vervolgens 1604, 1623, 1624, 1627 en 1648. Mej Bijtelaar veronderstelt dat het gaat om de vier hangtapijten die in 1563 door Willem Andriesz de Raet te Leiden zijn geleverd, gemaakt naar ontwerpen van Maerten van Heemskerck. Deze tapijten waren in gebruik bij de belangrijkste kerkelijke feestdagen. (Uittreksels, blz. 28): "De kerk en Lysbet Brunt betaalden ieder de helft. Twee tapijten stelden taferelen uit het leven van St Nicolaas voor, en de twee andere gaven taferelen uit het leven van Johannes de Doper te zien. De tapijten waren elk 14 el in het vierkant (dit is onjuist gebleken, zie het navolgende. A. v. R.). Ze hebben tot diep in de 17de eeuw dienstgedaan bij huwelijksbevestigingen, en worden dan ook vermeld in de in 1582 opgemaakte inventaris."
Uittreksels, blz. 31; uit de inventaris van 1582:
"2 tapesserien van Claesgen (St Nicolaas).
2 tapesserien van Johannes de dooper.
1 tapesserie van petrus scheepgien.
2 tapesserien die oudt zijn die voer die bruyden gespreet worden.
Casse om tapesserie in te leggen."
Het tapijt voorstellend "Petrus scheepgien" is waarschijnlijk omstreeks 1559 geschonken door burgemeester Cornelis Wouter Dobbenzoonszoon (Mej. Bijtelaar – Uittreksels, blz. 28).

Zouden de genoemde *oude* tapisserieën afkomstig zijn uit de Mariakapel? Het schijnt dat De Raet eveneens omstreeks 1560 voor de Mariakapel twee hangtapijten in bewerking had, één voorstellend: "de hoeghe lijef vrou"; van de andere wordt de voorstelling niet genoemd (Mej. Bijtelaar – Aanvulling op de gegevens betreffende de bouwgeschiedenis – blz. 11).

De genoemde "Casse" moet wel het bergmeubel tegen het schot in de kooromgang betreffen. Waarschijnlijk is het

bergmeubel in 1844 vernieuwd door de timmerman Nyhoff: "Drie kisten, waarin de bijzondere trouwkleden aan den tegenwoordigen koster toebehorende geborgen zijn". (Mej. Bijtelaar – Het Hoge Koor, dl II). Vermoedelijk zijn het dus deze drie kisten waarvan er één is afgebeeld op afb. 46.

Het is verwonderlijk dat deze tapijten met hun voorstelling van heiligenlevens na de Alteratie nog in gebruik blijven, zij het dan alleen bij huwelijksplechtigheden. Ze werden blijkbaar ervaren als een decoratieve achtergrond.

Mej. Bijtelaar vermeldt in haar artikel over het koor (dl. I) in extenso het contract van kerkmeesters met de tapijtwever De Raet te Leiden betreffende de levering van vier tapijten voor het Koor. Het contract is gedateerd op 9 November 1560. De verlate oplevering geschiedde vóór 7 December 1563. Na het opmaken van het contract zijn de aanvankelijk opgegeven maten gewijzigd. Mej. Bijtelaar vermeldt dit in haar "Eerste aanvulling op de gegevens betreffende de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk", blz. 8.

In het contract wordt de lengte van elk tapijt aangeduid met "lanck"; de andere afmeting met "diep". Uit deze laatste benaming is eigenlijk niet op te maken of er nu 'hoog' of 'breed' is bedoeld. Uit een oogpunt van goed ophangen met zo min mogelijk risico van golven in de stof zou de grootste afmeting ook de hangrichting moeten aangeven. Deze oplossing heeft bovendien als voordeel dat elk tapijt aan een trekstang tussen de kolommen kan worden afgehangen. Welke mogelijkheden er in de ruimte van het Koor bestaan moet eerst worden nagegaan.

Men zou denken dat de tapijten werden opgehangen aan de trekstaven tussen de kolommen. Ze hingen daardoor niet precies boven het koorschot, maar ca 50 cm meer naar buiten, in het vlak door het hart van de kolommen.

Uit de gecorrigeerde afmetingen, die op een los briefje – bij het contract bewaard in het archief Huydecoper (Rijksarchief Utrecht) – worden opgegeven, zouden we kunnen opmaken hoe groot de afstand tussen trekstang en bovenkant koorschot oorspronkelijk was; dit werd reeds door Mej. Bijtelaar gesuggereerd. De opgegeven maten zijn: "10 el 1½ verrel x 3 el min 1½ verrel"; een verrel is een vierendeel. Omgezet in de hedendaagse maten wordt de lengte 10⅜ el = 7.14 m. en de breedte 2⅝ el = 1.81 m., waarbij voor een el is gerekend 68,8 cm.

Zetten we de maat van 7.14 m. uit vanaf de trekstang naar beneden, dan blijken de tapijten niet *boven* het koorschot te hebben gehangen, maar voor of achter het koorschot langs. Daarbij reikten ze juist tot het niveau van de onderregel van het schotwerk, dus tot aan het tegenwoordige natuurstenen plint. Er vanuit gaande dat de voorstelling van de tapijten juist vanuit het Koor gezien moest kunnen worden, moeten de tapijten vanaf de trekstang schuin naar binnen over de bovenregel van het koorschot zijn gevoerd, en wel in die traveeën waar geen koorbanken waren. Dat zijn dus de traveeën 12-13, 13-14 en 15-16, 16-17. De traveeën 11-12 en 17-18 komen niet in aanmerking omdat hierin de zij-toegangen waren opgenomen. Uit het getimmerde bergmeubel tegen het schotwerk in de koorsluiting kon men dus de tapijten recht omhoog hijsen.

De berekening geeft dus op zichzelf omtrent het gebruik van de tapijten wel een aardig resultaat, maar wat beoogd werd, het vaststellen van de hoogte van het koorschot omstreeks 1560, bereiken we hiermee niet.

De mogelijkheid bestaat, dat de trekstang toch niet het goede uitgangspunt voor de berekening is geweest.

De in eerste instantie in het contract met De Raet opgegeven maten zijn: lang 11 el, breed 3 el min een half vierendeel. In hedendaagse maten is dat 7.57 m. en 1.98 m. Alleen al uit het feit dat deze maten werden gecorrigeerd en daarbij verkleind, blijkt dat ze op een achtste el nauwkeurig, dat is 8,6 cm, moesten passen. Bij gebrek aan nadere gegevens stellen we: ze moesten passen tussen trekstang en plint. We mogen toch niet aannemen dat juist in 1560 het koorschot in zijn geheel met 7.57 – 7.14 = 43 cm werd omhooggebracht?

Noach vermoedt echter (blz. 251-2) dat de tapijten twee aan twee 'liggend' waren opgehangen. Inderdaad geeft de opmerking in het contract: "sulx dat die wel ende bequamelyck passen sullen over wedersyden vant vorsz. choir", aanleiding tot de veronderstelling dat ze tegenover elkaar boven het koorschot, voorzover dat bij de koorbanken hoorde, werden opgehangen. Uit het bovenstaande is reeds gebleken dat dit alleen 'liggend' mogelijk was. Hierbij zouden we dan wel de voor ons gevoel vreemde situatie moeten accepteren, dat de tapijten vóór de tapijtschilderingen op de kolomschachten of zelfs ook voor de daaraan bevestigde apostelbeelden langs werden gevoerd.

Eerst de lengtemaat. Deze bedroeg van elk tapijt na correctie 7.14 m. Gemeten op het schotwerk bedraagt de maat tussen de oostzijde van kolom 21 en de oostelijke beëindiging van de koorbankenrij 14.35 m. Hier kunnen dus heel goed twee tapijten van elk 7.14 m naast elkaar hebben gehangen.

Mej. Bijtelaar meent in haar meergenoemde artikel over het Hoge Koor (dl I, blz. 5) dat de tapijten *boven* de apostelbeelden hingen. Om dit te kunnen controleren moeten eerst nog enkele maten worden opgegeven. De hoogte tot de trekstangen boven de apostelbeelden bedraagt ca 2.30 m, de hoogte van de apostelbeelden 1.19 m., de hoogte daaronder tot bovenkant koorschot 1.43 m. De gecorrigeerde hoogtemaat van de tapijten bedroeg 1.81 m.

Boven de apostelbeelden was dus wel de ruimte beschikbaar, maar hierbij werd in elk geval de onderste bladkrans van de kolomkapitelen oversneden. Onder het tapijt kwamen nog de beelden met stukken tapijtschilderingen uit. Geen fraaie oplossing.

Aan de trekstangen kunnen de tapijten niet hebben gehangen omdat deze ca 40 cm terugliggen ten opzichte van het vlak door de raaklijnen der kolomschachten, waarvoor de tapijten moesten worden langsgevoerd. Vermoedelijk is er dus bij elke kolom een ophangpunt geweest, waaraan een roe kon worden opgehangen. Van deze ophangpunten is geen spoor meer te vinden.

Tek. 5

Als we de oversnijding van de tapijtschilderingen eenmaal geaccepteerd hebben, is het ook niet onmogelijk om de bovenzijde van het koorschot door de tapijten oversneden te denken. Dat gebeurt als deze *onder* de apostelbeelden worden opgehangen. Deze positie zou de 'leesbaarheid' van de tapijten ten goede komen; apostelbeelden en tapijtschilderingen rezen dan boven de tapijten uit, de vergulde kolomkapitelen bleven vrij. Bevestigingspunten waren,

eenvoudiger dan bij de hoge plaatsing, reeds gegeven door de 'houdevasten' van de apostelbeelden. Dat dit ook inderdaad zo was, bewijst de tot nog toe onverklaarde kaspost in de rekening van de "Onbekende Smid", in extenso opgenomen in het boek van Noach (blz. 158, onderaan), luidende: "Noch verdient an die roen an die apostelen V st.".

Terugredenerend slaan dus de kasposten betreffende houdevasten, dubbele ogen e.d. "an die apostelen" op de bevestiging van deze roeden en niet op de bevestiging van de apostelbeelden zelf, zoals altijd gedacht is.

De kaspost betreffende de roeden geeft eigenlijk de doorslag in de voorstelling die we ons naar alle waarschijnlijkheid van de ophanging der tapijten moeten maken. Ze waren 'liggend' opgehangen boven de koorbanken, *onder* de apostelbeelden. Zet men onder deze beelden de maat van 1.81 m. uit, dan wordt het schotwerk met 38 cm oversneden en blijft de top van de ezelsrugboog in het snijwerk boven elke zitplaats juist vrij. Dat de maatvoering op dit punt nauw luisterde kan worden opgemaakt uit de correctie van de hoogtemaat die De Raet nodig oordeelde na het opmaken van het contract, namelijk vermindering van de hoogte met een half 'vierendeel' van een el, dat is ongeveer 8,5 cm.

Ontwerp-tekeningen

Ten tijde van Commelin (1693) waren de hangtapijten al verdwenen. Deze auteur weet echter te melden dat de ontwerpen gemaakt waren door Maarten van Heemskerk en dat de ontwerptekeningen om hun bijzondere schoonheid bewaard werden door kerkmeesters; deze zijn sindsdien weggeraakt.

Behangsels

Mej. Bijtelaar schrijft (Het Hoge Koor deel II, blz. 40 e.v.) dat in de tweede helft van de 18de eeuw bij de huwelijksplechtigheden in het Koor weer een achtergrond gewenst was en dat men met landschappen beschilderde behangsels liet maken, die aan staande schotten werden bevestigd. In 1860 – aldus Mej. Bijtelaar – werd voorgesteld dit gebruik af te schaffen of anders de behangsels door eenvoudige tapijten te vervangen. Het eerste geschiedde en het 18de eeuwse gebruik werd vervangen door permanente houten schotten aan weerszijden van de koorpreekstoel op te stellen (zie afb. 46), welke schotten tot het begin van de restauratie bleven bestaan.

"Verder werd een houten plankier in het Hoge Koor gelegd, en in 1862 geschilderd. Tenslotte is in 1865 (toen het begraven in de kerken werkelijk verboden werd) om het plankier een hek gemaakt van ijzer en hout, en geschilderd. Bij huwelijksinzegeningen werd het plankier bedekt door een zwaar karpet met bont bloemenpatroon".

Van genoemd neo-gotisch ijzeren hek zijn enkele fragmenten bewaard gebleven. De 18de eeuwse behangsels waren in 1947 nog aanwezig, maar zijn kort daarna verloren gegaan (Mej. Bijtelaar – idem, blz. 46/47). Mej. Bijtelaar heeft de opmetingen die van de behangsels gemaakt zijn, overgenomen. (zie blz. 101). Uit de opmetingen kan worden opgemaakt dat de behangsels voor de zijtoegangen langs liepen.

Schilderwerk

Terug tot de geschiedenis van het koorschot. In 1755 werd al het houtwerk in de kerk blauwgroen geschilderd, ook het koorschot. Sporen van deze kleur zijn nu nog aan de buitenzijde van het schot te zien. Ook aan de binnenzijde was het schot in deze kleur geschilderd, wat bleek toen bij de restauratie de 19de eeuwse betimmering werd verwijderd. Hierbij kon bovendien worden vastgesteld dat de gothische betimmering reeds vóór 1755 (en na 1659, blijkens het schilderij door De Witte) verwijderd moest zijn.

De buitenzijde van het schot was reeds eerder beschilderd. Onder de resten blauwgroen van 1755 werd op de panelen een laag donker blauwgrijs aangetroffen. Op de stijlen en bovenregels resten van een helder rood, lichtblauw, helder groen en blauwzwart. Men mag wel aannemen dat in de oorspronkelijke toestand ook panelen en betimmeringen aan de binnenzijde gekleurd waren, te meer na de vondst van een rode kleur op het holprofiel van de bovenregel van het schot. Een overzicht van de gevonden oudste kleurresten geeft het profielenblad (tek. 16).

Dubbele deur

In de 18de eeuw werd tussen de kolommen 19 en 18 een brede dubbele deur aangebracht om de toegang tot het Koor bij trouwplechtigheden te vergemakkelijken. Het bruidspaar kwam dan vanuit de ontvangstkamer (kamer B) van de kosterij (tegenwoordig Sacristie). Mej. Bijtelaar vermoedt dat door het maken van deze deuren enkele plaatsen van de koorbanken zijn verwijderd. Bezien we de plattegrond van Büchler uit 1846 (afb. 14) dan zouden er bij die gelegenheid negen plaatsen zijn weggenomen.

Het maken van deze toegang moet zijn gebeurd omstreeks het midden van de 18de eeuw, vóór 1786, het jaar waarop de aquarellenserie van het interieur van de Oude Kerk door H.P. Schouten wordt gedateerd. Schouten beeldt ook het koorschot aan de zijde van de Buitenlandvaarderskapel af (afb. 13). Behalve genoemde toegang komt oostelijk daarvan tussen de kolommen 18 en 17 een tweede toegang van normale breedte voor. Deze is gezien de vormgeving eveneens 18de eeuws. Op het fries van de opbouw van het koorschot is juist boven de deur een tekst globaal weergegeven. Dit is de door Wagenaar vermelde tekst van Melanchton, die voor de restauratie nog aanwezig was, maar bij de verwijdering van de opbouw vanzelfsprekend eveneens is vervallen. Deze spreuk was geschilderd in hetzelfde lettertype als de spreuk boven de Roodeur in de Sebastiaanskapel.

Letters op de opbouw

Als deze tegelijk met de andere opschriften op het koorschot – verzonnen door de sinds 1587 als kerkmeester optredende Cornelis Schellinger – zou zijn aangebracht, ondersteunt dat de hiervoor gegeven datering van de opbouw op 1589.

Nu worden de kasposten van belang die betalingen vastleggen aan de schilder Cornelis Dircksz. (Uittreksels, blz. 34): "11-1-1594. Den selven dach betaelt an cornelis Dirricksz. schilder van de ordinansy teges de onsturichh. 12 gl. en voor ant Choor buyten en binnen mit vergulde Letteren gesch. daer an verdient 28 gul facit. F. 40.-."

De "ordinansy" bestaat nog steeds en hangt tegenwoordig (December 1980) in de Collegekamer. De "vergulde Letteren" betreffen, gezien de nadere bepaling "buyten en binnen", de teksten op het toenmalige koorhek, (1552), later overgenomen op het tegenwoordige koorhek van 1681 (168 letters). Omvat deze kaspost ook de betaling voor het schilderen van de vergulde letters in de koorsluiting betreffende de ondergang van de Armada in 1588? Volgens Mej. Bijtelaar niet. Met stilzwijgend voorbijgaan van een ongespecificeerde rekening van 5-7-1594, groot f 80,--, reserveert zij bij wijze van tweede lustrum daarvoor de kaspost van (Uittreksels, blz. 36):

Letters betreffende de Armada

"23-9-1599. De 23 september betaelt an Cornelis Dircksz. van die gouden letteren te scryven in die kerck en de tapeete na luit syn Rekening F. 50,-.-."
Gegeven de algemeenheid van de plaatsaanduiding "in die kerck" vermoedt Mej. Bijtelaar dat behalve de letters in de koorsluiting ook de spreuk van Melanchton en de tekst boven de Roodeur in de Sebastiaanskapel in de rekening zijn opgenomen, alles bij elkaar 265 letters. Voorts meent zij dat reparaties aan de tapijtschilderingen zijn uitgevoerd. Het blijft echter niet onmogelijk dat toch door de schilder met een kleurgevoelig oog kleine reparaties aan de hangtapijten zijn uitgevoerd.

Terug tot de letters: uit de kaspost van 1594 blijkt een eenheidsprijs van *f* 28,--: 168 = 16,66 cent per letter. Deze prijs hanterend voor de kaspost van 1599 komen we tot 265 x 16,6 = *f* 44,--; de rest tot *f* 50,-- kan dan voor de "tapeete" zijn. De veronderstelling van Mej. Bijtelaar is dus niet onaannemelijk.

Terug tot de doorgang in het koorschot tussen de kolommen 18 en 17. Door de positie tussen altaar en Sacristie was een doorgang op die plaats functioneel. Deze doorgang wordt voor 't eerst genoemd in het zakboekje van Memoriemeesters van 1522 (zie Mej. Bijtelaar – De deuren van het Hoge Koor van de Oude Kerk).

Zijdeur noord

Ook in de overeenkomstige travee aan de noordzijde tussen de kolommen 11 en 12 wordt een doorgang genoemd in het Grafboek van 1523. Hier was vóór de restauratie een deur in 18de eeuwse vormgeving aanwezig. Deze doorgang wordt door Wagenaar vermeld in 1765 (zie blz. 119), waarbij hij tevens de aanwezigheid van beeldhouwwerk opmerkt, dat naar zijn beschrijving te oordelen oorspronkelijk bij het schot behoort. Hiervan is geen spoor bewaard gebleven. Men mag verwachten dat iets dergelijks er ook bij de deur aan de zuidzijde geweest is.

Betimmering koorschot

In de onderhoudsperiode 1843-1845 is het koorschot van een betimmering aan de binnenzijde voorzien (zie afb. 54). Deze werd uitgevoerd in vurenhout en donkerbruin geschilderd met een houtstructuur. Vermoedelijk gelijktijdig is direct naast kolom 21 (zie tek. 5) nog een doorgang in het schot gemaakt, waardoor twee panelen en een stijl werden verminkt. Deze doorgang wordt in de werkbeschrijving van 1845 niet genoemd.

De veranderingen die het koorschot heeft ondergaan tengevolge van de restauratie vindt men op bladzijde 216 van deze Beschrijving.

Koorbanken

Koorbanken Opstelling

Deze zijn verdeeld in twee groepen, één opgesteld langs het noordelijke koorschot met 15 zitplaatsen, de andere langs het zuidelijke koorschot met 20 zitplaatsen.

De opstelling is tot standgekomen bij de restauratie in 1974. Een overzicht der veranderingen in opstelling en terzake van aanvullingen wordt gegeven op blz. 98 en 99. Hierbij is opgenomen een korte beschrijving en verklaring van de consolevormige misericordes, welke van beeldhouwwerk zijn voorzien.

De banken zijn opgesteld op een nieuw eiken podium. Behorend bij de banken zijn aan beide zijden op geruime afstand ervoor zogenaamde voorschotten geplaatst. Deze staan niet op het podium, maar ervoor, op een laag plint. Ze staan aan de noordzijde, geteld vanaf het oosten, voor de zitplaatsen nrs 1 t/m 6 (A) en nrs 10 t/m 15 (B). Aan de zuidzijde geteld vanaf het oosten voor de zitplaatsen nrs 16 t/m 21 (C), 23 t/m 29 (D) en 31 t/m 36 (E).

Constructie en details banken

De koorbanken zijn samengesteld uit eiken tussenleuningen, gevormd als te zien is op de tekening van Büchler (afb. 14), verbonden door een bodemplaat en een zware afdeklijst, aan de achterzijde onder de zitting door een horizontale regel, waaronder een horizontale plank tot op de bodemplaat. Boven de zitting bevindt zich een schuingesteld schot van staande planken.

In het onderste gedeelte van de tussenleuningen is aan de voorzijde een klassiek aandoend zuiltje gesneden, met een vierkant overgaand in achtkant plint, waarop een half-achtkant geprofileerd basementje; de zuilschachten zijn rond; het kapiteeltje, versierd met koolbladsnijwerk is eveneens half-achtkant. Boven de abacus van het kapiteeltje ligt het niveau van de onderzijde van de opklapbare zitting, die bevestigd is met bochtknieren aan de horizontale balk, welke bijdraagt aan het verband der tussenleuningen. Aan weerszijden van elke tussenleuning is het vlak, boven de onderzijde van de zitting, ongeveer één centimeter verdiept uitgehakt. Onder de zitting heeft de tussenleuning de oorspronkelijke breedte, zodat voor de zitting een aanslag wordt gevormd. Het beloop van het opklappen van de zitting bepaalt de grote lijn van de voorzijde van de tussenleuningen; over een hoek van bijna 90 graden is deze cirkelsegmentvormig uitgezaagd, waarna de voorkant middels rondstaven 'benig' is geprofileerd. Boven het cirkelsegment is in het voorvlak en op de hoek der zijvlakken een driedelig bundelzuiltje gestoken. Elk kolonnetje heeft een half-achtkant en geprofileerd basementje en een met koolblad-ornament versierd kapiteeltje dat zich langs de zijvlakken van de tussenleuning als een friesje voortzet waarin roosjes zijn gestoken.

Hierop rust de zware geprofileerde afdeklijst van de banken. Deze met drie rondstaven en twee hollen geprofileerde afdeklijst is 38½cm breed en terplaatse van de zitplaatsen diep uitgeschulpt, terwijl boven de tussenleuningen armsteunen ontstaan. De profilering van de afdeklijst loopt daarbij in het hart van de zitplaatsen te niet uit, om vervolgens weer aan te zwellen en bij de aanzet van de armsteunen de volle diepte te bereiken. De armsteunen zijn aan de voorzijde in plattegrond ellipsvormig en ze zwenken naar achteren lopend nog even in, vóór de afgeplatte ellipsboog rond de zitplaats wordt beschreven.

Beëindiging

Bij bank C bevindt zich aan de oostzijde een voor het belangrijkste deel oorspronkelijke beëindiging, waartegen de bank met een halve armsteun aansluit, terwijl daaronder in principe het zijvlak van een tussenleuning is weergegeven. De beëindiging heeft aan de voorzijde over de volle hoogte een bundelzuiltje, waarvan de kolonnetten op achtkante basement-

jes staan, rustend op een vierkant plintje. Ter hoogte van de basementjes van de bundelzuiltjes der tussenleuningen bevindt zich in de bundelzuil van de beëindiging een geprofileerd tussenkapiteeltje. De bovenzijde van de schacht is schuin afgezaagd. De bankzijde van de beëindiging is, als reeds genoemd, voorzien van het kwartcirkelmotief van de tussenleuningen, met bundelzuiltje met koolbladkapiteel en fries, echter hier zonder roosjes. Het lijstwerk van kapiteel en fries loopt naar de voorzijde kwartcirkelvormig omhoog en preludeerde daarmee vermoedelijk op een gesneden beeld dat als bekroning van de beëindiging diende en na de Alteratie verloren zal zijn gegaan. Het kwartcirkelmotief in de zijwang wordt 'bereden' door een monster met vogel- en fratskop. De oostzijde is geheel vlak.

Deze beëindiging van bank C is bij de restauratie spiegelbeeldig gecopieerd aan de oostzijde van bank A. Hier is boven het kwartcirkelmotief een kat met hoge rug gesneden.

De westelijke uiteinden van beide bankenrijen worden gevormd door een gewone tussenleuning, waarin ook aan de westzijde verdieping en versieringen zijn aangebracht alsof zich westelijk hiervan nog een zitplaats bevond. Deze 'eindleuningen' zijn nieuw en gesneden naar een exemplaar dat voorheen aan het betreffende bankenblok als beëindiging diende.

In de opstelling van 1846 maakte de oostelijke beëindiging van de zuidelijke bankenrij overigens de westelijke beëindiging van de noordelijke bankenrij uit, maar in hoeverre deze opstelling oorspronkelijk was is niet te achterhalen. Als deze opstelling oorspronkelijk was, dan moet wellicht de Alteratie verantwoordelijk zijn voor het verwijderen van de beëindiging aan de oostzijde van de noordelijke bankenrij, terwijl aan de zuidzijde de oostelijke beëindiging samen met een aantal zetels moet zijn verdwenen bij het maken van de brede toegang tussen de kolommen 18 en 19. De westelijke beëindiging van de zuidelijke bankenrij tenslotte, kan zijn verdwenen bij het maken van een zijtoegang in het koorschot direct oostelijk van vieringkolom 21.

Onderverdeling

Afdeklijst en bodemplaat zijn bij beide bankenrijen op enkele plaatsen onderbroken. Om te achterhalen uit welke eenheden een bankenrij is opgebouwd zijn de naden in de afdeklijst maatgevend, omdat deze overal oorspronkelijk is.

Aan de noordzijde bevinden zich de naden in de afdeklijst tussen de zitplaatsen 1 en 2, 2 en 3 en in de plaatsen 12 en 15; in de bodemplaat tussen de plaatsen 1 en 2, 4 en 5, 14 en 15. Plaats 1 is nieuw. De naad tussen 2 en 3 behoeft niet door omzetting in de volgorde der banken te zijn ontstaan, maar kan direct als verlenging van de lijst zijn gemaakt. Dat geldt ook voor de naad in plaats 12. Plaats 15 is nieuw wat de westelijke helft betreft.

Aan de zuidzijde bevinden zich de naden in de afdeklijst in plaats 23, tussen 29 en 30, in 34 en tussen 35 en 36. In de bodemplaat tussen 23 en 24, in 26, tussen 29 en 30 en tussen 35 en 36.

Plaats 23 is tot stand gekomen door twee halve 'zetels' (uitstekende einden van twee afdeklijsten) met elkaar te combineren en een nieuwe zitplank met misericorde te snijden. Deze plaats is smaller, omdat de uitstekende einden van de afdeklijst maatgevend waren. De banken westelijk hiervan vertonen ondanks de naden déze overeenkomst, dat de kwartcirkels van de tussenleuningen versierd zijn met een monster, dat onder een schildje of dekkleed verborgen zit, waarbij de variatie voorts is gezocht in de extremiteiten, zoals mensenvoeten, vinnen, poten, enz. Het ziet er niet naar uit dat hier nog slechts een restant aanwezig is van een veel grotere knop, die later zou zijn afgehakt. Integendeel zou de ingehouden vormgeving van deze monsters een dateringsmiddel kunnen blijken. De Heer Zantkuijl ziet hierin een teken van de naderende Renaissance, enigszins vergelijkbaar met de grotteskenschilderingen op het schot in de koorsluiting en de topgevel van het Heilig Graf naast het Noorderportaal.

Hoewel kennelijk één serie, is de bank verlengd tussen de zitplaatsen 29 en 30, en nogmaals in 34. Plaats 36 is nieuw.

Details

Een belangwekkende bijzonderheid bevindt zich in het bovenvlak van de afdeklijst van het oostelijk deel van de zuidelijke rij. Hierin is een sponning voor een schotwerk uitgeschaafd, terwijl op dezelfde lijn pengaten voor stijlen zijn uitgehakt, precies in het hart van de armsteunen. Dit is de enige bank waarbij dit detail voorkomt. Het ontstaan ervan is weer raadselachtig. Heeft er inderdaad een schotwerk bovenop gestaan bij een vorige toepassing van deze bank in of buiten de Oude Kerk? Zou daarom deze bank als voorbeeld gediend kunnen hebben voor de andere? Als het in de Oude Kerk is geweest, moeten we dan deze bank vroeg dateren en zijn we met dit detail de vormgeving van een vroeger schotwerk op het spoor? Geen antwoord op deze vragen.

De hartafstand van de zetels in deze bank is kleiner dan bij de andere banken, namelijk 62 tegen 68½ cm.

Een andere bijzonderheid bij deze bank is, dat in het hart van de armsteunen, òm de andere, zich een ingehakt gat bevindt omringd door spijkergaten. Dat komt bij dit gedeelte consequent viermaal voor.

Het komt tweemaal voor op de overige armsteunen in deze rij, dus bij banken met de 'afgedekte monsters' op de tussenleuningen. Voor de hand liggend is, dat het hier gaat om een vaste kandelaar, die bij de oostelijke bank wèl, bij de westelijke niet tot de principiële uitrusting kan hebben behoord.

Aan de armsteunen van de rij aan de noordzijde komt dit detail nog tweemaal voor, tussen de plaatsen 12 en 13, en 14 en 15, deze laatste zelfs met een dubbele zwaluwstaart, blijkbaar voor een kandelaar van een ander model. Het is vreemd dat bij de meeste banken een vaste kandelaar niet consequent gemonteerd is geweest. Zou dit duiden op de 'bezetting' van de koorbanken, en eventueel op hun positie ten opzichte van het altaar?

Voorschot A

Opgesteld op een ca. 9 cm hoog plint, waarin het reliëf van de zerkenvloer is opgevangen, bestaat het voorschot uit een geprofileerd stijl- en regelwerk waartussen vlakke panelen zijn gevat, aan de bovenzijde voorzien van een zware geprofileerde afdeklijst, welke met het schotwerk aan de einden wordt opgesloten door zijwangen voorzien van snijwerk.

Er is een relatie tussen de hartafstanden der tussenstijlen en die van de koorzetels: twee panelen met tussenstijl komen overeen met één zetel. Deze relatie bestaat wel in de maatvoering maar niet in de opstelling, waar beide elementen ten opzichte van elkaar verschoven zijn.

De onderregel is verzwaard en geprofileerd met een vellingkant, welke nabij de ontmoeting met de (oorspronkelijke) eindstijlen uitloopt.

De bovenregel ligt in het vlak van de tussenstijlen (hartafstand ca. 34 cm) en heeft dezelfde profilering als deze (zie profielenblad, tek. 16). De profilering herinnert aan die van de tussenstijlen van het schotwerk in de koorsluiting. Het meest oostelijk paneel – met vergaring – is nieuw.

De vijfde tussenstijl – geteld uit het oosten – onderbreekt de bovenregel, wat ook aan de achterzijde zichtbaar is. De zin hiervan ligt vermoedelijk in de beschikbare houtlengte. De zwaardere onderregel loopt ononderbroken door.

Panelen en bovenregel dragen alleen aan de voorzijde allerlei inscripties, voornamelijk huismerken en monogrammen, echter geen jaartallen. Aan de achterzijde bevinden zich nog verfresten van een gelig-witte kleur. De onderzijde van de panelen was in minder goede staat. Bij de restauratie zijn hier en daar stukken ingezet.

Aan de achterzijde liggen de panelen ca. 1½ cm terug bij de ongeprofileerde tussenstijlen. Hier is aan de panelen een bossing geschaafd, zonder kussen. De bovenregel ligt ca. 1 cm voor de tussenstijlen.

De afdeklijst is aan de voorzijde voorzien van een bij de restauratie aangebrachte geprofileerde neuslijst. Wat op deze plaats oorspronkelijk aanwezig was, is vermoedelijk in de jaren 1843-'45 afgehakt en afgedekt door de betimmering met een schuingestelde lezenaar van vurenhout. Deze is bij de restauratie verwijderd.

De afdeklijst vertoont enkele inscripties in het bovenvlak, waaruit kan worden afgeleid dat dit vlak oorspronkelijk, of in ieder geval langere tijd, in zicht was. Deze toestand is bij de restauratie teruggebracht.

Het hier besproken voorschot heeft aan de oostzijde een nieuwe met snijwerk versierde zijwang. Deze heeft een grotere diepte dan de westelijke, welke oorspronkelijk is. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat hier, aan de zijde van het voormalige altaar, een reeks van voorschotten wordt beëindigd wat om een accent in de vormgeving vraagt. Het snijwerk aan deze zijwang is een copie van de zijwang van voorschot C, aan de overzijde, en wordt aldaar beschreven.

Het snijwerk van de westelijke wang bevindt zich alleen aan de voorzijde en bestaat uit een bundelzuiltje, waarvan de schacht een golvende doorsnede heeft. Elk kolonnetje heeft een eigen geleed basementje, waarvan plint en profilering achtzijdig zijn gehouden. Hierdoor, en ook wel door de kapiteelvorm, is er wel enige verwantschap met de bundelzuiltjes boven de kwartcirkels der tussenleuningen van de koorbanken. De schacht is te halver hoogte voorzien van een geprofileerd tussenkapiteeltje. Het hoofdkapiteel omvat de beëindiging van de twee buitenste kolonnetjes en is voorzien van koolbladornament, dat bij de restauratie ook is voortgezet boven het kapiteel van het derde, binnenste kolonnetje, dat lager is geplaatst en de aanzet van de afdeklijst van het voorschot schijnt te dragen, waarvan de profilering hier reeds in de zijwang wordt gegeven.

Voorschot B — Dit voorschot is geheel nieuw, gecopieerd naar een oud voorschot.

Voorschot C — De oostelijke zijwang van dit voorschot is oorspronkelijk, waar het de noordelijke helft betreft. De zuidelijke helft is daarnaar spiegelbeeldig gecopieerd.

Het snijwerk aan het oostelijke vlak van deze wang is in grote lijnen uitgevoerd als een nis, welke is ingeklemd tussen de bundelzuiltjes van voor- en achterzijde van de wang, en daarvan door een vlak bandje is gescheiden. De nis is half-ellipsvormig van doorsnede en wordt overhuifd door een ezelsrugvormige boog, welke fijn en scherp is geprofileerd en uitloopt in een kruisbloem. De boog rust op half-zeshoekige pilastertjes met eenvoudig basement en kapiteel. Aan de onderzijde is de boog versierd door een driepasmotief in reliëf. Het middelste boogje hiervan is spits en weer gevuld met een driepas. De zijboogjes zijn gevuld met een tweepas. Aan de bovenzijde is de ezelsrugboog bezet met twee hogels aan elke zijde. De velden die hierboven overblijven tot de horizontale afsluiting zijn gevuld met een fries van tweedelige 'blindnisjes' bestaande uit spitsboogjes gedragen door montants. Deze boogjes zijn weer voorzien van driepassen. Het oorspronkelijke deel van de zijwang was aan de bovenzijde onduidelijk begrensd, vermoedelijk doordat in later tijd een gesneden afdekstuk werd verwijderd. Bij de zuidelijke helft wordt het reliëf begrensd door een kraal.

Van de bundelzuil aan de voorzijde van de wang is slechts de onderste helft oorspronkelijk. In tegenstelling tot alle andere bundelzuiltjes aan de voorschotten is de doorsnede hier niet uit cirkelvormen samengesteld maar uit achtkanten.

Als bij alle voorschotten zijn hier ook 11 panelen aanwezig. De vijfde tussenstijl – geteld uit het oosten – onderbreekt weer de bovenregel. De vellingplant aan de iets verzwaarde onderregel stopt nabij die plaatsen waar de tussenstijlen de onderregel ontmoeten. Hier wordt een half-achtkant neutje gevormd, waarop de profilering der tussenstijlen doodloopt. Het voorvlak van dit neutje helt schuin naar achteren. In dit vlakje wordt middels twee houten nagels de pen van de tussenstijl bevestigd.

De afdeklijst is voorzien van een nieuwe neuslijst. De achterzijde is zo ruw, dat het duidelijk is dat hier oorspronkelijk een betimmering moet hebben aangesloten. Het ontbreken van inscripties wijst hierop eveneens. Deze komen wel voor in het bovenvlak in de vorm van huismerken en monogrammen, terwijl een aantal grover uitgevoerde exemplaren met de smalle haalguts lijken te zijn gemaakt. Men wordt hier herinnerd aan de telmerken in de kap.

Aan de achterzijde zijn de panelen met sponninglatjes vastgezet.

Voorschot D — Het bovenvlak van dit voorschot vertoont vele inscripties waaronder enkele namen en jaartallen; overgebracht in schrijfmachineschrift:

1549
FREDERIC
A·BRVZIS

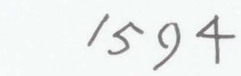
Als op voorschot C weer het monogram: WB

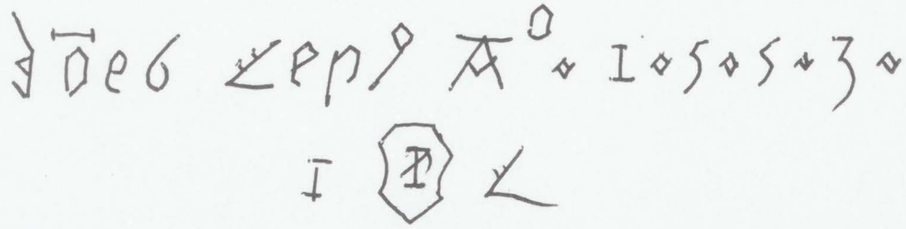
Voorts: IOHAN
VAN I/

HENDERICK · BVSMAN

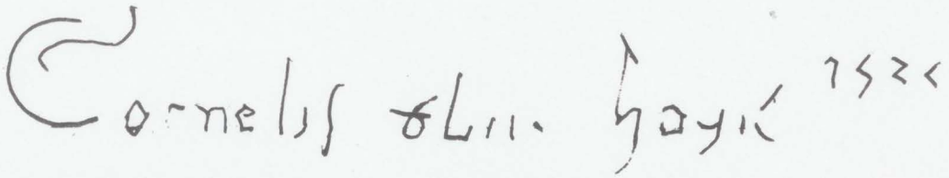
I Bovrgeois
1655

Voorts, fraai gesneden, maar niet helemaal herleidbaar:

Tenslotte, zeer fijn en fraai met zorg gesneden letters, helaas door een spijkergat verminkt een naam met waarschijnlijk het vroegste jaartal: 1535

Men vraagt zich wel af wat het voor mensen zijn geweest die hier gelegenheid hebben gehad om ongestoord letters te snijden.

De voorzijde van dit voorschot heeft enkele bij de restauratie vernieuwde panelen. Sommige oude panelen vertonen inscripties van huismerken of symbolen die met een spijker lijken te zijn 'geprikt'. De vijfde stijl geteld uit het oosten onderbreekt weer de bovenregel, en is iets zwaarder uitgevoerd.

Voorschot E

Hier in het bovenvlak van de afdeklijst vele inscripties, waaronder:
AERT : HOCH. (?)
IANSONIUS
1663
Voorts restanten van met de haalguts gesneden telmerken en afbeeldingen van ladders, en ook naar het schijnt zelfs touwladders.
Tenslotte het jaartal: 1578.

Bij dit voorschot is de zesde stijl geteld uit het oosten verzwaard en onderbreekt de bovenregel.

Datering koorbanken

Er bestaat een samenhang tussen de koorbanken en het koorschot, tot uitdrukking komend in een globaal op elkaar afstemmen van de indeling van het schot op die van de banken. Het schotwerk wat we nu zien was oorspronkelijk bedoeld als niet meer dan een frame, waarop door het maken van gesneden betimmeringen de relatie tot de banken werd tot standgebracht. Het schotwerk zal zijn gemaakt door een kistemaker, de banken door een schrijnwerker en de betimmeringen door een beeldsnijder. Hierover zijn geen archivalische gegevens bekend.

In de beschrijving van het koorschot zijn de redenen uiteengezet om koorbanken en schotwerk globaal te dateren op respectievelijk 1520 (klassieke zuilvormen, het verschijnen van salamanderachtige versieringen) en 1510-1530 (op grond van de telmerken).

Men kan de datering echter ook benaderen vanuit een gezichtshoek waarin wordt gelet op het functioneren van de banken. De vraag wordt dan: waarom waren er in het begin van de 16de eeuw ineens koorbanken nodig? Wie maakten van deze banken gebruik?

Een antwoord hierop is vervat in twee artikelen, de ene door Chr.S. Dessing uit 1930, de andere door Mej. Dr. I.H. van Eeghen uit 1949; beide artikelen zijn vermeld in de Literatuurlijst, blz. 203.

Samenvattend wat voor onze verkenning bruikbaar is, komen we tot het volgende overzicht. In 1517 waren in de Oude Kerk werkzaam, behalve de vice-cureit (pastoor) en kapellanen, 22 priesters met beneficium (vicarie of kapellanie) en 60 altaristen, wier functie er in bestond een aantal missen op de altaren (33 in 1493, 38 in 1571) op te dragen.

Amsterdam bezat geen kapittelkerk. Om dit gemis aan cachet enigszins te vergoeden vormde men uit de priesters twee instellingen, die vanouds tot een eigenlijke kapittelkerk behoorden, namelijk een Memoriën- en een Getijdencollege, waardoor het geestelijk en het stoffelijk aanzien der parochiekerk werd vergroot. De achtergrond van het ontstaan der koorbanken in de Oude Kerk ligt in de aanwezigheid van een Getijdencollege waarvan doel en betekenis was: 'de opluistering van de kerkelijke eredienst door het dagelijks gezamenlijk in choro bidden of zingen van de getijden'; dit college was 'aanvankelijk uitsluitend samengesteld uit priesters, later echter door de invoering van de meerstemmige muziek tevens uit leken'.

Hier hebben we de functionele achtergrond en vervolgens zouden de archivalische gegevens ons aan de jaartallen moeten helpen. Echter waren in 1930 volgens het artikel van Dessing nog geen 'statuten van oprichting', bijvoorbeeld, gevonden. Wel was bekend dat in 1476 in de *Nieuwe* Kerk een dergelijk college reeds bestond, reden om dat ook voor de Oude Kerk aan te nemen.

Het college van de Nieuwe Kerk had in het begin een bescheiden omvang, getuige de erfenis die het in 1515 te beurt viel; hierin werd onder meer bepaald dat het college met twee priesters moest worden uitgebreid tot een omvang van tien personen. Zeer wel mogelijk dat het Getijdencollege in de Oude Kerk zoveel groter was dat er (vermoedelijk) 42 zetels in het koor werden gemaakt. Hoewel in de aanvang alleen priesters werden benoemd en er Gregoriaans (eenstemmig) werd gezongen, zou later de meerstemmigheid in de muziekpractijk voor zo'n aantal verantwoordelijk kunnen zijn, deels omdat ook lekenzangers in het college werden opgenomen. In de rekeningen wordt wel genoemd een 'hoochconter' (tenor) en een 'basconter' (bas). Zouden het de lekenzangers zijn geweest die de lezenaars der koorbanken van inscripties voorzagen?

Later blijken de zangers jaarlijks een gemeentelijke gratificatie te ontvangen, zoals blijkt uit de stadsrekeningen over de jaren 1531-1578, en hier komt direct het jaartal 1531 in de beschildering van het schot in de koorsluiting in gedachten, waaruit echter niet méér valt af te leiden dan de algemene tendens naar verfraaiing en vergroting van prestige.

Sinds het verschijnen van het artikel van Chr.S. Dressing zijn vijftig jaren verstreken. Men zou vermoeden dat er sindsdien meer gegevens betreffende het Getijdencollege zijn bekendgeworden.

In de loop van de 17de eeuw (?) zijn de koorbanken geplaatst op klossen met voluutvormig gesneden kop (zie afb. 46, hoek links onderaan). Deze klossen zijn bij de restauratie verwijderd en worden thans (Januari '81) bewaard op de zolder van de Sacristie. Omtrent het aanbrengen van de klossen zijn geen kasposten gevonden en daardoor zijn we over de datering niet zeker.

Om de bovenkant van de koorbanken te laten aansluiten op de horizontale tussenregel van het schotwerk moesten bij de heropstelling de banken ook weer op klossen worden gezet. In de 17de eeuw kan men dezelfde reden hebben gehad om klossen te maken. De gedachten gaan hierbij uit naar de reorganisatie van de zerkenvloer in 1614, waarbij tevens het vloerniveau in het Koor kan zijn herzien.

Op een schilderij van De Witte uit 1659 (afb. 8) is de betimmering van het koorschot weergegeven. Deze moet voor 1755 zijn verwijderd want bij de restauratie bleek het gehele schotwerk boven de banken blauwgroen te zijn geschilderd, dezelfde kleur waarin in dat jaar al het houtwerk in de kerk werd geschilderd.

In de 18de eeuw is blijkens het baksteenformaat de fundering van het koorschot vernieuwd. In dezelfde periode kan de grote doorgang aan de zuidzijde zijn gemaakt, waarbij 9 koorbanken verloren zouden zijn gegaan (zie afb. 14, tekening door D.D. Büchler, 1846). Dit moet gebeurd zijn voor 1786, het jaar waarin H.P. Schouten zijn aquarellenserie van het interieur van de Oude Kerk maakte (afb. 13).

In 1846 werd door D.D. Büchler een opmeting gemaakt van het Koor en de daarin opgestelde koorbanken. Bovendien maakte hij 20 potloodtekeningen van de misericorden die zichtbaar konden worden gemaakt door het opklappen der zittingen. De overige zittingen waren vastgezet. Vier zittingen bleken niet van een misericorde te zijn voorzien, terwijl één uit de zitting gezaagde misericorde uit de timmerwerkplaats tevoorschijn kwam, en later, in 1889, geschonken is aan het Museum Amstelkring. Deze werd aldaar opgemerkt door de kunsthistoricus Van Breen. Deze misericorde is in 1978 in langdurig bruikleen gegeven aan de Stichting, maar nog niet in een zitting gemonteerd (Januari '81).

De brief die de opmeting en de tekeningen vergezelt is gedateerd 2-12-1846 (zie blz. 292). Er bevonden zich toentertijd 21 zitplaatsen aan de noordzijde en 12 zitplaatsen aan de zuidzijde. Büchler merkt op dat de banken 'reeds voor lang met witte verf zijn gedekt geweest, en nu onlangs is alles met bruingele verf geschilderd en gelakt'. Dit laatste zal deel zijn geweest van de grote onderhoudsbeurt die de Oude Kerk in de jaren 1843-1845 onderging. De aard van de witte verf is ons niet bekend. Het koor*hek* is gedeeltelijk gemarmerd geweest (zie afb. 51) evenals de balustrade van het grote orgel (fa De Vries, 1830). Zouden de koorbanken in deze schijnbare verstening gedeeld hebben?

Onder leiding van de architect der Ned. Hervormde Gemeente, C.B. Posthumus Meijes zijn na 1906 de banken afgeloogd, en sindsdien staan ze in de blanke was.

In 1900 werden de koorbanken beschreven door de heren Van Arkel en Weissman in opdracht van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in het boek Noord-Hollandsche Oudheden.

Datering voorschotten

Al is de samenhang voor het oog niet sterk, toch geeft het op voorschot D gevonden vroegste jaartal 1535 (?) en ook de detaillering van de voorschotten in het algemeen geen aanleiding om hiervoor een andere datum van ontstaan te vermoe-

den dan bij de koorbanken is omschreven.

De eindwangen van de bankenrijen komen gezien de detaillering vermoedelijk uit dezelfde werkplaats als de voorschotten.

Koorpreekstoel

Wat betreft de datering zij hier verwezen naar Mej. Bijtelaars artikeltje getiteld: 'De preekstoel in het Hoge Koor van de Oude Kerk te Amsterdam', in 1974 geschreven ten behoeve van het restauratie-bureau, bewaard in het archief.

Verlichting

De feitelijke gegevens voor dit hoofdstuk zijn weer ontleend aan het werk van Mej. Bijtelaar, getiteld: Uittreksels van archieven, bevattende gegevens die bij de restauratie van belang kunnen zijn, 30-6-1952. Dit werk is sindsdien regelmatig verbeterd en hier en daar aangevuld. Het ingebonden manuscript berust op het restauratiebureau in de Sacristie.

Hoewel de verlichting van de kerk aanvankelijk door het branden van kaarsen voor de altaren en op de graven zal hebben plaatsgehad, wordt er in 1582 toch ook gesproken van "lampen" in de Kooromgang. Waren dit olielampen? Over de gedaante der kaarsenhouders hebben we alleen een indruk door te denken aan de situatie in bijvoorbeeld oude Franse kathedralen.

Uit de inventarislijsten van 1582 blijkt dat er toentertijd in gebruik waren: vier grote koperen kronen, 15 kleine koperen en 10 ijzeren lampen, welke laatste in de Kooromgang schijnen te hebben gehangen.

In 1597 werden 15 nieuwe "croontgens" aangekocht.

In 1604 werden er voor op de Vieringtoren – dus blijkbaar een buitenverlichting – 28 stuks "blycken lantarens" aangeschaft.

In Januari 1621 werden er 24 bankblakers op de regeringsbanken geplaatst. Ook werd een nieuwe kroon gekocht, en in September van hetzelfde jaar nóg een "neven de preekstoel".

In 1644 leverde Joost Gerritsz.Geelgieter nieuwe koperen kronen. Er staat niet bij hoeveel stuks. Ze komen voor op de schilderijen door E. de Witte. Daarbij werden 16 oude kronen ingeleverd als oud koper; dat moeten de kleine kronen zijn geweest die in de inventaris van 1582 werden genoemd.

In 1645 werd er weer een nieuwe kroon aangeschaft; volgens Mej. Bijtelaar waren er toen in totaal 4 grote en 15 kleinere kronen, welke getallen intact bleven tot 1832, toen de kronen werden verkocht en men op gasverlichting overging. De plaats waar de vier grote kronen in het Schip hingen is aangegeven op de "Caart van de Sitplaatzen in de Oude-Kerk" door D. Stoopendaal, daterend van 1725 (afb. 11).

Mej. Bijtelaar wist te vertellen dat het gebruikelijk was om de kronen 's zomers af te nemen, eventueel te herstellen en te schuren. De onderdelen werden dan tijdelijk in de door Joost Gerritsz. in 1645 geleverde kisten gelegd.

Op oude foto's van het kerkinterieur van voor de restauratie (afb. 22) komen, behalve de beide Neo-Gothische kronen, wandarmen voor, die gemonteerd zijn op het fries van de luifel van sommige regeringsbanken. Deze bestaan uit vier kaarsvormige lampen, met in het midden een bol van melkglas.

In haar voor het restauratiebureau geschreven artikel: 'Bijzonderheden inzake de verlichting van de Oude Kerk' (5-2-'72) geeft Mej. Bijtelaar een rekening uit het kasboek dd. 4 April 1833, luidend:
'H. Bouman, voor een model voor een kerkkroon, mitsgaders alle middellen tot het gieten in koper, volg.reek. f 94,-, en P.J. Gabriel, beeldhouwer, alle de modellen, ornamenten tot de kroon, volg.reek. f 49,-.'

Dit betreft dus de twee Neo-Gothische kronen die voor het begin van de restauratie in het Schip hingen. Een beschrijving van de aangetroffen toestand is gegeven aan de hand van oude foto's onder het hoofdstuk 'Restauratie' van deze Beschrijving, blz. 205.

De gedachtegang om tot een nieuwe kerkverlichting te komen is onder hetzelfde hoofdstuk weergegeven op blz. 215.

Hier is ook vermeld wat er van de genoemde kronen is overgebleven. De restanten worden thans (mei 1981) bewaard op de zolder van de Sacristie.

1.c. ZERKENVLOER

Schip en Viering

Behalve in de Viering wordt het zicht op de zerkenvloer belemmerd door de grote vaste banken, de regeringsbanken en de losse stoelen.

Door Mej. Bijtelaar is echter een plattegrond van Schip en Viering gemaakt, waarin de zerken zijn getekend, zoals ze zijn aangeduid in het grafboek van 1523. De calques hiervan berusten op het restauratiebureau (23^{12} t/m 23^{16}; 1968). Hierop zijn alle in het grafboek voorkomende huismerken en wapenschilden opgenomen.

Voorts is er een aantal calques waarop door Mej. Bijtelaar de bestaande toestand van de zerkenvloer – met opschriften – voor de restauratie is weergegeven (I t/m V; 1969).

Wegens de grote omvang zijn deze tekeningen niet in deze beschrijving opgenomen. Globale vergelijking van beide tekeningen laat zien dat er in 1523 veel meer dubbele zerken waren, en dat ook witte zerken veel meer voorkwamen dan thans, half om half met 'blaeuwe lei'. Een enkele rode Bremer zandsteen komt ook nog voor in 1523, nabij kolom 22. Deze is thans niet meer aanwezig.

De rij graven onder het orgel tegen de torenmuur is geruimd in 1723 ten behoeve van de fundering van het tegenwoordige orgel. In samenhang hiermee werden tevens de graven tussen de kolommen van het Schip tot aan de Viering dichtgemetseld, waarbij ook de zerken door metselwerk werden vervangen.

Tenslotte heeft Mej. Bijtelaar op haar beide tekeningen een 'Toelichting' geschreven (Ordner 'Bijdragen Mej. Bijtelaar'; 8-10-'68). Hieraan ging bij wijze van eerste verkenning na de verwijdering van het houten plankier een 'Voorlopig Bericht' (31-3-'66) vooraf. Hierin schrijft Mej. Bijtelaar reeds dat rode zandsteen en blauwe lei worden toegepast tot 1370.

Koor

De graven van het Koor zijn eveneens getekend door Mej. Bijtelaar en wel de toestand voor restauratie (12^{34}-12^{35}; 9-8-'65) en een restauratieplan (12^{1}; Mei '57). Voorts heeft Mej. Bijtelaar elke zerk en graf op volgorde van nummering van commentaar voorzien (Ordner 'Bijdragen Mej. Bijtelaar', Hoge Koor, restauratie vloer; Juni 1957; supplement).

Bij de restauratie van de zerkenvloer in het Koor is men er van uit gegaan dat fraaie of bijzondere zerken niet onder de koorbanken zouden blijven liggen of terecht zouden komen. Hierdoor is een enkele maal afgeweken van de historische positie.

Opvallend is een dubbele rode zerk (nr 96-97) van Barent Rutgers, thans geen opschrift zichtbaar; volgens de notitie van Mej. Bijtelaar werd het graf gekocht in 1595. Gezien het materiaal van de zerk moet deze veel ouder zijn. Verder is er de enkele rode zerk (nr 82) overhoeks grenzend aan de voorgaande. Het bij deze steen genoemde vroegste jaartal is 1612, maar ook in dit geval moet de steen veel ouder zijn.

1.d. BESCHILDERINGEN

Gewelfschotels

Schip

De gewelfschotels in het Schip worden gevormd door de geprofileerde onderzijden van de koningsstijl der kapconstructie. Dat is ook de reden waarom deze 'schotels' geen stralen hebben.

De enige beschilderde schotel bevindt zich boven het orgel. De geprofileerde rand is verguld. Het middenvlak vertoont het gelaat van Christus, met baard. De onderzijde is naar het westen gericht (zie afb. 30). Slechts aan de zijkanten is het gelaat geflankeerd door een stralennimbus. Van de kleurstelling is van beneden af gezien niet veel te bespeuren. Het gelaat is lichter van kleur dan het fond. Gezien de datering van de lichtbeuk kan de schildering van ca 1512 dateren.

De gewelfgraten rondom de schotel en nabij de gevels zijn gedeeltelijk verguld en afgesloten door dwarslopende rood-blauw-rode banden (zie beschrijving van de restauratie, blz. 218).

Viering

In de Viering bevindt zich een gewelfschotel van grotere diameter (59 cm), die ook inderdaad als een losse schotel is uitgevoerd. Zij is voorzien van een brede vlakke rand beladen met vergulde bloemen op een blauw fond, ingesloten door vergulde profileringen. Op het verdiept liggende middenvlak is een gemijterde St Nicolaas geschilderd, overwegend roodachtig van kleur tegen een blauw fond. Het gelaat draagt een korte baard. De rechterhand met twee uitgestrekte vingers is zegenend opgeheven. De wijsvinger schijnt een ring te dragen. De mantel wordt gesloten door een cirkelvormige fibula, waarin een bisschopsfiguurtje schijnt te zijn aangebracht. De kromstaf is verguld, de krul van het hoofd afgekeerd. De nimbus is uitgevoerd als een vergulde cirkel, zonder vulling. De onderzijde van de voorstelling is naar het westen gericht.

De schotel heeft vier lange rechte stralen, waarvan de richting correspondeert met de diagonaalgraten, en vier brede vlamvormige stralen in de oost-west en noord-zuidrichting. De stralen zijn verguld. De breedtematen der stralen zijn bepaald naar de zwaluwstaartvormige kepen die aan de achterzijde van de schotel werden aangetroffen.

Wat de datering betreft bestaan er twee mogelijkheden. Het meest voor de hand liggend is, dat de schotel is gemaakt en beschilderd in de bouwperiode van de verhoging van de Viering met een lichtbeuk, gezien de stadplattegronden door Cornelis Anthonisz. tussen 1538 (houtsnede) en 1544 (schilderij). De andere mogelijkheid is, dat de gewelfschotel als het ware mee omhoog genomen is bij de bouw van de lichtbeuk en dan zou dateren uit de periode van het ontstaan van de Viering omstreeks 1412.

Koor

Tegen het gewelf van het Koor zijn vier typen gewelfschotels aangebracht, namelijk één kleine schotel met een diameter van ca 30^5 cm, twee grote schotels met een diameter van 62 cm, (overeenkomend met de opgemeten diameters der schotels in de Mariakapel) vier halve schotels met de diameter van de kleine en de schotel boven de koorsluiting.

Op de overgang van het gewelf van de Viering naar dat van het Koor bevindt zich een kleine schotel, voorzien van acht korte golvende stralen en acht wat langere rechte stralen.

De schotel heeft een vergulde geprofileerde rand, bestaande uit een kwart hol en een halfrond profiel. Het daarbinnen gelegen platte vlak heeft in het midden een in relief gestoken bloemmotief bestaande uit kelkbladen, bloembladen en hart, dat eveneens is verguld.

Het genoemde platte vlak is gedeeld door een brede rode band om een blauw middenvlak. De scheiding tussen beide kleuren wordt versterkt door een vergulde bies. Op de rode band zijn – corresponderend met de plaats van aanzet van de rechte stralen acht vergulde cirkels of bloemen aangebracht. Op het blauwe vlak bevinden zich zeven achtpuntige vergulde sterretjes.

Dezelfde detaillering en polychromie, maar met andere afmetingen is volgehouden bij de beide grote schotels en hun stralen, welke zijn geplaatst onder de kruising der nok- en diagonaalgraten in het hart van de grote ramen.

Tussen de beide grote schotels is de kruising van het normaalspant met de nokgraat slechts versierd door een gestoken knop, welke is beschreven op blz. 24.

Boven de top van elk der grote ramen is tegen het gewelf een halve schotel aangebracht van het kleine type, voorzien van vijf korte vergulde golvende stralen. In de rode band van het middenvlak zijn bij het zuidwestelijke raam zes, bij de overige ramen zeven vergulde cirkels of bloemen aangebracht. In het blauwe vlak bevinden zich vier sterretjes.

Boven de koorsluiting bevindt zich de reeds eerder genoemde schotel welke aan de westzijde rechthoekig, aan de oostzijde halfcirkelvormig is afgewerkt. Blijkens afb. 64a is de schotel uit drie eiken planken samengesteld. De buitenrand is met kwarthol en halfrond geprofileerd, maar binnen het aldus ingesloten verdiepte vlak is evenwijdig aan de buitenrand nogmaals een profilering aangebracht, bestaande uit een halfrond, geflankeerd door smalle kwartholprofielen. In het midden is een in relief gesneden bloem aangebracht. De punten van de bloembladen volgen het beloop van de buitenrand.

De profielen zijn verguld. De band tussen de beide profileringen is rood; hierop waren oorspronkelijk 12 of 13 anjerachtige bloemetjes aangebracht, bestaande uit verguldsel met een reliefsuggestie.

Het middenvlak is blauw; hierop is aan de westzijde het jaartal 1560 geschilderd in vergulde cijfers. De onderkant van de cijfers is naar het oosten gekeerd. Voorts zijn in het blauwe vlak nog vijf achtpuntige vergulde sterretjes aangebracht.

Deze schotel heeft acht vergulde gekromde stralen, van het lange type. De verdeling langs de rand van de schotel correspondeert met het convergeren van de erboven lopende gewelfgraten in de sluiting. Bovendien zijn op de rechte hoeken van de schotel overhoeks nog twee stralen aangebracht. De westzijde is verder vrijgehouden.

Sierknoppen

In samenhang met de gewelfconstructie zijn de gepolychromeerde knoppen genoemd op blz. 24.

Schip
afb. 22

Van de schildering in het Schip, op de noordzijde van kolom 23, is een nauwkeurige en technische beschrijving vervat in het documentatierapport dd. 19-10-'76 door P. de Ruyter van het restauratie-atelier Schoonekamp te Amsterdam, berustend op het restauratiebureau van de Oude Kerk. Hierin is ook een uitvoerig rapport opgenomen van de pogingen die zijn gedaan om de verfresten vast te zetten.

Deze schildering heeft een andere plaatsing op de kolomschacht en een andere compositie dan de tapijtschilderingen in het Koor. De schildering begint niet direct onder het kapiteel, maar op de tiende laag Ledesteen van de kolomschacht, geteld van boven af.

Van het eigenlijke tapijt is een tussen oker, bruin en donkerbruin variërende vlekkerige kleurmassa overgebleven. Alleen bovenaan schijnt in een lichte naar wit neigende verkleuring nog een rest van arabesken aanwezig te zijn.

Het best bewaard zijn de zijdelingse randen van het tapijt, voornamelijk bestaande uit een groene band, gevat tussen twee zwarte lijnen. Deze band is onderverdeeld in vier smalle groene stroken, waartussen drie even brede stroken zijn gevuld door een kabelmotief in goud, waarbij de scheiding der strengen in groen schijnt te zijn getekend. Een dergelijke band vormt ook de beëindiging van het tapijt aan de bovenzijde, maar is aldaar minder goed bewaard. De hoekoplossing is niet goed zichtbaar.

De schildering is verminkt door het in de loop der tijd uitkappen en vernieuwen van de voegen tussen de Ledesteenlagen. Aan de onderzijde reikt de schildering niet tot de luifel van de regeringsbank van 1601, maar heeft daar ook geen formele beëindiging. Waarschijnlijk werd de schildering op een of andere wijze afgedekt in het jaar van de Alteratie, 1578.

Functie

Mej. Bijtelaar schrijft in haar artikel over het Schip dl I (blz. 32) over het Jezus-altaar dat zich tegen kolom 23 bevond. Deze kolom stond in het grafboek van 1523 bekend als "dye bloedyghe Ihs pylaer". IHS is het middeleeuwse Christusmonogram (Prof. Timmers – Symboliek en Iconographie 103). Eén van de benamingen waaronder het altaar vermeld wordt in het zakboekje van Memoriemeesters maakt het waarschijnlijk dat de tapijtschildering gediend heeft als achtergrond van een beeld van de gegeselde Jezus.

Datering tapijtschildering Schip

De plaatsing op de kolomschacht en de vormgeving van de rand doen vermoeden dat deze schildering in ieder geval niet paste in de uitvoering van de reeks tapijtschilderingen in het Koor. Het ziet er naar uit dat de schildering van het Schip van een andere hand is. Gezien de grote vaagheid ervan zou men kunnen stellen dat ze langer aan het daglicht blootgesteld is geweest en dus ouder moet zijn. In tegenstelling tot de schildering in het Koor is op kolom 23 van de verf van de lijntekening en het goud van de ondergrond niet veel meer over. Ook de mededeling van Mej. Bijtelaar dat het Jezus-altaar een van de oudste altaren in de Oude Kerk moet zijn geweest, wijst in een richting van hogere ouderdom, hoewel dit eigenlijk niets zegt over een vroege aanwezigheid van een beeld.

Koor

Over de restauratie van de tapijtschilderingen op de kolommen van het Koor in de jaren 1964-66 is door de restaurator E. Puettmann een Beschrijvingsdeel gemaakt, verschenen in 1968, waarin de gevolgde restauratiemethode en de resultaten daarvan met talrijke foto's zijn beschreven en geïllustreerd, terwijl per kolom een beschrijving is gegeven van de bijzonderheden.

De tapijtschilderingen zijn uitgevoerd als Venetiaanse brocaten. Op een doorgaande ondergrond van bladgoud is een lijntekening in kleur aangebracht.

Direct valt op dat een systeem is gevolgd in de kleurkeuze van elk tapijt: ten opzichte van de as van het Koor staan ten noorden en ten zuiden daarvan gelijke kleuren tegenover elkaar, terwijl in de tapijten als een reeks gezien de kleuren rood en blauw elkaar afwisselen.

De tapijten zijn steeds zodanig op de kolomschacht geplaatst dat ze naar de as van het Koor toegekeerd zijn. Van bovenaf begint de schildering direct onder het onderste profiel van het kapiteel.

De onderkant van een direct onder de franje van elk tapijt geschilderde banderol komt overeen met de bovenkant van het koorschot.

Motieven

Bij de restauratie is gebleken dat in de schilderingen drie bepaalde patronen als uitgangspunt zijn gebruikt, terwijl in elk daarvan weer variaties zijn aangebracht. Volgens de Beschrijving van de Tapijtschilderingen zijn hier als motief de wijnwingerd (kolommen 9, 16, 19), de lotus (kolommen 10, 14, 18) en de granaatappel (kolommen 11, 15, 17, 20, 21 (?)) toegepast. Bij het aanbrengen van een bepaald motief is blijkbaar geen systeem gevolgd. Tegenover elkaar staande tapijten zijn wel gelijk van kleur, maar niet van motief.

Rand en franje

Behalve het eigenlijke tapijt vertoont de schildering nog enkele aanvullende versieringen. Daar zijn in de eerste plaats de rand, die aan beide zijden het tapijt flankeert, en de franje. De rand bestaat uit enkele evenwijdige lijnen op enige afstand van elkaar, waartussen weer een versieringsmotief is aangebracht. Bij elk tapijt zijn beide randen identiek. De volgende randversieringsmotieven zijn toegepast: cirkels (kolom 10), bloemetjes (kolommen 17, 19), ruiten (kolom 11), zig-zaglijnen (kolom 14) en grottesken (kolommen 12, 18, 20), meestal in een van het tapijt afwijkende kleur. Het laatstgenoemde motief omvat de afwisseling van gekromde draakachtige figuren, frats- en engelenkopjes. In de keuze van de randmotieven lijken zich verschillende perioden uit te spreken, maar dit behoeft niet perse zo te zijn. Tenslotte wordt de rand afgezet door een brede zwarte band die als een schaduw – als bij een echt hangend tapijt – of als een achtergrond bedoeld lijkt. De franje is samengesteld uit een groot aantal zwarte verticale golvende lijnen.

Schildjes

Helemaal bovenaan wordt elke rand bedekt door een wapenschildje met ronde onderkant en ingezwenkte zijkanten, soms staand, maar meestal schuin geplaatst. Op deze schilden komen weer verschillende motieven voor: aan de zuidzijde van het Koor overwegen de Arma Christi, die momenten uit het lijden van Christus in herinnering brengen, op de

kolommen 17, 18, 19 en 20; maar ook een schildje op kolom 10 (oost) aan de noordzijde. Voorts zijn huismerken toegepast (kolom 10 west, 11 oost, 12 west, 14 noord en zuid, 16 noordoost) en familiewapens (12 oost, 16 zuidwest). Huismerken en familiewapens zijn nog niet geïdentificeerd. Ze zouden wel eens een aanwijzing kunnen bevatten omtrent een schenker van een schildering. Sommige huismerken komen meerdere malen voor.

Banderollen

Op enkele kolommen zijn resten van een oudere banderol aangetroffen die lager geplaatst is dan de tegenwoordige en daardoor ten dele wegvalt achter het schotwerk. Hieruit is op te maken dat de tegenwoordige banderollen (samen met de tapijtschilderingen) zijn ontstaan na of gelijk met het schotwerk dat bij de koorbanken behoort. De aanwezigheid van oudere banderollen bewijst overigens nog niet dat er ook oudere tapijtschilderingen waren. Wijdingskruisen staan in principe los van tapijtschilderingen. Toch meent de restaurator E. Puetmann resten hiervan te hebben aangetroffen, en wel op de kolommen 10, 16 en 17.

De banderollen die nog kleur vertonen zijn alle blauw, aangebracht onder rode tapijten; waarschijnlijk bevonden zich dus onder de blauwe tapijten rode banderollen, maar juist onder déze tapijten is de kleur op de banderollen thans verdwenen, wat herinnert aan de opmerking in Puettmann's beschrijving dat de rode kleurstof veelal tot een wit poeder was vergaan.

Op de banderol van kolom 11 zijn bij de restauratie letters aangetroffen, zonder dat het mogelijk was een tekst te reconstrueren. Deze banderol omvat een restant van een geschilderd wijdingskruis, bestaande uit een uitgebogen balk, waarvan het einde bladvormig is uitgesneden.

Vieringkolom 21
afb. 58

De tapijtschildering gevonden op de noord(oost)zijde van kolom 21 vertoont een patroon dat niet overeenstemt met de patronen van de schilderingen op de overige koorkolommen. Mogelijk is dit te wijten aan de fragmentarische vrijlegging; waarschijnlijk betreft het hier echter een variatie op één van de drie in het Koor gebruikte motieven. Een detail van één der op het restauratiebureau aanwezige dia's doet het meest denken aan het granaatappelmotief (dia 78, restauratiebureau), zodat niet kan worden gesteld dat op kolom 21 een vierde motief is gebruikt.

Passend in het systeem van kleurwisseling is, dat de schildering in rood op goud is uitgevoerd; de schilderingen op de kolommen 20 en 9 zijn blauw. Kolom 8 zal dus zeker ook een rode tapijtschildering hebben gehad.

Het herstelwerk aan de ommanteling van kolom 21 ging zo ver, dat de aanwezigheid van een franje en daaronder een blauwe kleur, vermoedelijk van een banderol rond een wijdingskruis kon worden vastgesteld (dia 76).

De eigenlijke tapijtschildering is afgezet met een zwaardere rode lijn, aan de buitenzijde geflankeerd door twee smallere groene lijnen, waarvan er één zonder tussenruimte direct naast de rode loopt (dia 74); beide groene lijnen zijn door een even brede strook 'wit' van elkaar gescheiden. Zij behoren tot de randversiering, waarvan het motief niet kon worden vastgesteld.

Genoemde kleuromslag van de rand komt ook bij de andere tapijten voor, maar deze hebben – na restauratie – overal zwarte lijnen, terwijl het randmotief in een afwijkende kleur is gehouden. Het direct naast elkaar lopen van lijnen, waarvan de ene nog tot het eigenlijke tapijt, de andere tot de rand behoort, komt bij geen enkele andere schildering voor.

Functie

De tapijtschilderingen dienden als achtergrond voor apostelbeelden, waarachter dan ook een gedeelte van de kolom onbeschilderd is gebleven. Hieruit kan worden opgemaakt dat eerst de beelden zijn bevestigd en daarna de schilderingen gemaakt.

De apostelen stellen symbolisch de steunpilaren der kerk voor (Prof. Timmers – Symboliek en Iconographie – 1947, punt 1408). In het Koor was het passende aantal van 12 kolommen beschikbaar om de apostelbeelden te bevestigen (9 t/m 20), terwijl de vieringkolommen 8 en 21, samen met 7 en 22 beelden van de vier evangelisten hadden kunnen dragen. Van deze beelden is niets bekend maar wel is op de ronde kern van vieringkolom 21 een tapijtschildering gevonden, waarvoor ook een beeld bevestigd moet zijn geweest, en dus vanzelfsprekend ook aan vieringkolom 8.

Vieringkolommen

Op de schacht van de westelijke vieringkolommen is geen spoor van schildering aangetroffen en men mag daarom wel aannemen dat ze er ook niet geweest zijn. Recht tegenover de preekstoel is immers ook de geschilderde achtergrond van het IHS-altaar bewaard gebleven. Evenwel blijft het mogelijk dat de ronde voorgangers van deze vieringskolommen een beschildering hebben gehad. Hierover is verder niets bekend. Deze ronde kolommen schijnen omstreeks 1512 bij het maken van de lichtbeuk op het Schip door bundelzuilen te zijn vervangen.

Aan de westzijde tegen kolom 21 stond het St Nicolaas-altaar (plattegrond van de Oude Kerk met ingeschreven altaren e.d. door Mej. Bijtelaar, tek.no 1^8, restauratiebureau). Tegen vieringkolom 8 was het Salvator-altaar geplaatst, tegen kolom 7 het St Jan Baptist-altaar en tegen kolom 22 het St Matthijs-altaar. Geen van deze altaren herinnert aan de symbolische verbinding van de vieringkolommen met de evangelisten. Het blijft dus een raadsel voor welke beelden de tapijtschilderingen op de oostelijke vieringkolommen als achtergrond dienden. Een laatste suggestie is het, te denken aan de figuren van de patroonsheiligen van de Oude Kerk, namelijk St Johannes de Doper en St Nicolaas, waarbij het in de situatie passend is een beeld van St Nicolaas tegen kolom 21 te denken.

Tenslotte is nagegaan of er een verband bestaat tussen de voorstellingen op de wapenschildjes en het altaar dat tegen de betreffende kolom heeft gestaan. Het resultaat is alleen positief bij het altaar van de apostel Petrus, tegen kolom 19. De schildjes stellen hier de volgende Arma Christi voor: een geselkolom bekroond door een haan en op het andere schildje een karwats gekruist met een roe. Hieronder stond aan de zijde van de Buitenlandvaarderskapel het St Pietersaltaar, dat het eerst vermeld wordt in 1477. De keuze van de genoemde Arma Christi kan hier ingegeven zijn door de aanwezigheid van het altaar.

Zgn. bevestiging apostelbeelden

Hierboven is onder de paragraaf 'Hangtapijten' reeds uiteengezet dat de rekening van de 'Onbekende Smid', opgenomen in het boek van Noach (blz. 157-9), posten bevat waarin de apostelbeelden worden genoemd, en dat deze geen betrekking hebben op de bevestiging van de apostelbeelden, maar op de bevestiging van roeden, die dienden om de door

Willem Andriesz de Raet geweven tapijten aan op te hangen. Er is altijd gemeend dat bij de bouw van de lichtbeuk op het Koor de apostelbeelden werden afgenomen om beschadiging te vermijden en dat de ophanging later werd herzien. Dat was vermoedelijk helemaal niet nodig, omdat de bouw van de lichtbeuk zich zal hebben afgespeeld boven een werkvloer, die kan zijn gelegd over de trekbalken van het Koor. Deze constructie had het voordeel dat de eredienst ongestoord kon voortgaan. Niet onmogelijk is, dat de tapijtschilderingen op de kolommen waterschade hebben gehad en dat ze omstreeks 1560 zijn bijgewerkt. De randversiering van enkele tapijten (op de kolommen 12, 18 en 20) vertoont namelijk Renaissance-motieven, maar we zien deze bij de koorbanken ook al omstreeks 1520 opduiken, zodat reparatie tengevolge van de bouw van de lichtbeuk hieruit niet zonder meer is op te maken.

Datering tapijtschilderingen Koor

Zie blz. 58.

Andere schilderingen

Aan de zijden van de koorbeuken en de Kooromgang vertonen alle ronde kolommen met uitzondering van de kolommen 9 en 10 resten van een oranje, roze verweerde verfstof, niet in lijnvorm, maar als kleurvlak aangebracht. Aan de onderzijde begrensd door het basement, is de hoogte van het vlak verschillend, variërend tussen ca 60 cm en ca 2 m. Soms ook trapsgewijs van hoogte verschillend op één kolomschacht (kolom 17). Het kleurvlak strekt zich rond de gehele kolomschacht uit, dus ook aan de zijde van het koorschot. Waarschijnlijk heeft het als achtergrond gediend voor een altaar dat tegen elke kolom stond opgesteld.

De schachten van de kolommen 11, 12 en 13 vertonen grijs tot zwarte kleurvlekken van onbepaalde uitgestrektheid, ongeveer ter hoogte van de tapijtschilderingen aan de Koorzijde. Van Breen (blz. 103) zag hier tapijtschilderingen in, maar thans is van een bepaalde structuur niets te herkennen. Als dit inderdaad schilderingen zijn geweest zouden ze behoord kunnen hebben bij respectievelijk het St Agnes-altaar, het St Catharina-altaar en het Driekoningenaltaar. In haar artikel over de Kooromgang (1965, blz. 20) schrijft Mej. Bijtelaar dat zij nog een halfvergane schildering heeft gekend aan de Kooromgangszijde van kolom 14, waartegen het niet-georiënteerde altaar van St Agatha heeft gestaan.

Kolomkapitelen

Een overzicht van de vondsten is gegeven in de Beschrijving van de Tapijtschilderingen op blz. 8.

Scheiboogaanzetten

Op de aanzetten der scheibogen boven de ronde kolommen van het Koor is bij de restauratie een ajourschildering in zwarte lijnen aangebracht, bestaande uit gestileerde granaatappelmotieven en bladwerk, en wel in twee verschillende typen. Bij de kolommen 9, 10, 11 aan de noordzijde en 18, 19 en 20 aan de zuidzijde is een dunne lijn gebruikt, (type A), bij de kolommen 12 t/m 17 een zwaardere lijn (type B). Aanleiding was de vondst van een schildering van type A boven kolom 19 en van type B boven kolom 17. De functie van de schilderingen ligt alleen in het optische vlak.

Het ligt voor de hand de schildering type A in verband te brengen met de periode waarin de koorbanken zijn gemaakt.

Kraagsteentjes schalken, kapiteeltjes

De onderdelen voorkomend in de koorsluiting van de lichtbeuk werden bij de restauratie gepolychromeerd. Een beschrijving van de kleurstelling vindt men in het hoofdstuk 'Restauratie', blz. 211.

RESTAURATIE OUDE KERK TE AMSTERDAM
BESCHRIJVING SCHIP VIERING KOOR

A. GEGEVENS EN BRONNEN

1. TOESTAND NA RESTAURATIE, MAART 1981
EXTERIEUR

1. TOESTAND NA RESTAURATIE MAART 1981

Exterieur

Lichtbeuk Schip

afb. 15a

De lichtbeuk van het Schip manifesteert zich aan noord- en zuidzijde als een reeks van zes steile bakstenen topgevels, die spitsboogvormige ramen bevatten, onderverdeeld door bakstenen montants en tracering, bezet met glas-in-loodpanelen (zie tek. 6 en 7).

Maatvoering

Opvallend is dat de noordgevel van de lichtbeuk vrijwel in één vlak ligt met de noordgevel van de toren. Aan de zuidzijde is daar een verschil van ca 2 m., wat zijn oorzaak vindt in de vroegere aanwezigheid van een traptoren, die in de 18de eeuw werd afgebroken (afb. 4). De as van het Schip correspondeerde globaal met het hart van de totale massa van toren + traptoren, en dus niet met de torendeur.

De meest westelijke gevels aan beide zijden zijn niet symmetrisch. Ten opzichte van het midden van het op zichzelf symmetrische blindvenster, liggen de toppen van de gevels ca 1 m westelijker, terwijl de nokken van de achterliggende kapjes de nok van de hoofdkap snijden op een punt dat ca 1 m. oostelijker ligt dan het midden van het raam. Dit wordt verklaard door een complex van redenen, uiteengezet in het hoofdstuk 'Bouwperioden' (blz. 175) van deze Beschrijving. Het gevolg van deze maatvoering voor genoemde gevels is, dat de oostelijke beschrijvende lijnen flauwer hellen, en de westelijke beschrijvende lijnen steiler staan dan bij de andere gevels het geval is. Bij de overige gevels correspondeert de breedte met de hartafstand der schipkolommen.

Kappen

Achter de gevels bevinden zich kapjes, gestoken in de grote, minder steile west-oost gerichte hoofdkap, waarvan de nok op gelijke hoogte ligt.

Alle dakvlakken zijn gedekt met leien in Rijnse dekking. De dakvlakken van de hoofdkap zijn onderbroken door dakkapellen. In de killen zijn brede loodstroken aangebracht, onderaan samenkomend in een hoog opgevoerd loden broekstuk. Een poortvormige muurdoorbreking, welke met lood is bekleed leidt het hemelwater in een loden vergaarbak met een halfcirkelvormig beëindigd voorscherm, waarin een spuwer is opgenomen. De meest oostelijke vergaarbak aan de zuidzijde draagt ingeklopt het jaartal 1972.

De vergaarbakken rusten op een grijsgeschilderde plank, gedragen door twee in de muur genagelde, zwart geschilderde uithouders, die aan de horizontale uiteinden haaks naar boven zijn omgezet en daardoor plank en vergaarbak vasthouden. De vergaarbakken hebben een loden hemelwaterafvoer, uitwendige diameter 11 cm, op afstanden van ca 1 m. opgehangen aan loden manchetten, die middels keilbouten met loden sierkop aan de muur zijn bevestigd. Deze afvoeren lozen op de zakgoot tussen lichtbeuk en zijbeuken, welke, zich versmallend, naar het westen afloopt. In de zakgoten zijn sneeuwroosters aangebracht.

Aan de zuidzijde is bij de meest westelijke muurdoorbreking ten behoeve van het hemelwater de bovenzijde niet boogvormig begrensd, maar door een horizontale Gobertanger-plaat overspannen.

Gevels

De topgevels zijn niet alle gelijk. Aan de noordzijde zijn de drie westelijke gevels van een harde paarsbruine, 18de eeuwse steen (formaat 21-23x10x3^{5}-4 cm; 10 lagen = 62-63 cm) gemetseld. Montants en tracering zijn echter in rood uitgevoerd. De meest westelijke heeft een blindvenster, waarvan de vulling 23 cm terugligt ten opzichte van het gevelvlak. De drie oostelijke gevels zijn geheel van een rode, 16de eeuwse steen gemetseld (formaat 21-21,6x10,5x4,6-5 cm; 10 lagen = 48,5 cm).

Aan de zuidzijde is de verdeling van de gebruikte metselsteen weer anders. Hier zijn alle topgevels – boven de geboorte van de raamboog – van de paarsbruine steen, waarin echter de omlijsting van de raamboog ter breedte van anderhalve steen in het gevelvlak in 16de eeuws rood is gemetseld, evenals al het metselwerk onder de aanzet der raambogen. De vulling van het blindvenster ligt hier ca 11 cm terug ten opzichte van het gevelvlak.

Topgevel-afdekkingen
afb. 19

Aan de zuidzijde zijn alle topgevelafdekkingen uitgevoerd in basaltlava. Deze afdekking is driehoekig van doorsnede met een afgeronde tophoek, aan de gevelzijde overstekend met een holprofiel, aan de dakzijde gelijk met het muurvlak afgesnoten. Op dit vlak is de bliksemafleiding gemonteerd. Tussen de gevels is de afdekking een eindweegs horizontaal doorgevoerd. Boven de oostelijke schouder van topgevel 23-22 is de afdekking vlak afgesneden beëindigd. Dit is ook het geval bij de westelijke schouder van topgevel 28-27, waar echter het horizontale gedeelte naar het westen, dat eigenlijk de dikte van de westgevel representeert, is voorzien van een afdekking van rechthoekige doorsnede. De afdekking van de geveltoppen heeft aan deze zijde geen aanzet van een bekroning.

afb. 17

Aan de noordzijde is de vormgeving van de gevelafdekking veel meer gevarieerd, doordat hier aanzienlijke resten van de oorspronkelijke afdekking waren overgebleven. Het meest interessant in dit opzicht zijn de drie oostelijke gevels van deze reeks. De onderste helft van de gevels wordt van beneden af niet gezien, en ter besparing van natuursteen is hier de gevelafdekking in baksteen uitgevoerd. Dit metselwerk heeft een driehoekige doorsnede met afgeronde tophoek en steekt alleen aan de gevelzijde over, welk overstek van een holprofiel is voorzien. De bovenste helft van de gevels heeft een afdekking in zandsteen, welke oorspronkelijk in drie delen was uitgevoerd. Het onderste stuk dat het metselwerk afdekt is aan de bovenzijde voorzien van een kloostersponning om hogels en tussenstukken te bevatten. De hogels zijn er niet meer, en bij de restauratie zijn de tussenstukken van halfcirkelvormige doorsnede geheel doorgevoerd. Aanzetten van een gevelbekroning zijn bewaard gebleven.

Bij de drie westelijke gevels aan de noordzijde is eveneens een verdeling in de behandeling der gevelafdekking gemaakt, maar zodanig, dat de scheidingslijn naar het westen gaande steeds lager is geplaatst met het oog op de betere zichtbaarheid van de meest westelijke gevel. Het onderste gedeelte van de gevelafdekkingen bestaat hier uit zandsteen van driehoekige doorsnede met scherpe tophoek, 18de eeuws. Het bovengedeelte bestaat uit 16de eeuwse zandsteen met een kloostersponning, gevuld met 18de eeuwse zandsteen in gevel 4-3 en met 16de eeuwse stukken in de overige gevels, waarvan bij de restauratie de al te zeer verweerde stukken vervangen zijn.

De horizontale gevelafdekking tussen de schuine lijnen van de westelijke gevels geschiedt met een gemetselde rollaag. Tussen de oostelijke gevels is geen afdekking aangebracht.

Spekbanden

De drie oostelijke gevels aan de noordzijde hebben als enige nog de versiering met zeven spekbanden in de top van de gevel, om de zes, zeven of acht lagen baksteen. De onderste spekband wordt door de top van de raamomlijsting onderbroken.

Ramen

Aan de zuidzijde zijn de onderdorpels van de twee oostelijke gevels met lood bekleed. Bij de andere ramen zijn de zandstenen onderdorpels zichtbaar. Deze liggen ca. 2 lagen baksteen hoger dan bij de oostelijke ramen. De onderdorpel van het blindvenster 28-27 is met lood bekleed.

Aan de noordzijde zijn eveneens de onderdorpels der beide oostelijke ramen met lood bekleed. De zandstenen onderdorpels van de beide westelijke ramen liggen ca. 4 cm terug ten opzichte van het gevelvlak. Hieronder bevindt zich een rollaag in 18de eeuws metselwerk. Het blindvenster heeft een schuine rollaag in 18de eeuws metselwerk.

De drie westelijke topgevels hebben in de top van de raamomlijstingen een ruitvormig stuk natuursteen.

Raamtracering

De vorm van de raamtracering die bij alle ramen gelijk is, wordt beschreven in het hoofdstuk 'Interieur' van deze Beschrijving (blz. 18). Alleen aan de buitenzijde valt het op, dat de cirkelvorm in de tracering aan de noordzijde bij de gevels 4-3 en 3-2 aanmerkelijk lager geplaatst is dan bij de oostelijke gevels. Alle montants en traceringen zijn in rood gemetseld, terwijl overal het onderste derde deel van de cirkelomtrek in tufsteen is uitgevoerd, terwille van een goede technische oplossing van de ontmoeting met twee spitsboogjes, waarmee de vakken tussen twee montants worden afgesloten.

Beglazing

Door het midden van elke cirkelvorm gaat een brugstaaf, terwijl onder de cirkelvorm vijf brugstaven zijn aangebracht. Hiertussen bevinden zich glas-in-loodpanelen met rechthoekige ruitjes.

Kettingankers

Sommige van deze brugstaven zijn als kettinganker in het metselwerk tussen de ramen doorgevoerd. Aan de oostzijde spreekt de bovenste hiervan zich uit middels een knoop met schieter tegen de zijkant van de gevelschouder. De lager gelegen kettingankers zijn gekoppeld aan de trekbalkjukken die de Viering in oost-westrichting overspannen.

Gevelankers

De trekbalkjukken die de binnenruimte van het Schip in noord-zuidrichting overspannen houden het gevelmetselwerk vast middels drie ankers, welke zich buitenwerks uitspreken als drie knopen waardoor één zeer lange schieter is gestoken.

Vlak naast de bovenste van deze knopen is blijkbaar in later tijd een trek-drukstaaf aangebracht, enerzijds bevestigd aan genoemde trekbalken, anderzijds aan de zolderbalklaag van de zijbeuk. Deze constructie is zowel aan noord- als aan zuidzijde uitgevoerd.

Onder de oostelijke schouder van gevel 27-26 is in afwijking van de norm de trek-drukstaaf gekoppeld aan de lange schieter, terwijl het andere 'trekbalkanker' wel is uitgevoerd, doch niet vlak naast de lange schieter zoals gebruikelijk is, maar een halve meter westelijker. Vanuit de kerkruimte gezien is dit geen trekbalkanker, maar koppelt het middels een haak het metselwerk aan de strijkgraat.

Iedere gevel heeft een anker boven het zolderraam (bevestigd aan de nokgording), voorts twee ankers even boven de top van de raamomlijsting (bevestigd aan de zolderbalklaag), en dan nog twee ter hoogte van de raamboogaanzet, corresponderend met de kapvoet. Een muuranker ter plaatse van de kapvoet ontbreekt bij de oostelijke schouder van gevel 7-6.

Zolderramen

De muurdoorbrekingen voor de zolderramen hebben in het gevelmetselwerk een halfronde bovenzijde, gevormd door een rollaag. Aan de zuidzijde bestaat de onderdorpel uit een schuingestelde rollaag. De openingen zijn aan de zolderzijde voorzien van een met glas bezet luik dat middels twee grendels in de steensponning wordt vastgehouden. Zoals op de tekeningen is te zien zijn deze luiken zeer gevarieerd van uitvoering.

Dakkapellen

Dit laatste geldt eveneens voor de dakkapellen die in de hoofdkap zijn aangebracht. Ze zijn bovendien verschillend van afmetingen, en voorzien van ramen, die middels gehengen op duimen draaien; nabij de toren als luik met ruitvormig ruitje, en overigens als ramen met verschillende roedenverdeling uitgevoerd. De dakkapellen zijn alle aan de bovenzijde plat en met lood gedekt. Gezien de vondst van een driehoekig stuk onbespijkerd eiken dakbeschot met kraslijnen boven kolom 3 (restauratiebureau neg. nr. 1263, Januari 1974), bevestigd door de Loterijprent (afb. 2), hadden ze vroeger een kapje.

Lichtbeuk Viering

afb. 18

Zowel de noord- als de zuidgevel van de lichtbeuk op de Viering zijn van eikenhout, met lood bekleed. Het grote raam, qua afmetingen behorend bij twee schiptraveeën, heeft een houten tracering, eveneens met lood bekleed.

Het tijdelijk karakter van deze constructie vindt zijn verklaring in het voornemen om ooit een lichtbeuk over de transeptarmen door te voeren, welke aan beide zijden op de tegenwoordige gevels zou hebben aangesloten. Voor de ramen aan beide zijden ligt een plat, dat eigenlijk de met lood afgedekte zoldervloer is van de transeptkap, die moest worden afgebroken om voor de lichtbeuk op de Viering ruimte te maken.

Dakkapellen

De dakvlakken van de hoofdkap tussen Viering en de meest oostelijke dwarskapjes van de lichtbeuk op het Schip zijn

elk doorbroken door een manshoge dakkapel, die toegang geeft tot de zolder van de hoofdkap. Naar deze toegangen leiden hardhouten (yang) trappen, die loodkleurig grijs zijn geschilderd.

Gevel-beëindiging

De gevels worden elk beëindigd door twee eiken windveren, die nabij de top driepasvormig zijn geprofileerd en samenkomen tegen een makelaar (afzelia) van vierkante doorsnede, aan de onderzijde geprofileerd, boven de ontmoeting met de windveren overgaand in achtkant en vervolgens beëindigd op een manier die aan een piroen herinnert. Al dit houtwerk is loodkleurig grijs geschilderd. De windveren zijn aan de bovenzijde afgedekt door een loodslab, die aan de achterzijde over het leiwerk valt. Aan de onderzijde worden zowel aan de oost- als aan de westzijde de windveren horizontaal doorgevoerd, onderbroken door een hemelwaterdoorvoer met vergaarbak.

Gevels

Beide gevels bestaan uit een eiken schotwerk dat door loodplaten is bedekt. Elke plaat is op regelmatige afstanden aan het schot vastgenageld, waarbij de nagels worden bedekt door een opgesoldeerd loodplaatje dat aan de onderzijde lipvormig is bijgesneden, vervolgens naar boven is omgezet en aldus de onderrand van de bovengelegen loodplaat vasthoudt. Ook op halve hoogte van elke plaat is op regelmatige afstanden een nagel aangebracht, afgedekt door een trotseerloodje met het merk van de fa. Broeders, die dit werk heeft uitgevoerd.

Luiken

Gebruikmakend van het stijl- en regelwerk van het gevelschot zijn hierin twee luiken opgenomen. Het luik oostelijk van de middenstijl is manshoog, afgehangen aan gehengen, draaiend op duimen, gesloten met een boerenklinkstel, voorzien van een ruitvormig ruitje. Achter dit luik is op halve hoogte een vast kalf aangebracht, met een uitsparing om van binnen uit het klinkstel te kunnen bedienen.

Het luik westelijk van de middenstijl komt qua afmetingen overeen met de bovenste helft van het andere luik. Het is geheel gesloten. Beide luiken hebben hun functie gehad bij het hijsen van materialen.

Ramen

De spitsboogvormige ramen in noord- en zuidgevel zijn identiek van vorm, en bestaan elk uit twee spitsboogvormige helften, die in de top van het raam een zogenaamde 'vlieger' insluiten. De achter het loodwerk wegvallende raamomlijsting en de traceringsbogen rusten op een trekbalk die de ruimte van de Viering in oost-westrichting overspant. Elke raamhelft heeft een vorktracering uitgaande van drie spruiten.

Het tweede oostelijk van de middenspruit gelegen spitsboogvormige traceringsgedeelte in beide gevels, is als een naar buiten draaiend, met een wervel gesloten, ijzeren raam uitgevoerd, waardoor de trekbalk op een gedeelte waarvan het raam rust, toegankelijk wordt. Dit was vroeger minder gevaarlijk dan thans, omdat zich hier blijkens een schilderij van De Witte (afb. 7) een van een leuning voorziene loopbrug bevond, die in de Viering was omgevoerd.

De vlieger heeft een tracering bestaande uit twee uit de middenvork oprijzende spruiten, welke zich voor het bereiken van de grote raambogen elk splitsen in twee knopvormige einden. De naar het midden van het raam gekeerde knoppen raken elkaar.

De beglazing tussen beide spruiten bevat in glas-in-lood het jaartal 1971.

De ramen zijn bezet met glas-in-loodpanelen met rechthoekige ruitjes; de aansluiting van de panelen in de sponningen is met een plastisch blijvende kit afgedicht. De panelen liggen 2 centimeter terug ten opzichte van de loodbekleding van de ongeprofileerde tracering, die op haar beurt enkele centimeters terugligt ten opzichte van het gevelvlak.

De bij het begin van de restauratie aan de noordzijde aangetroffen beglazing bevatte een aantal inscripties die hieronder zijn genoteerd:

Gerrit Snoer
Jurriaan Alessie
Glasemakers
Geschreven
Den 18 October
Anno 1802

(Gerrit Snoer heeft zijn naam voorts met grote kapitalen geschreven op een dwarskapgording van het Koor, met loodkleurige verf)

Lucas van Welp

Ariel (Hebreeuws: aard- of luchtgeest)

Lucas

G. Pieters
1887

Nieuwenhuis meent zich te herinneren een ruitje te hebben gezien waarin het jaartal 1708 was ingekrast.

Vieringtoren

afb. 15, 16

De lichtbeuk van de Viering wordt bekroond door de vieringtoren die buitendaks uit vijf achtkante geledingen bestaat. Horizontale doorsneden op verschillende hoogten vertonen concentrische achtkanten, zodanig geplaatst, dat vier zijden ervan haaks staan op het assenkruis van de Viering. Deze positie is onjuist weergegeven op de Loterijprent (afb. 2). De gehele constructie van de vieringtoren is te zien op de tekeningen 23^2 en 23^3, berustend op het restauratiebureau.

Onderste geleding

Alle houtconstructies zijn met lood bekleed. De onderste geleding bestaat uit een achtkant prisma dat geheel open is gehouden en waarvan de ribben zijn uitgevoerd als eiken staanders welke oprijzen boven een met lijstwerk geaccentueerd platform, dat gelegen is op een niveau ca. 45 cm boven de nokken der aangrenzende kappen. Binnendaks rusten deze staanders op de zoldervloer van de lichtbeuk. Omhooggaande doorbreken de staanders door de genoemde positie van het achtkant overal de dakvlakken zonder spanten van de kapconstructie te onderbreken.

Binnendaks is tussen de twee meest westelijke staanders een steile houten ladder met sporten aangebracht, welke middels een mangat toegang geeft tot het onderste platform. Het mangat is afgedekt door een met lood bekleed luik, dat door twee kajuithaken en een ketting is beschermd tegen afwaaien.

De 'balklaag' van het platform bestaat eigenlijk uit viermaal de koppeling van twee tegenover elkaar geplaatste staanders middels een met pennen ingelaten balk, terwijl de verbinding wordt verstijfd door schoren onder en boven het platform. Deze schoorconstructie wordt herhaald bij de verbinding van de staanders met een tweede balklaag, op welke hoogte een omgaand lijstwerk de onderste geleding visueel afsluit. Onder deze lijst zijn, tussen de staanders, twee halve plankjes aangebracht, zodanig uitgeschulpt, dat een driepasmotief ontstaat.

Tweede geleding

De geleding hierboven wordt gekenmerkt door inzwenkende zijvlakken die met leien gedekt zijn. De ruiters op de ribben zijn met lood bekleed. De staanders van de onderste geleding zijn in dit gedeelte ver doorgevoerd en worden bekroond door piroenen met een ajour 'ui' in lood. De aanzet van de piroenbekleding is in één stuk uitgevoerd met de bovengenoemde bekleding van een ruiter.

Derde geleding

De hierboven geplaatste geleding is qua vorm, constructie en verhoudingen gelijk aan de onderste, maar uitgevoerd in kleinere afmetingen.

Vierde geleding, afb. 41

Hetzelfde geldt voor geleding no. 4, die overeenkomt met no 2, met dien verstande dat de staanders van geleding no 3 er niet in doorlopen.

Vijfde geleding afb. 41

De vijfde geleding vertoont een geheel afwijkende vorm. Hier is uit acht krommers een opengehouden 'ui'-vorm geconstrueerd rondom een koningsstijl, welke op de bodem van geleding no 4 op een balkverzwaring rust. De uit- en inzwenkende vorm van elke ribbe bestaat uit twee met pen en gat in elkaar gewerkte delen, rustend op de balklaag van deze vijfde geleding, bovenaan samenkomend tegen de achtkant gehouden koningsstijl. Deze wordt rond van doorsnede boven de uivorm. Hier zijn de door twee ringen verbonden 'staarten' genageld, waarboven een uit twee helften bestaande verguld koperen bal de aanzet van de verticale arm van een kruis markeert. (Timmers 1440, 1441). De noord-zuid gerichte horizontale armen daarvan zijn aan de uiteinden fleur-de-lis-vormig in reliëf uitgesmeed. De kruising van het kruis is opengehouden middels vier onder 45 graden geplaatste korte staven.

Windvaan

Op een gesmede ring draait een verguld koperen windvaan in de vorm van het wapen van Amsterdam met de keizerskroon, volgens Mej. Bijtelaar een oud type keizerskroon. De drie kruisjes van het wapen zijn ajour uitgewerkt, het fond is weggesneden. Dit is ook met de kroon gedaan. De windvaan draagt ingekrast het jaartal 1684 en enkele onduidelijke initialen, welke inscripties thans door het verguldsel zijn afgedekt. Het jaartal behoeft vanzelfsprekend niet het jaar van ontstaan te beduiden. Oorspronkelijk schijnt een weergave van Sint Nicolaas als windvaan te hebben gediend (1558, Loterijprent, afb. 2). Op de gravure van C.J. Visscher (van na 1611, afb. 3) is deze nog altijd aanwezig. Bespiegelingen betreffende de datering en de maker van het vaantje heeft Mej. Bijtelaar neergelegd in een artikeltje voor het restauratiebureau, getiteld: 'De windwijzer op het vieringtorentje van de Oude Kerk te Amsterdam', gedateerd 19-1-1970.

Lichtbeuk Koor

afb. 42-45

De lichtbeuk van het Koor heeft aan noord- en zuidzijde twee topgevels, elk ter breedte van 2 kolomafstanden, waarin een raam met natuurstenen omlijsting en tracering is opgenomen. In afwijking van de lichtbeuk op het Schip en in overeenstemming met de lichtbeuk op de Viering wordt de gevelmaat bepaald door twee kolomtraveeën, namelijk 8-10 en 10-12 aan de noordzijde en 21-19 en 19-17 aan de zuidzijde. In de koorsluiting aan de oostzijde die in horizontale doorsnede de vorm van een halve tienhoek heeft, worden de gevels niet met topgevels, maar aan de bovenzijde horizontaal beëindigd door het ter plaatse halfpyramidevormige samenstel van dakvlakken. Elk van deze gevelvlakken, waarvan de maat overeenkomt met de kolomafstand, omvat een in natuursteen omlijst raam, dat een montant en een eenvoudige tracering bevat, beschreven op blz. 21.

Kappen

Op de noord- en zuidgevels sluiten kappen aan die gestoken zijn in de oost-west gerichte hoofdkap, waarvan de nok op gelijke hoogte ligt.

Dakkapellen

Alle dakvlakken zijn gedekt met leien in Rijnse dekking. De dakvlakken van de hoofdkap zijn onderbroken door dakkapellen die plat zijn afgedekt en gewoonlijk voorzien zijn van draairamen met glas in een roedenverdeling. Alleen in het vak 10-12 is een luik met een klein ruitje aangebracht. Een uitzondering in de vormgeving is de dakkapel in het hart van de lichtbeukkap aan de oostzijde. Deze kapel heeft een kapje, bekroond door een urnvormige piroen op piedestal, welke laatste als makelaar in de constructie fungeert. De aanzet van het kapje wordt gevormd door een overkragende, ojiefvormig geprofileerde lijst. Dakvlakjes en lijst zijn geheel met lood bekleed. De dakkapel wordt gesloten door een draailuik met een ruitvormig ruitje.

Hemelwater

De killen tussen de dwarskappen hebben brede loodstroken, onderaan overgaand in een minder hoog dan bij de lichtbeuk van het Schip opgevoerd loden broekstuk. Dit houdt verband met de royale maten ter plaatse tengevolge van het feit dat de kappen minder steil zijn.

Tussen de gevelschouders wordt het hemelwater afgevoerd in een loden vergaarbak met halfrond spatscherm, waarin

een spuwer is opgenomen. De bak rust op een plank, gedragen door twee ijzeren uithouders op getorste schoren. De loden afvoeren zijn opgehangen aan loden manchetten die met keilbouten voorzien van loden sierkoppen in de gevels zijn bevestigd. Deze afvoeren lozen op de zakgoot tussen lichtbeuk en koorbeuken, welke naar het oosten middels 'terrassen' sprongsgewijs afloopt naar de zakgoten tussen de kapjes van de Kooromgang. Hier zijn drie afvoeren naar het straatriool aangebracht, namelijk bij de steunberen 83, 84 en 86.

In alle goten zijn sneeuwroosters aangebracht, met uitzondering van de goten boven de Kooromgang die geen afvoer hebben en aansluiten op de hoge terrassen van de goot rond de koorsluiting.

De vijf driehoekige dakvlakken van de koorsluiting van de lichtbeuk wateren af op een geheel met lood beklede schampgoot van V-vormige doorsnede, die rust op een natuurstenen afdeklijst, die van een overkragend holprofiel is voorzien. Zonder vergaarbakken loost de goot boven de punten 12, 15 en 17 middels loden afvoerbuizen op de zakgoot van de koorsluiting en Kooromgang.

Gevels

Met kleine verschillen in maat en in de plaatsing van enkele gevelankers zijn de gevels van noord- en zuidzijde gelijk. Ze zijn gemetseld uit een miskleurig rode steen (formaat 19,5-20,8x10x4,5 cm; 10 lagen = 55,5 cm), terwijl het grootste deel, beginnend onder de boogaanzet der ramen is verlevendigd door speklagen om de zeven lagen baksteen. De gevel 19-17 is meer overwegend rood van kleur. Bij de schouders zijn de gevels voorzien van natuurstenen hoekblokjes.

In elk der topgevels bevindt zich een zolderraam, aan de buitenzijde geprofileerd met een vellingkant, voorzien van een natuurstenen onderdorpel, aan de bovenzijde gesloten door een halfcirkelvormige rollaag. Aan de binnenzijde is in een steensponning een uitneembaar glasraam met roedenverdeling geplaatst.

Voorspringend ten opzichte van de Koorgevel, terugliggend ten opzichte van de Vieringgevel bevindt zich tussen beide een penant van metselwerk van rood. Op deze penant zijn hieronder te bespreken gevelankers aangebracht en voorts de hemelwaterafvoerbuizen.

Ook de gevels van de koorsluiting zijn voorzien van speklagen en zeer verweerde hoekblokjes op de stomphoekige gevelovergangen, waarbij de grootste lengte zich beurtelings in de ene, dan weer in de andere gevel uitstrekt. Ze zijn hier en daar met stukken leipan op hoogte gebracht. Een der speklagen in het vak 15-16 draagt de inscriptie I M 1782. Een hoekblokje boven punt 17 heeft MM P D C, en R M. Op ca 50 cm boven de goot bevindt zich in de gevel een kalkstenen waterlijst, ter plaatse van de ramen aansluitend op de onderdorpel, die echter is afgesnoten zodat de schuine vlakken van beide onderdelen niet in elkaar overgaan. Aan de onderzijde is de lijst geprofileerd met een steil ojief.

Gevelankers
afb. 45

Op de gevelhoeken van de koorsluiting bevinden zich zeer verweerde ankers, bestaande uit twee knopen en een lange schieter, corresponderend met de houten muurstijl aan de binnenzijde. De schieter doorboort de bovengenoemde waterlijst.

Elk van de noord- en zuidgevels heeft in de top boven het grote raam vijf ankers, waarvan de bovenste bevestigd is aan de nokgording, het tweetal daaronder flankeert het zolderraam en is bevestigd aan de gordingen, terwijl de twee ankers daaronder bevestigd zijn aan de zolderbalklaag.

Ter weerszijden van het raam bevindt zich even boven de boogaanzet een anker dat correspondeert met de aanzet van de strijkgraat van het gewelf.

In de penanten 8, 10 en 12 aan de noordzijde, 21, 19 en 17 aan de zuidzijde bevinden zich gevelankers die het verlengde vormen van een trekbalkjuk en twee trekstaven in de binnenruimte en die buiten de gevel middels een vork en spieconstructie met trek-drukstaven worden gekoppeld aan de zolderbalklaag van de koorbeuken.

Bij het oostelijke einde van de oostgevels komt het anker zeer dicht bij de gevelhoek uit, reden waarom de bovenste helft van de schieter onder 45 graden naar het westen is geknikt.

De ontmoeting tussen de trek-drukstaaf boven punt 21 met het trekbalkanker valt nog juist in de vieringgevel en is daarom geheel met lood bekleed. De overeenkomstige ontmoeting aan de noordzijde valt echter in een penant van metselwerk. Bij deze punten bevinden zich op een lager niveau nog de ankers die gekoppeld zijn aan de muurstijl van het trekbalkjuk. Boven punt 21 is er bovendien nog een anker met zeer korte schieter, aan de binnenzijde corresponderend met een door een spie geborgd anker aan het kolonnetkapiteel.

Boven de punten 10, 12, 19 en 17 bevinden zich muurankers, elk met twee knopen en zeer lange schieter, ter bevestiging van de schalken aan de binnenzijde.

Gevelafdekking

Alle topgevels zijn afgedekt door een geprofileerde deklijst welke middels een overkragend steil ojief voor het gevelvlak uitsteekt. Aan de dakzijde is de lijst afgesnoten gelijk met het achtervlak van de gevel. Onder de lijst bevindt zich een loodslab die valt over de opstaande kant van een verholen goot die onder het leiwerk is aangebracht.

In een kloostersponning aan de bovenzijde zijn per gevelzijde tien hogels opgenomen, waartussen geprofileerde vulstukken zijn aangebracht. De geveltop wordt bekroond door een vierarmige kruisbloem.

De schouders zijn voorzien van een afdekking met dezelfde profilering als de schuine zijden, terwijl bij het einde van de schouder de deklijst wordt gekornist, maar het profiel van de vulstukken haaks naar beneden wordt omgestoken en te niet loopt in het flauwe holprofiel van de afdeklijst.

Tracering

De raamtraceringen aan noord- en zuidzijde zijn alle gelijk en worden beschreven in het hoofdstuk 'Interieur' op blz. 20. De traceringen der kleine ramen in de koorsluiting worden beschreven op blz. 21.

Kruis en
engel

Aan het eind van de nok van de hoofdkap steekt de met lood beklede beëindiging van de koningsstijl boven de nok uit. Hieraan is middels ijzeren staarten en een vergulde bol een ijzeren kruis bevestigd, waarvan de armen door korte onder 45 graden lopende staafjes zijn verstijfd. De noord-zuid gerichte dwarsarmen zijn elk aan de einden uitgesmeed tot een fleur-de-lis-motief. De staande arm draagt een kleinere vergulde bol. Het was de bedoeling hierop een bazuinblazende engel als windwijzer te plaatsen, waartoe de afbeelding van de kerk door Reynier Vinckeles (1765) aanleiding gaf. Door allerlei omstandigheden is na verscheidene ontwerpen en proefplaatsingen daarvan niets meer gekomen.

RESTAURATIE OUDE KERK TE AMSTERDAM
BESCHRIJVING SCHIP VIERING KOOR

A. GEGEVENS EN BRONNEN

2. OVERZICHTEN DEELONDERZOEKEN

Lijst van pastoors van de oude kerk

samengesteld uit diverse bronnen

Naam	benoemd	vermeld	afstand of overleden
Albertus		1280	
Jacob van Benthem			1323
Jan van Ratingen	19-3-1323		† 1334
parochiesplitsing Ouderkerk, Amsterdam, Amstelveen is een feit in 1334			
Wouter van Drongelen	1334		
Jan Bloet			† 1356
Gheraerdus Zael	1356		
Jan Pont		1363	
Jan van Deventer		1369	
patronaatsrecht bij het kapittel van Sinte Maria op het hof 14-9-1373			
Johannes Dier	3-11-1381		
Willem Brunenzoon			† 16-7-1404
parochiesplitsing Oude Kerk, Nieuwe Kerk 25-11-1408			
Willem Zael		1412	
Bartholomeus Bethsz.		1414	
Jacob Symonsz.		9-11-1414	
Gherbrant Jacopsz.Ruysz.	1455		
Claes Pietersz. van Diemen		1498	
kan. Arent van Dorp		1525	
Cornelis Henrickz. van Leyden		1538	† 1543-'44
Aert Claesz.	1544		
Mr. Martijn van Montfoort	1546		1547
Mr. Floris Egbertsz.	1547		1567
Symon Alewynsz.	1567		† 21-8-1573
Jacob Buyck	1573		26-5-1578

Baksteenformaten vroegste bouwperioden

Overzicht van baksteenformaten voorkomend in de vroegste bouwperioden. Tenzij anders vermeld volgens gegevens uit de protocolboeken van het IPP.

Bouwperiode	plaats	baksteenformaat			opmerkingen	datum
basiliek	muurstuk 1-2	30	x14½	x7		22- 4-'60
	steunbeer 1	28/28½	x13½	x6½		4- 3-'60
	steunbeer 1	28	x13½	x6¾		22- 4-'60
	steunbeer 5	30	x15	x7		26- 7-'60
	muur onder koorhek	30	x14	x7		27- 6-'63
	oostmuur koor	28½/29	x13/13½	x6½/7		1- 4-'63
		28	x14	x7		1- 4-'63
	noordmuur koor	28/30	x14	x7		7-10-'63
	altaar	28	x14	x7		1- 4-'63
	toren, muurtrap	26½/28½	x12½/13½	x6½		
	oostgevel	25/27	x12½/13	x7½/8	in 2e en 3e geleding	A. v. R.
transept		27	x13	x6½	losse stenen ca. 50 cm boven houten fundering	7-10-'60
westtravee	muurstuk 0-1	27/27½	x13	x6½		4- 3-'60
koor hallenkerk	steunbeer 10	23/25	x13	x6		22- 8-'61
	binnenaanzicht onder kolom 19	25/26	x12	x5/6½		3- 5-'63
	steunbeer onder kolom 19	23	x11½	x5½		R.C.N.
	koorhekfundering spaarbogen	25	x12	x6		27- 6-'63
aanbouw	N.O. van kolom 8	27	x13	x7	basiliekmateriaal	13- 7-'61
	idem	30	x14	x6,8	idem	19- 7-'61
	N. van kolom 10	28/29	x14	x7½	idem	22- 8-'61
hallenkerkbeuken	scheibogen boven schipkolommen	21½	x10½	x5		Janse '61
	idem	30	x14,8	x7,3	basiliekmateriaal	R.C.N. '71
	muur + steunbeer 33					
	onderste 4 lagen	28/30	x14	x6½/7	basiliekmateriaal	17-10-'60
	hogere lagen	22/23½	x11½	x5½/6		
	oostmuur nabij 8					
	verspreid in onderste laag	30	x14½	x7	basiliekmateriaal	19- 9-'60
	hogere lagen	23	x11	x5½		1- 9-'60
	steunbeer 44	23	x11	x5		R.C.N.
	fund. 44-45	22	x11	x5		R.C.N.
	steunberen 43	22/23	x11/12	x5,2		A. v. R.
zuiderportaal	fund. 59-58	22½/23½	x11/12	x4½/5		R.C.N.
	45-59 bovengronds	21/23	x10½/11½	x4½/5½		R.C.N.
riool	onder timmerloods	21	x10	x4½	in Onderzoekrapport	'55
	idem	22	x10½	x4½		1- 6-'55
	onder Collegekamer	18/19	x9½	x5		7-12-'62
eerste kapel zuidzijde	43-56 afbraakniv.	21½	x10	x4½		A. v. R.
	fund. 44-57	22	x12	x5		R.C.N.
	fund. 57-56	25	x12	x7	meest halve, afk. van koor hallenkerk?	R.C.N.
koorbeuken	steunbeer tussen 33 en 34					
	onderste lagen	23	x11	x5	afk. van steunbeer 33 oost?	23-11-'61
	hogere lagen	21	x10½	x4½		23-11-'61
	gevel 43-115	21/23	x9½	x4,8	onder versnijdingslijst	A. v. R.
	idem	19½/20½	x9½	x4½	boven versnijdingslijst	A. v. R.
	steunbeer 87 fund.	30	x13/14	x7/8	in versnijdingen bas.mat.	A. v. R.
		26	x12½	x5½	koor hallenkerkmateriaal?	A. v. R.

Bouwperiode	plaats	baksteenformaat			opmerkingen	datum
St. Joriskapel (noordtransept)	fund. oostmuur N. van kolom 33	21½/22	x11	x4½		17-10-'60
	noordgevel 50-51	25½	x12	x5½	afk. van afbraak steunberen koor hallenkerk?	Janse '51
	tot 7 l. onder versnijdingslijst, daarboven	22	x10	x5½		Janse '51
koorverbouwing (kolommen)	'contrafort' kolom 21	25	x12	x6	afk. van koormuur 21-20?	25- 6-'63
	boogzwikken noord	25	x12	x5½/6	onregelmatige brokken, geen verband in metselwerk afk. van koor hallenkerk	Verheul?
St. Sebastiaanskapel (zuidtransept)	fund. 43-56	22½	x11	x5/5½		R.C.N.
	gevel 43-56	19½	x9½	x4½		A. v. R.
	44-57	21½/23	x10½/11	x5/5½		R.C.N.

Dispositie Groot Orgel

Registerknoppen in het paneel links:

VOX HUMANA 8 VOET	TROMPET 8 VOET	CIMBEL 3 STERK	NAZARD 3 VOET	GEMSHOORN 4 VOET	VIOLA 8 VOET	QUINTADEEN 16 VOET	TREMULANT BOVEN MANUAAL
TROMPET 8 VOET	SCHERP 6 STERK	SEXQUIALTER 4 STERK (DISCANT)	ROERQUINT 3 VOET	FLUIT 4 VOET	HOLPIJP 8 VOET	QUINT 6 VOET	BOURDON 16 VOET
VENTIEL	CINQ 2 VOET	TROMPET 4 VOET	BAZUIN 16 VOET	MIXTUUR 6 STERK	ROERQUINT 6 VOET	SUBBAS 16 VOET	CALCANT
TROMPET 8 VOET	SCHERP 6 STERK	MIXTUUR 6, 7 EN 8 STERK	WOUDFLUIT 2 VOET	OCTAAF 2 VOET	SPEELFLUIT 4 VOET	QUINTADEEN 8 VOET	CORNET 5 STERK (DISCANT)

Registerknoppen in het paneel rechts:

AFSLUITING BOVENMANUAAL	PRESTANT 8 VOET	BAARPIJP 8 VOET	OCTAAF 4 VOET	SEXQUIALTER 4 VOET (DISCANT)	QUINTADEEN 8 VOET	DULCIAAN 8 VOET	OCTAAF 2 VOET
AFSLUITING MANUAAL	PRESTANT 16 VOET	PRESTANT 8 VOET	OCTAAF 4 VOET	OCTAAF 2 VOET	FLUIT 2 VOET	MIXTUUR 6, 7 EN 8 STERK	TROMPET 16 VOET
AFSLUITING PEDAAL	PRESTANT 16 VOET	OCTAAF 8 VOET	OCTAAF 4 VOET	NACHTHOORN 2 VOET	TROMPET 8 VOET	TREMULANT MANUAAL	TREMULANT POSITIEF
AFSLUITING POSITIEF	PRESTANT 8 VOET	HOLPIJP 8 VOET	OCTAAF 4 VOET	QUINT 3 VOET	SEXQUIALTER 2, 3 EN 4 STERK	CARILLON 3 EN 4 STERK	FAGOT 16 VOET

Kleuren aangetroffen op orgelkas en torendeuren mei 1978

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
Deuren onder het orgel naar de toren			
stijlen en *dorpels*	1. zichtbare laag: roodbruine eiken-imitatie 2. beige grondlaag 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. witte plamuurlaag 5. oranje-rode mahonie-imitatie 6. gelige 'bentheimer' grondlaag 7. kaal hout	Meijers 1905	
panelen, *bossing*	1. zichtbare laag: roodbruine eiken-imitatie 2. gebroken-wit 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. witte pâte 5. groen-grijs 6. kaal hout	Meijers 1905	
panelen, *kussen*	1. zichtbare laag: roodbruine eiken-imitatie 2. gebroken wit 3. oranje-rode mahonie-imitatie gevlamd 4. rose-achtig geel 5. 'bentheimer' 6. groen-grijs 7. kaal hout	Meijers 1905	
binnen geknikte boog, *lijsten* en *panelen*	1. zichtbare laag: roodbruine eiken-imitatie 2. oranje-rode mahonie-imitatie in de panelen gevlamd, minder oranje, meer bruin 3. gelig-witte pâte 4. donkerder mahonie-imitatie 5. gelig-bruine grondlaag, eiken-imitatie? 6. gelig-witte grondlaag 7. kaal hout	Meijers 1905	
Orgelbalcon, vloeromloop, hoofdgestel			
architraaf	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie 2. grijze grondlaag 3. witte laag, marmer-imitatie? 4. iets bruinig grijze grondlaag 5. roodbonte marmer-imitatie 6. roze-gelige 'bentheimer'-achtige pâte 7. kaal hout	De Vries 1830 1825? 	 Schouten 1786
fries	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie 2. roodbonte marmer-imitatie 3. ivoor-witte grondlaag 4. wit-grijze marmer-imitatie met meer blauw-grijze aderen 5. bentheimer-achtige pâte 6. kaal hout	De Vries 1830 sgn. M:Mattysen 1825 	 Springer 1857 Schouten 1786

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
kroonlijst	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie	De Vries 1830	
	2. wit-grijze marmer-imitatie met meer blauwgrijze aderen	1825?	
	3. rood-bonte marmer-imitatie		Schouten 1786
	4. roze-gelige bentheimer-achtige pâte		
	5. kaal hout		
consôles	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie	De Vries 1830	
	2. witte grondlaag		
	3. grijze marmer-imitatie?		
	4. gelig-witte grondlaag		
	5. wit-grijze marmer-imitatie		
	6. witte marmer-imitatie met blauw-grijze aderen		bij Schouten 1786 meer rozig getint
	7. bentheimer		
	8. kaal hout		
Lampet			
kroonlijst	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie	De Vries 1830	
	2. een iets blauwere grijs-witte marmer-imitatie		
	3. rood-bonte marmer-imitatie		Schouten 1786
	4. roze-gelige bentheimer		
	5. kaal hout		
bladwerk	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie	De Vries 1830	
	2. zwarte of zeer donkergroene laag met lichtere vlekjes		Springer 1857?
	3. een iets blauwere grijs-witte marmer-imitatie		Schouten 1786
	4. roze-gelige bentheimer		
	5. kaal hout		
engelen, guirlandes, bloemtuil	1. zichtbare laag: witte grijs-dooraderde marmer-imitatie	De Vries 1830	
	2. bladgoud (?) op bentheimerachtige onderlaag		
	3. gelig-grijswit		
	4. witte marmer-imitatie, meer blauw dooraderd		Schouten 1786
	5. bentheimerachtige onderlaag		
	6. kaal hout		
plafond boven doorgang naar toren, *lijstwerk, profiel, bossing*	1. zichtbare laag: witte grijsdooraderde marmer-imitatie	De Vries 1830	
	2. roodbonte marmer-imitatie		
	3. wit-grijze grondlaag		
	4. witte marmer-imitatie, blauwgrijs dooraderd		Schouten 1786
	5. wittige grondlaag		
	6. kaal hout		

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
kussen	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie 2. roodbonte marmer-imitatie 3. wit-grijze grondlaag 4. kaal hout	De Vries 1830	Schouten 1786
snijwerk	1. zichtbare laag: witte grijsdooraderde marmer-imitatie 2. gelig-witte grondlaag 3. witte marmer-imitatie, blauw dooraderd 4. gelig-witte pâte 5. kaal hout	De Vries 1830	
Balustrade orgelbalcon			
kroonlijst, plint, omlijsting paneel	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie 2. wittige grondlaag 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. grijs, bladgoud in de helft van het holprofiel naar paneel bij plint 5. gele saus, eiken-imitatie? 6. gelig-witte bentheimer pâte 7. kaal hout	De Vries 1830	Springer 1857
paneel: *bossing* en *kussen*	1. zichtbare laag: gelig roodbonte marmer-imitatie 2. blauwig roodbonte marmer-imitatie 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. grijs, bladgoud op de ronde helft van het ojief 5. gele saus, eiken-imitatie? 6. gelig-witte bentheimer pâte 7. kaal hout		Springer 1857
profiel rondom paneel	1. zichtbare laag: witte, grijsdooraderde marmer-imitatie 2. witte grondlaag 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. bladgoud, alleen in het holle deel van het profiel 5. gelig-witte bentheimer pâte 6. kaal hout	De Vries 1830	
Ajour *snijwerk* balustrade	1. zichtbare laag: witte, grijs-dooraderde marmer-imitatie 2. witte grondlaag 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. gelig witte grondlaag 5. grijs, hier en daar bandjes bladgoud, waarvan de begrenzing niet steeds verband houdt met het relief van het snijwerk 6. gele saus, eiken- of marmer-imitatie? 7. bentheimer pâte-laag 8. kaal hout	De Vries 1830	Springer 1857 Schouten 1786?

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
Kas rugpositief			
steekwerk-aanzet van de kas, deel uitmakend van ajour snijwerk balustrade	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. wittige grondlaag 3. oranje-rode mahonie-imitatie 4. gelige grondlaag 5. grijs, met gouden bandjes 6. bentheimer pâtelaag 7. kaal hout	Meijers 1905	
Kas, *stijlen* en *regels*	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. donkergroen 3. blauwgrijze grondlaag 4. bentheimer pâtelaag 5. lichtbruin-gele, gevlamde marmer-imitatie met donkerbruine aderen 6. bentheimer pâte 7. kaal hout	Meijers 1905	Schouten 1786
ajour *snijwerk* van zijwang kas	1. laklaag 2. bladgoud 3. mixtion 4. bladgoud 5. mixtion 6. bentheimer pâte 7. kaal hout		
kas, *hoofdgestel*	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. rozig-witte grondlaag 3. lichtbruin-gele marmer-imitatie 4. bentheimer pâte 5. kaal hout	Meijers 1905	Schouten 1786
fries	heeft dezelfde laagopbouw, maar de dieper liggende gedeelten van het snijwerk lijken een donkerder nuance van de marmer-imitatie te vertonen		
Kas hoofdwerk, gedeelte ter hoogte van klaviatuur			
zuidelijke *stijl* onder zuidelijke hoektoren + *paneel*	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. bruine saus 3. wittige grondlaag 4. kaal eiken	Meijers 1905	
noordelijke *stijl* onder zuidelijke hoektoren	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. wittige grondlaag 3. bruine sauslaag 4. donkergroen 5. blauwig-grijze grondlaag 6. witte pâtelaag 7. kaal hout	Meijers 1905	
zuidelijke zijwang van kas, *kussen* van het paneel	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. blauwig-grijze grondlaag 3. donkergroen 4. witte plamuurlaag 5. mauve-kleurige grondlaag 6. roodbruine mahonie-imitatie 7. bentheimer pâte-laag 8. kaal hout	Meijers 1905	Schouten 1786

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
snijwerk onder zuidelijke hoektoren	1. zichtbare laag: sienna-kleurige eiken- of mahonie-imitatie 2. bentheimer pâte 3. kaal hout	Meijers 1905?	
snijwerk op paneel noordelijk van paneel onder zuidelijke hoektoren	1. zichtbare laag: donkerrode mahonie-imitatie 2. bentheimer pâte 3. kaal hout	Meijers 1905?	
Kas, hoofdgestel onder pijpen, *architraaf*	1. zichtbare laag: eiken imitatie 2. donkergroen 3. bentheimer pâte 4. kaal hout	Meijers 1905	
fries	1. zichtbare laag: eiken of mahonie-imitatie 2. bentheimer pâte, de laag donkergroen vermoedelijk verwijderd 3. kaal hout	Meijers 1905	
kroonlijst	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. donkergroen 3. rozig-witte grondlaag 4. mahonie-imitatie 5. bentheimer pâte 6. kaal hout	Meijers 1905	Schouten 1786
Kas, boven hoofdgestel, *onderlijst* hoektoren zuid (noord)	1. zichtbare laag: donkerbruine eiken-imitatie 2. donkergroen 3. witte plamuurlaag 4. rozig-wit 5. gele laag met hout- of marmerstructuur, die moeilijk te scheiden is van laag 6. 6. mahonie-imitatie 7. bentheimer pâte 8. kaal hout	Meijers 1905	Schouten 1786
stijl hoektoren zuid	1. zichtbare laag: donkerbruine eiken-imitatie 2. donkergroen 3. blauwig-grijze grondlaag 4. witte pâte 5. rozig-witte laag 6. gele laag met hout- of marmerstructuur, moeilijk te scheiden van laag 7. 7. marmer-imitatie 8. gele onderschildering 9. bentheimer pâte 10. kaal hout	Meijers 1905	Schouten 1786?
fries met snijwerk, deel uitmakend van hoofdgestel dat de afsluiting vormt van bovenwerk en hoektorens	1. zichtbare laag: eiken-imitatie 2. gelige saus 3. groen, dit is de eerste laag op het gipsgietwerk, dat later als versiering op het fries is gelijmd en dat bij Schouten nog niet voorkomt 4. paarsig grijs	Meijers 1905	

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
	5. gelige laag 6. roze laag (doorslag van 7.?) 7. donkerbruine marmer-imitatie 8. dunne bentheimer pâte 9. kaal hout		Schouten 1786?
Bekroning van het orgelfront			
Schelpvorm met *bladwerk* boven klokomlijsting	1. zichtbare laag: gelakt bladgoud op de hoge vlakken van de schelp en op het bladwerk; crème in de holten van de schelp 2. bentheimerachtige onderlaag onder het goud; iets groenachtig grijs onder het crème in de holten van de schelp 3. zwaar bladgoud op de hoge vlakken van de schelp en op het bladwerk; kaal hout in de holten van de schelp 4. onderschildering voor het bladgoud 5. kaal hout		Schouten 1786
klokomlijsting, uitlopend in *bladranken*	1. zichtbare laag: crème met langs de randen ca 6 cm. brede biezen van bladgoud met een geschilderde schaduwkant in gebrande omber 2. iets groenachtig grijs, herinnerend aan de kleur van de galerij-balustrade, maar iets groener; caseïne-verf?; geen gouden banden 3. beige 4. oker 5. donkerbruine marmer-imitatie als de stijlen van het hoofdwerk; geen gouden banden 6. dunne bentheimer pâte 7. kaal hout		Schouten 1786
wijzerplaat	1. naar zwart neigend zeer donker blauw, gezand 2. zwart 3. dunne bentheimer pâte 4. kaal hout		Schouten 1786?
cijfers en *punten*	1. zichtbare laag: grijzig wit 2. gelig-witte plamuur 3. geel bladgoud 4. beige 5. roodachtig bladgoud 6. zwart (de wijzerplaatlaag loopt door) 7. kaal hout		Schouten 1786
cirkel binnen cijfers	1. zichtbare laag: grijzig wit 2. roodachtig bladgoud 3. zwart 4. groenachtig grijs 5. bentheimerpâte 6. kaal hout		Schouten 1786
wijzer	1. gelakt geel bladgoud 2. witte plamuur		

Onderdeel	gevonden lagen	uitgevoerd door	afgebeeld door
	3. roodachtig goud		Schouten 1786
	4. dunne lijmlaag		
	5. zwart geoxydeerd rood koper		
omlijsting wijzerplaat (slang)	1. gelakt geel bladgoud		
	2. lijmlaag		
	3. roodachtig bladgoud		Schouten 1786
	4. lijmlaag		
	5. bentheimer pâte		
	6. kaal hout		
Snijwerk boven vlak pijpenveld, tussen hoek- en tussentoren	1. zichtbare laag: crème		
	2. diverse lagen variërend van wit, lichtgrijs tot lichtcrème		
	3. grijs met gele saus		
	4. lichtblauwig grijs		Schouten 1786?
	5. rose		
	6. donkerbruine marmer-imitatie		
	7. bentheimer grondverf		
	8. kaal hout		

Opmerkingen naar aanleiding van onderzoek en restauratie van het schilderwerk van de orgelkas

Archivalische gegevens

Door Mej. Bijtelaar zijn de volgende gegevens in diverse artikelen bijeengebracht.

Contract met Jurriaan Westerman, steenhouwer en beeldsnijder, ontwerper van de orgelkas, dateert van 14-9-1724. Het werk werd uitgevoerd door stadstimmerlieden.

Op de aquarel door H.P. Schouten uit 1786 is het volgende te zien:

Orgelkas: effen bruin, blinderingssnijwerk verguld.
Orgelgalerij: als wit marmer, inclusief panelen; de twee horizontale lijsten van de vloeromloop als rood marmer met gouden biesjes.
Beelden: wit met verguldsel.
Pijptongen: verguld.
Lampet: als wit marmer.
Muur achter het orgel: zwart.

Vóór 1830 was de balustrade van de galerij kastanjebruin. Dit wordt vermeld bij de opdracht aan de fa. J. de Vries & Zn tot het maken van een marmerschildering, waarbij de panelen als rood marmer zullen worden uitgevoerd.

In 1844 is het orgel opnieuw geschilderd en verguld, de pijpen gepolijst door de fa. B. van Hilten.

In het midden van de 19de eeuw is er gezwart achter het orgel.

Op het schilderij door Springer van 1857 is de kas bruin, de galerij weergegeven als geschilderd door De Vries, de lampet als wit marmer met hier en daar verguldsel.

In 1905 wordt door de fa. Meijers & Co de kas geschilderd in eikenhoutkleur, het bestaand schilderwerk afgeschrapt, de kerkdeuren geschilderd als de kas; de frontpijpen krijgen voor de in zicht komende helft een laag aluminiumverf. Het verguldsel als bij Springer voorkomt, ontbreekt na 1905.

In het voorgaande overzicht zijn waar mogelijk deze gegevens verwerkt.

Weergave door Schouten afb. 12

Bij herhaalde waarneming zijn uit de aquarel van Schouten (Gemeente Archief Amsterdam, Topografische Atlas, Splitgerber 692 M) nog veel meer conclusies te trekken:

1. kerkdeur: bruin
2. plafond boven doorgang naar toren: lijst wit marmer, kussen roodbont.
3. vloeromloop: onderste en bovenste lijst als rood, wit-dooraderd marmer, verbindende consôles rose getint.
4. balustrade: wit, panelen wit, profielen aan weerszijden van bossing verguld. Het bij het onderzoek aangetroffen grijs is geen marmer-imitatie.
5. rugpositief: het fries van de beide hoofdgestellen is lichter van kleur dan de begrenzende kroonlijsten en architraven. De guirlandes zijn verguld, de beelden wit, de attributen verguld.
6. positiefbekroning: het voetstuk onder de bundel muziekinstrumenten wit, zoals we nu ook aantreffen. Er onder schijnt de kleur van de kas te zitten, maar deze is nog niet vrijgelegd (31-5-'78).
7. beelden op het positief: het plint heeft de kleur van de beelden.
8. fries tussen hoofdwerk en bovenwerk: de vergulde maskers die we tegenwoordig aantreffen komen op de aquarel niet voor.
9. fries van het hoofdgestel boven bovenwerk en hoektorens: op de aquarel komt hier geen versierend steekwerk voor, het fries is vlak. Tegenwoordig is hier een vreemd stijf gietwerk in gips aanwezig, alternerend acanthusblad- en margriet-motieven.
10. Rocaillemotieven die de middentoren flankeren: wit.
11. beelden ter zijde van hoektorens: instrumenten verguld.
12. beelden op bovenwerk: de beelden hebben op de aquarel dezelfde kleur als de piedestals waar ze naast staan. Tegenwoordig hebben de piedestals een geel-oranje marmer-imitatie. Het plint waar beelden en piedestals op staan is donkerbruin.
De attributen zijn verguld. Rechts: het 'wierookvat' (gebeden stijgen op als een reukwerk),

het 'vuur' op altaar (?), het opengeslagen boek. Links: hart of ster op hoofd, boek (geen brood, zoals Mej. Bijtelaar meent), 'beker'.

13. klokomlijsting: kleur wit, rand geaccentueerd, maar niet met goud zoals is aangetroffen.
14. wijzerplaat: de slang is niet als zodanig aangegeven, maar de cijfers in goud (thans vuilwit) staan binnen twee concentrische cirkels van goud.
15. torenmuur: achter het orgel: zwart.

Bij het onderzoek van de verflagen werd vastgesteld dat op de kas van het positief een lichtbruine marmerschildering was aangebracht en een veel donkerder marmer(?)-schildering op de kas van het hoofdwerk. Schouten geeft eigenlijk *geen* verschil in toon- of kleurwaarde. Er is enig verschil in toonwaarde tussen de onderregel van de kas van het hoofdwerk juist boven het hoofdgestel; deze onderregel is wat lichter geschilderd, maar dat zou ook onbedoeld kunnen zijn. De snijding tussen balustrade met ajoursnijwerk en de kas van het positief ligt bij Schouten precies in de hoek (hoewel het ornament van de afdekking van de kas van het positief in werkelijkheid in het vlak van de balustrade is omgezet). Dit blijkt ook volgehouden bij het resultaat van het verflagenonderzoek. Bij Schouten is niet de gehele balustrade wit of grijs geschilderd; de naar voren komende vlakken zijn wit, de terugliggende grijs, het duidelijkst aan de zuidzijde van het positief. Deze werkwijze komt voort uit de behoefte van de schilder om het relief van de balustrade aan te geven. Het ajoursnijwerk is overwegend wit.

Onderzoek

In Mei 1978 werd de geaardheid vastgesteld van de beide soorten marmerschilderingen op het hoofdgestel van de vloeromloop der galerij, namelijk roodbont marmer voor kroonlijst en architraaf, wit-grijs marmer met blauwig grijze aderen voor het fries. Op de balustrade werd vrijgelegd de grijze laag met vergulde bandjes; dit met het voorgaande zoveel mogelijk in één verticale strook.

Op de ene stijl van de kas van het hoofdwerk naast het verblindingssnijwerk met engelenkopjes werd de mahonie-imitatie vrijgelegd, terwijl bij de andere stijl over de aanwezige, licht afgeschuurde en schoongewassen eiken-imitatie een zodanig glacis werd aangebracht, dat de rodere kleurwaarde van de oorspronkelijke mahonie- of marmer-imitatie zoveel mogelijk wordt benaderd. Dit laatste is tenslotte de werkwijze die bij de restauratie van het schilderwerk aan de kas is doorgevoerd. Bij het blinderingssnijwerk is de laklaag afgenomen en het bladgoud vrijgelegd.

In verband met de vondst van kleurnuances in het fries van het hoofdgestel van het positief is in het fries van het hoofdgestel van de kas van het hoofdwerk nagegaan of er een oude mahonie-imitatie aanwezig was, en zo ja of ook deze kleurnuances vertoonde die samenhangen met het relief van het snijwerk. Dit bleek niet het geval te zijn: de oude verflagen waren eerder verwijderd.

Om de kleur en de tekening van de onderste donkerbruine laag zo goed mogelijk vast te stellen is daarna nogmaals op enkele plaatsen dit oppervlak vrijgelegd, zonder 'eilandjes' van andere kleurlagen die een juist inzicht belemmeren.

Dit herhaalde vrijleggen is geschied op de zuidelijke stijl van de middentoren van het hoofdwerk, over een stuk ter hoogte van ca 30 cm, juist *onder* de aanzet van het blinderingssnijwerk; en voorts op het fries van de noordelijke hoektoren, een stukje ter breedte van ca 25 cm aan de zuidzijde. In deze beide stukken is alleen de adering opgehaald. De kleurwaarde wordt iets beïnvloed – wordt namelijk iets roder – door de inwerking van het afbijtmiddel.

Op de onderregel van het blinderingssnijwerk van de hoektorens van het hoofdwerk is onder de overschilderingen een gelere marmer-imitatie gevonden, welke doet denken aan de onderste laag op het positief. De gevonden laag bevindt zich juist boven de donkerbruine laag en is daarvan moeilijk te scheiden. Dit laatste geeft de indruk dat de gele laag zou zijn aangebracht, zeer kort na het gereedkomen van de donkerbruine laag.

Het is niet met zekerheid vast te stellen welke laag het is, die Schouten weergeeft, want deze geeft bepaald bruin en niet geel. Als echter de bovengenoemde indruk juist is, dan zou Schouten toch de gele laag moeten hebben gezien, dat is dus de tweede kleurlaag die de kas kreeg. Dit klopt dan wel met de weergave van de kleur op de balustrade. Ook hier is het door Schouten weergegeven grijs-wit de tweede kleurlaag die de balustrade kreeg.

Over de kleur die Schouten in 1786 op de kas heeft gezien kan nog iets meer worden gezegd. Het kan de gevonden gele laag zijn geweest, maar voorzien van een bruin waterverf-glacis. Dit glacis kan met een afbijtmiddel niet worden vrijgelegd, zodat op dit punt eigenlijk nooit wetenschappelijke objectiviteit kan worden bereikt.

Aan de zuidzijde van het orgelbalcon, naast muurzuil 28, is in een kastje een lichtbruine hout-imitatie gevonden, welke nooit overschilderd is geweest. De imitatie is niet van zo hoge kwaliteit, en de kleur is ook minder geel dan bij het positief het geval is. Door de Heer Van Hilten is geopperd dat het hier, aan de achterzijde van de balustrade, werk van een leerling kan zijn geweest. De kleur moet echter gelijk zijn aan die, welke aan de kerkzijde zo moeilijk was vrij te leggen. De beadering is in waterverf uitgevoerd.

Vergelijking

In 1738 kwam de kas van het orgel in de Grote Kerk te Haarlem gereed. Het ontwerp wordt toegeschreven aan J. van Logteren. Uit 'Nederlandse orgelpracht', 'De restauratie van de kas' door C.F. Janssen, blz. 89 nemen we hier de volgende regels over:

'Ook de kleuren weken tenslotte af van het ontwerp. Dit bepaalde voor de kas van hoofdwerk en bovenwerk paarsbruin geaderd marmer, voor het rugpositief en de borstwering van de tribune geelbruin geaderd marmer, voor de onderbouw wit met grijs. Met uitzondering van de blinderingssnijwerken, die verguld waren, zijn in het ontwerp alle overige ornamenten en beeldhouwwerken wit.'

Wat hier beschreven wordt komt wonderwel overeen met wat in de onderste verflagen is gevonden. In het boek is een afbeelding van het Bavo-orgel opgenomen (afb. 7). Opvallend is de grote overeenkomst in grote lijnen en ook in onderdelen (met uitzondering van de top van de bekroning) van dit aan Van Logteren toegeschreven ontwerp met het Oude Kerk-orgel, waarvan met zekerheid bekend is dat het werd ontworpen door Jurriaan Westerman in 1724. Mej. Bijtelaar wees reeds eerder op de gelijkenis met een ander ontwerp van Westerman te Zwolle.

Onderzoek Fries

Het stijve rechte steekwerk op het fries boven het hoofdwerk en de pedaaltorens blijkt van gips te zijn, gespijkerd en gelijmd op de lichtpaarse laag (Nijhoff 1844?) Onder het bruin (1905) op het gietwerk zit donkergroen.

Klok en omlijsting

De veronderstelling van Mej. Bijtelaar (zie: 'De orgels van de Oude Kerk in Amsterdam', 1975, blz.139) dat het ornament boven aan het orgelfront in 1726 niet geheel klaar zou zijn geweest, berust op de waarneming van de ongedateerde maar toch zeker 18de eeuwse anonieme gravure, welke in diezelfde periode aan nieuw benoemde kerkmeesters ten geschenke werd gegeven (Gemeente Archief, Topografische Atlas, gravure G41-11, neg. 18056). Deze gravure komt ter zake van het kerkgebouw tot in onderdelen overeen met de bij Wagenaar gepubliceerde gravure door Jan Goeree, eveneens voorstellend het interieur van de Oude Kerk, gezien naar het westen. Op laatstgenoemde gravure is echter het oude orgel van vóór 1724 afgebeeld. Boven het orgel in de muur van de toren schijnt een grote zeskante klok opgenomen te zijn geweest. Van dit zeskant is thans geen spoor meer te vinden.

afb. 10

De kerkmeesters-gravure vertoont het nieuwe orgel van 1724. Volgens Mej. Bijtelaar komt op deze gravure wèl de klok voor zoals we die nu kennen, maar zònder de tegenwoordige omlijsting.

Het ziet er echter naar uit dat deze omlijsting wel degelijk is afgebeeld, maar geheel uit verhouding. De 'schouders' van de omlijsting zijn aangeduid, evenals het bekronende element. Ook hangt er aan beide zijden van de middentoren snijwerk neer, waarop schilden met het Amsterdamse zegel en het stadwapen staan, zoals ook tegenwoordig het geval is, maar in andere verhoudingen.

Daar komt nog bij, dat de wijzerplaat bouwkundig één geheel uitmaakt met de omlijsting. Dit geheel bestaat uit verticaal geplaatste grenen delen uit één stuk, aan de achterzijde opgeklampt en middels een ingelaten segmentboogvormig ijzer met een oog en een stang aan de bovengelegen kapconstructie opgehangen.

De door Mej. Bijtelaar genoemde rekening van 1727 betreffende houtsnijwerk zal gezien de houtsoort (lindenhout) en de opgegeven maten geen verband houden met de klokomlijsting, maar andere onderdelen van de kas betreffen, bijvoorbeeld het blinderingssnijwerk in de pijpenvelden.

Bronzen klokje
afb. 34

In haar boek over de orgels in de Oude Kerk te Amsterdam schrijft Mej. Bijtelaar dat op 6 Juni 1835 de reparatie begon van het klokwerk in de toren, waardoor de klok boven het orgel gedurende zeven maanden buiten gebruik zou zijn. De verbinding is na afloop van het werk echter niet hersteld, en daardoor staat de wijzer sindsdien stil, terwijl bovendien het bronzen klokje uit 1508 (voor het slaan van de hele uren) en de komschel (voor de halve uren) niet meer klinken. De laatste combinatie is pas bij het begin van de restauratie losgemaakt. Thans aanwezig in het Heilig Graf.

Wijzerplaat

De onderste kleurlaag is in de cijferrand vermoedelijk van hetzelfde donkerbruin als de kas van het orgel en de klokomlijsting (donkerbruine marmer-imitatie). De kern van de wijzerplaat waartegen de wijzer moet afsteken is zwart.

Tussenbeide bevindt zich een cirkelvormige band van bladgoud (waaronder zwart).

De pennetjes op de buitenrand van deze band hebben mijns inziens gediend om het hart van de cijfers en de punten te bepalen. De cirkelomtrek wordt door de pennetjes in 24 gelijke delen verdeeld. Ook is gedacht aan tastknoppen voor blinden, maar dat lijkt op deze hoogte ook met het oog op bereikbaarheid minder waarschijnlijk.

De Romeinse cijfers zijn in verscheidene gedaanten over elkaar heen geschilderd.

De bovenste laag van de cijfers, die nu verwijderd is, was vuilwit, afstekend tegen het zeer donkerblauw fond van de wijzerplaat (8-6-'78), waarin geen verschil gemaakt is tussen de cijferrand en het middendeel. De witte cijfers waren relatief slordig geschilderd, althans niet scherp in de schreefjes.

Hieronder kwamen resten van vergulde cijfers voor de dag van roodachtig bladgoud op een donkerbruine ondergrond, het fond van de cijferrand. Langs deze cijfers schijnen licht- en schaduwkanten te zijn aangezet. Het kan ook zijn dat deze reliefwerking maar schijn is, ontstaan door de cijfers hieronder, die slanker zouden zijn geweest dan de vergulde cijfers. Zo stond bijvoorbeeld bij XII de brede poot van de X bij het oudere cijfer meer te lood.

Op de XI en de I zijn ook nog zilverresten gevonden.

Schild zuid

Dit schild vertoont het stadszegel van Amsterdam.

De zichtbare laag op de verschillende onderdelen van de voorstelling: een koggeschip met twee krijgslieden bemand, die elk weer een schild of een vaandel dragen, is een vereenvoudigde, minder genuanceerde weergave van de laag die er onder zit:

Fond:	lichtblauwe hemel met witte iets rozige wolken.
Zee:	genuanceerd blauwgroen op de gestoken golven.
Schip:	overnaadse romp donkerbruin;
	stootrand met nagelkoppen zwart;
	mast en ra lichtbruin;
	gereefd zeil wit;

kraaiennest (wiel met spaken) zwart;
tuigage zwart;
vlag op achterplecht rood-wit-rood, een van de rode banen bezit een onderschildering van blauw; is dit een grondverf of oorspronkelijk de bedoeling?
wimpel afwaaiend van de mast rood-wit-blauw, onder het blauw zit rood; de aangetroffen laag was rood-zwart-rood.

Krijgsman links: gewend naar heraldisch links, zwaard (wit) over rechterschouder, wambuis blauw (was donker), rok geel (was zwart), beenlingen wit, helm zwart met witte pluim. Hij houdt aan de linkerarm een schild, thans kaal hout, was het Amsterdamse wapen. Formeel juist ware geweest indien hier het Henegouwse schild met de vier leeuwen was afgebeeld.

Krijgsman rechts: gewend naar heraldisch rechts, draagt over linkerschouder een vaandel met het Amsterdamse wapen: rood-zwart-rood, met op de middenbaan gestoken, wit geschilderde kruisjes. De rechterbaan rood heeft een blauwe onderschildering. Is dit een grondlaag of is hier ooit geheel ten onrechte een rood-wit-blauwe vlag weergegeven?
Wambuis krijgsman: groen, rok: blauw (was zwart), beenlingen: wit, helm: zwart met witte pluim.

Bij het inkleuren van de vlaggen is er blijkbaar in de loop der tijd, of al direct in het begin, getwijfeld over de juiste kleuren. Bij de afbeelding van het stadszegel op de westelijke wang van de koororgelkas vertonen alle vlaggen, het schild en de wimpel het Amsterdamse wapen. Het rood-wit-blauw kan ook al niet oorspronkelijk (1724) zijn, omdat toentertijd oranje-wit-blauw gangbaar was. Het rood-wit-blauw is mijns inziens pas in 1806 ingevoerd.

Schild noord

Dit schild vertoont het stadswapen van Amsterdam.
De zichtbare laag was vóór de schoonmaak donderder rood, de kruisjes op de zwarte baan wit. Er is geen zilver aangetroffen, zoals heraldisch juist zou zijn. De kruisjes vertonen als oudste laag een soort grijs als de klokomlijsting.

Blinderingssnijwerk middentoren bovenwerk onderaan

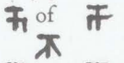
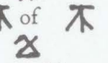
Mej. Bijtelaar schrijft in haar boek over de orgels (blz. 180) dat in 1844 dit blinderingssnijwerk minder gelukkig gerepareerd zou zijn. Het tegenwoordig aanwezige snijwerk wijkt qua karakter totaal af van snijwerk op overeenkomstige plaatsen. Het bezit – ook aan de pijpenzijde – een bruin geschilderde rand ter breedte van ca 5 cm. Het verdiepte vlak binnen de rand is voorzien van diagonaalsgewijs geplaatste bandjes, terwijl de overblijvende vierkantjes gevuld zijn met vierbladige bloemetjes. Het snijwerk is in vergelijking met het snijwerk op de overeenkomstige plaats van de middentoren van het hoofdwerk veel lager.
Wat thans aanwezig is komt niet overeen met wat weergegeven wordt op de aquarel van Schouten. Daar is een snijwerk met acanthusblad afgebeeld.

Overzicht steenhouwersmerken aangetroffen op vieringkolom 7

De lagen zijn genummerd van onder naar boven, de windstreken zijn afgekort.

Onderdeel	Laag	Plaats	Merk	Persoon
Basement	3 (?)	N.O.-vlak		A
	4 (?)	Z.O.-vlak		B
Schacht	1	O.-kolonnet		C
	3	Z.W.-kolonnet		C
	4	Z. en N.W.-kolonnet		B
	5	Z.O.-kolonnet		B
		Z.-kolonnet		
		W. en N.-kolonnet		B
	6	Z. en N.W.-kolonnet		B
	7	Z., W. en N.-kolonnet		B
	8	Z.O.-kolonnet		D
		Z.W.-kolonnet		D
		N.O.-kolonnet		E
	9	Z.O., Z.W., N.O.-kolonnet		A
	10	O., Z., W.-kolonnet		B
	11	Z.O., Z., N.W.-kolonnet		A
	12	O.-kolonnet	onduidelijk	
		W.-kolonnet		B
		N.-kolonnet		A

Overzicht steenhouwersmerken aangetroffen op vieringkolom 22

Onderdeel	Laag	Plaats	Merk	Persoon
Basement	1	Z.W.-vlak		E
	2	Z.W.-vlak		F
	4	Z.O.-vlak		D of E
	5	onder Z.-kolonnet		F
	6	onder Z.-kolonnet		E
Schacht	3	W.-kolonnet		F
	4	W.-kolonnet		J
		O.-kolonnet		C
	5	Z., N.O., N.W.-kolonnet	 of	A
	6	O., Z.W., N.W.-kolonnet		E
	8	Z.O., Z.W., N.-kolonnet	 of	E
	9	Z.-kolonnet		G
		Z.W.-kolonnet		B
		N.W., N.O.-kolonnet		G
	10	O., W., N.-kolonnet		G
	11	Z.-kolonnet		B
		Z.W.-kolonnet		B?
		N.W.-kolonnet		G
		N.O.-kolonnet	onduidelijk	
	12	N.-kolonnet	onduidelijk	

Overzicht steenhouwersmerken triforiumdoorgangen

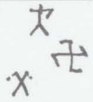
De lagen zijn genummerd van onder naar boven.

Boven kolom 27					Boven kolom 2			
Zijde	Laag	Merk	Persoon		Zijde	Laag	Merk	Persoon
O.	?		?		niet toegankelijk			
Boven kolom 26					Boven kolom 3			
O.	1		F		O.	1	geen	
	2		F			2	geen	
	3		C			3	geen	
	4		E			4	geen	
	5		B			5		
	6		B					
	boog		A			boog		A ?
Boven kolom 25					Boven kolom 4			
W.	1		C		W.	1		B
	2		A			2		B
	3		C			3		G
	4		H ?			4		E
	5		G			5	geen	
	6		E					
	boog	verminkt				boog	geen	
O.	1		A		O.	1		G
	2		C			2		E
	3		C			3		G
	4		E			4		C
	5		E			5	geen	
						6	geen	
	boog		I			boog		B of G
Boven kolom 24					Boven kolom 5			
W.	1		G		W.	1		A
	2		E			2		B
	3		C			3		E
	4		A			4		E
	5		B			5	geen	
	boog	geen				boog		A ?
O.	1		C		O.	1		E
	2		F			2		F
	3		J			3		A
	4		E			4		J
	5	geen				5		F
	6		E					
	boog		E			boog	verminkt	

Boven kolom 23				Boven kolom 6			
Zijde	Laag	Merk	Persoon	Zijde	Laag	Merk	Persoon
W.	1		B	W.	1		E
	2		A		2		E
	3		C		3		E
	4		D ?		4		B
	5		J		5		B ?
	6		A		6		F
					7	geen	
					8	geen	
	boog		A		boog		A
O.	1		B	O.	1		E
	2	geen			2	geen	
	3		A		3	geen	
	4	geen			4	geen	
	5		B		5		E
					baksteen		
					6		C of F ?
	boog	geen			boog		A ?
Boven kolom 22				Boven kolom 7			
W.	1	geen		W.	1		A
	2		B		2		E
	3		E		3		A
	4		C		baksteen		
	5		E		4	geen	
	6		E				
	boog		C		boog		F

Overzicht steenhouwersmerken ramen lichtbeuk schip

De blokken van de onderdorpels (slagdorpel of waterlijst) zijn genummerd van west naar oost. De neggeblokken zijn genummerd van onder naar boven. De merken zijn opgenomen tijdens de restauratie; de steen is thans weer met pleisterwerk bedekt. De ramen 28-27 en 1-2 zijn dichtgemetseld. De ramen 27-26 en 2-3 zijn op de onderdorpels na geheel van baksteen. Vanzelfsprekend zijn alleen opgenomen de zichtbare merken; de meeste zijn onzichtbaar door vermetseling van het blok.

RAAM 26-25									
onderdorpel					neggeblokken binnen				
no	binnen		buiten		no	west		oost	
	merk	persoon	merk	persoon		merk	persoon	merk	persoon
1		C		E	1		F		J
2		H			2		F		A
3		B			3		C		C
4					4		E		B ?
					5		B		G
					6		B		E
					7		A		
RAAM 3-4									
					1				B
					2				B
					3				
					4		?		E
					5				
					6		?		

RAAM 25-24									
1		F		E	1		A		G
2					2		C		E
3					3		C		C
4					4		E		A
5		B		E	5		E		B
					6		I ?		
RAAM 4-5									
1		J			1				A
2		H			2		E		B
3		L			3		B ?		E
4		L			4		C		E
5		L			5				
6		C			6				K
waterlijst bovenvlak					7		?		
		K							

RAAM 24-23									
onderdorpel					neggeblokken binnen				
no	binnen		buiten		no	west		oost	
	merk	persoon	merk	persoon		merk	persoon	merk	persoon
1		B		K	1		C		B
2		B			2		F		A
3		H			3		J		J
4		L			4		E		D ?
5		K		E	5				J
					6		E		A
					7		E		A of B
RAAM 5-6									
1		J			1		E		E
2		H			2		F		E
3		B			3		A		E
4		H			4		J		B
5		B			5		F		
op waterlijst		L			6	onduidelijk			F
					7				
					8				
					9				A
RAAM 23-22									
1		B			1				F
2		H			2				B
3		H			3		A		E
4		F			4	onduidelijk			C
5		J			5		B		E
					6		L ?		E
					7				C
RAAM 6-7									
1		B			1		E		A
2		H			2		F		E
3					3				E
4		F			4		F		A
5					5		F		F
					6	onduidelijk			F

Conclusie: westelijke vieringkolommen, triforiumdoorgangen en lichtbeukramen zijn in één bouwperiode gemaakt door een ploeg steenhouwers van in grootste aantal 12 personen, waarvan er 5 (A, B, C, E, F, – D verdwijnt) van begin tot eind werkzaam zijn. H werkt eenmaal aan de triforiumdoorgangen en verder alleen aan de ramen waarvoor als nieuwe steenhouwers ook J, K en L zijn aangetrokken. I en K schijnen 'invallers'.

Koorbanken noordzijde van oost naar west

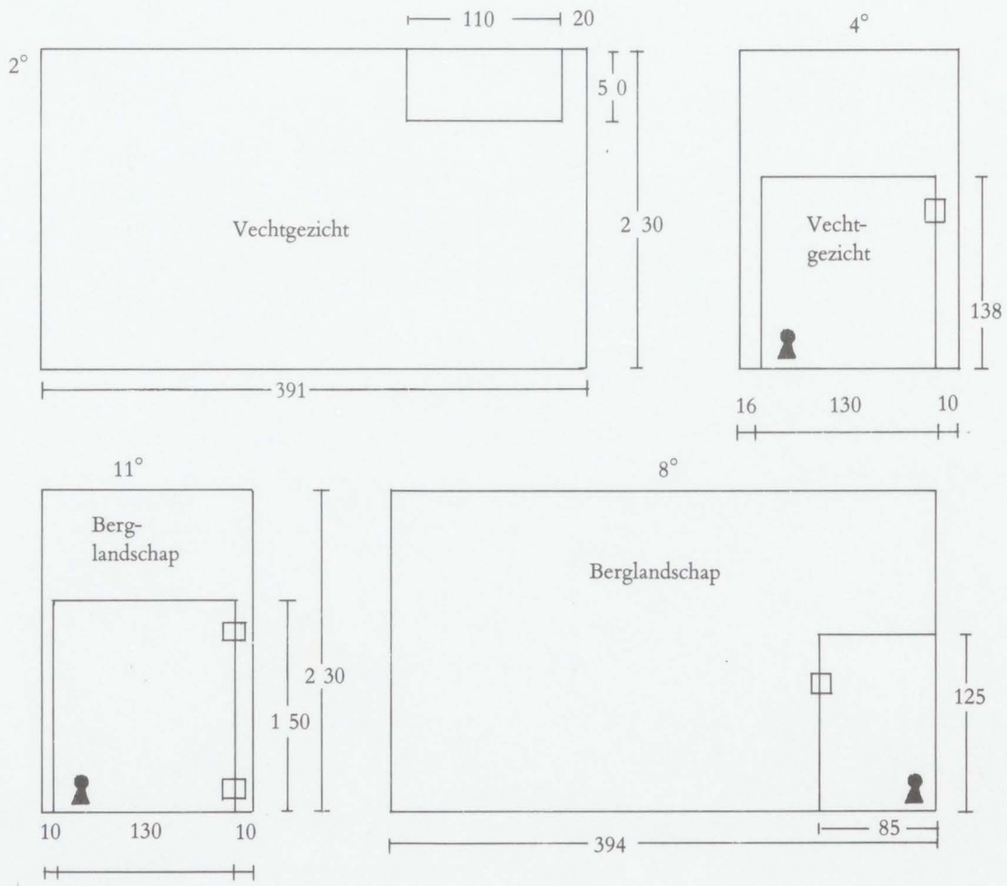
toestand na restauratie 1974						toestand in 1846		
nummer zitplaats	nieuwe zitplaats	neg.nr foto arch.	gemerkt bij restauratie	nieuwe misericorde	korte beschrijving en betekenis	nummer zitplaats B.	getekend door B.	geen misericorde
1	x		2N	x	Mej. Bijtelaar, vanuit haar woning door het deurtje in de Kooromgang de zerken betredend. Ges. in monogram: J. v. H.			
2		951	)		Zittende monnik, de linkerhand voor de borst houdend, de (verminkte) rechterhand uitgestrekt en iets vasthoudend (?). Betekenis?	1		x
3		953	))		Kat onder een kleed, de kop en voorpoot vrij, in een opengeslagen boek (de Bijbel?) lezend. Betekenis?	2	x	
4			geen		Bladwerkconsole	3	x	
5		948	((((		Geklede oude vrouw, die een naakte jonge vrouw de darmen (een lintworm?) uit het lijf trekt en op een haspel windt. Betekenis: "iemand de darmen uit het lijf trekken" = iemand het bloed onder de nagels vandaan halen(?)	4	x	
6		956	)))))		Bladwerkconsole	5	x	
7		971	))(		Man, die op originele wijze geld verkrijgt.	6	x	
8		964	XXIV		Man, die tussen twee stoelen op de grond zit. Betekenis: "In 't slampampen en mocht mij niemand verrasschen, al quit, sit ick tusschen twee stoelen in dasschen".	7	x	
9		950	)(((		Twee mannen, waarvan de linker met het hoofd tegen een muur loopt. Betekenis: "Men can met het hoofd geen muren breecken"; "Crygel ben ick en van sinnen stuer, Dus loop ick met den hooffde tegen den muer".	8	x	
10		949	)((((		Bladwerkconsole	9	x	
11		954	)))(((		Kat waarboven een vleermuis met gespreide vleugels. Betekenis: spel van kat en muis?	10	x	
12		955	)))((((		Uil met gespreide vleugels. Betekenis: ?	11	x	
13			geen		Man, die voor een oven met twee handen zijn mond opentrekt. "Jegen eenen oven gapen". Betekenis: onnut werk doen. "Zijn mond moet wel zijn gekloven, die overgapen zal een oven."	12	x	
14		952	))))((((		Twee aan een stok trekkende mannen, steunend met de voeten tegen elkaar. De linkerman met ontbloot zitvlak, de rechter grijnzend. Betekenis: het steigerspel, de bedoeling is dat de een de ander omhoog trekt.	13	x	
15	x½		1N	x	De bouwkundig tekenaar J. Verhaar voor een tekenschot, potlood in de hand. Ges. in monogram: J. v. H.			
((23))				(x)		14		x
((22))						15		
((21))						16		
(20)						17	x	
(19)						18	x	
(18)						19	x	
(17)						20	x	
(16)						21		x

Koorbanken zuidzijde van oost naar west

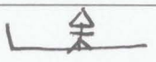
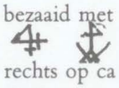
toestand na restauratie 1974						toestand in 1846		
nummer zitplaats	nieuwe zitplaats	neg.nr foto arch.	gemerkt bij restauratie	nieuwe misericorde	korte beschrijving en betekenis	nummer zitplaats B.	getekend door B.	geen misericorde
16			1Z	x	De zoon van de beeldhouwer Van Huisstede (Koos), met de houten hamer in de hand, werkend aan een zijwang van een koorzetel. Gesigneerd in monogram J. v. H.	21		x
17		946	XII		Uit een kruik drinkende, zich half omwendende gaande man, met stok in de linker hand. Betekenis: "Doe wel en zie niet om" (?)	20		
18		963	XIII		Omgekeerde beurs, waaruit geldstukken vallen. Betekenis: "Het geld wil uit de beurs" (?) (J. Cats), "Al nut – Al nyet" (gewelven Binnenlandvaarderskapel en Zuiderzijbeuk)?	19	x	
19		966	XIV		Twee zittende mannen, waarvan de linker uit een kruik drinkt en zijn vrije hand al uitstrekt naar een tweede kruik, die de rechter man vasthoudt. Betekenis?	18	x	
20		958	XV		Zeilschip met twee mannen, waarvan de rechter een roeiriem (?) in het water houdt tegen de vaarrichting in. De andere man houdt het roer. "Men moet zeilen terwijl de wind dient".	17		
21		962	XVI		Bovenste deel van een voorstelling met een zeilschip.	(16)		
22		961	XVII		Onderste deel van de voorstelling: "Het geld wil uit de beurs" is nog aanwezig.	(15)		
23				x	De opperman Jan Hop bezig met het disselen van een balk voor de restauratie van de Oude Kerk. Ges. in monogram: J. v. H.	14		x
24		959	I		Man met een stok vechtend tegen een vogel, van welke alleen nog de klauwen en een stuk van het lijf aanwezig zijn. Betekenis?	(22)		
25		969	II		Masker te midden van bladwerk. Betekenis?	(23)		
26		957	III		Bladwerkconsole	24		
27		968	IV		Bladwerkconsole	(25)		
28					Geen misericorde, alleen zitting aanwezig.	26		x
						(27)		
29		960	VI		Hond (?) met kop in de pot; visjes (?) aan een stok (stokvis?). "Een open pot of open kuil, daarin steekt ligt de hond zijn muil". "Iedere haring moet aan zijn eigen kieuwen hangen".	28		
30		947	VII		Bladwerkconsole	(29)		
31		970	VIII		Gelaat, bestaande uit drie ogen, twee neuzen, een mond, gevat in een kap, een zogenaamde "Januskop".	(30)		

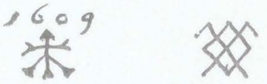
toestand na restauratie 1974						toestand in 1846		
nummer zitplaats	nieuwe zitplaats	neg.nr foto arch.	gemerkt bij restauratie	nieuwe misericorde		nummer zitplaats B	getekend door B.	geen misericorde
32		965	IX		Onderste gedeelte van de voorstelling: een man die op een aambeeld een plaat ijzer smeedt, welke door de linkerhand middels een tang wordt vastgehouden; het bovenste deel van de zitting is vervallen en vervangen door een nieuw stuk eiken. Betekenis?	(31)		
33		967	X		Twee vechtende mannen, met korven in de rechterhand. De rechter man pakt de linker bij het haar. Betekenis?	(32)		
34		972	XI		Een rechtop zittend varken bij een spinrokken: "Die met gemack sijn kost wil winnen, Die set sijn Varcken aen het spinnen".			
35					Geen misericorde, alleen zitting aanwezig.	33		
36	x		2Z	x	De beeldhouwer J. van Huisstede met de houten hamer in de hand aan het hakken van een misericorde. Ges. in monogram: J. v. H.			

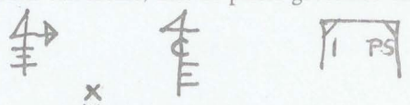
Vier versneden geschilderde behangsels, in gebruik geweest zijnde op het Hoge Koor van de Oude Kerk te Amsterdam naar de tekening van Chr. W. de Wijn, B. Bijtelaar, 1964.

De belangrijkste 'Grafitti' aan de buitenzijde van het schotwerk in de koorsluiting van zuid naar noord, van links naar rechts

paneel no	opmerkingen
	TRAVEE 17-16
1	merk
2	bovenaan een binnen de stijlen ingeschreven ingekraste cirkel
3	op ooghoogte merk ; 'kiel' van een schip onderaan tal van merken o.a. voorkasteel van een schip
4	paneel heeft bossing zonder kussen, lijkt nieuwer
5	vrijwel geen inkrassingen
	TRAVEE 16-15
1	onderaan merk ; geheel onderaan rechts lichte inkrassing van de contour van een schip
2	het bovenste kwart van het paneel is ingezet; het onderste ¾ bezaaid met inkrassingen, huismerken o.a. diverse inkrassingen van schepen
3	onderste helft bezaaid met inkrassingen
4	bovenaan een binnen de stijlen ingeschreven ingekraste cirkel op ooghoogte schepen onderste helft bezaaid met inkrassingen, huismerken o.a.
5	vrijwel geen inkrassingen
	TRAVEE 15-14
1	onderste helft contouren van schepen, huismerken o.a. i H en
2	bezaaid met inkrassingen, op ooghoogte contour van een schip met roeibootje, talloze huismerken o.a. rechts op ca ⅓ van de paneelhoogte het jaartal 1460
3	vierkant ingezet stuk vele contouren van schepen met tuigage op ooghoogte onderste helft bezaaid met inkrassingen, huismerken enz. rechts op ca ⅓ van de hoogte 1640 samengestelde figuren van kleine cirkels links op ca 30 cm boven muurplaat 1624
4	op ooghoogte schip met dekken, zonder tuigage contouren van schepen onderste helft bezaaid met inkrassingen links, even onder het midden 1644 monogram
5	op de onderste helft huismerken, monogrammen, schepen op ca ⅓ van de hoogte 1676 daaronder links FH 611

	TRAVEE 14-13
	op 20 cm boven de muurplaat in elk paneel resten van spijkers of spijkergaten verband houdend met een vroeger aanwezige traptrede om door hagioscoop te kunnen kijken
1	geheel onderaan contouren van schepen en enkele kruisen
2	bovenaan voormalige hagioscoop, daaronder drie gestopte gaten op onderste helft van het paneel huismerken en monogrammen rechts jaartal 1616
3	bovenaan sporen van binnen de stijlen ingeschreven ingekraste concentrische cirkels, vgl. hagioscoop onderste helft bezaaid met contouren van schepen, geometrische figuren, monogrammen en huismerken rechts het jaartal 1609 in combinatie met merk
4	bovenste helft: ingeschreven cirkels, vgl. hagioscoop onderste helft bezaaid met inscripties jaartal 1557 karakteristiek gesneden uil rechts onderaan huismerken, monogrammen, scheepscontouren
5	op de onderste helft monogrammen en huismerken jaartal 1657

	TRAVEE 13-12
1	onderaan enkele monogrammen
2	in de onderste helft diverse patronen van kleine, met de passer gevormde cirkeltjes, huismerken en monogrammen
3	huismerken en monogrammen
4	op de onderste helft huismerken en monogrammen en 1608 Z MAY. 60 LINNICH betekent dit: finis operis? daaronder DIWIS . JENSON . A:O: 1617 patronen van met de passer gevormde cirkeltjes op de muurplaat TOL 1013

Conclusie: uit het feit dat vooral de onderste helft der panelen bezaaid is met inkrassingen kan worden opgemaakt dat aanvankelijk het vloerniveau in de kooromgang en koorbeuken veel lager lag. Met het niveau in de 17de eeuw (en daarvoor) scheelt dit ongeveer 1 m. Niet door de positie behoeft het dus werk van kinderen te zijn. Dat in de Kooromgang de oefenplaats van het zangkoor was gevestigd maakt dit toch wel weer waarschijnlijk.

Dat in elke travee met 15de eeuws schotwerk elk tweede en vierde paneel, en van de middelste travee het middelste paneel, voorzien is van een ingezet stuk of van ingekraste concentrische cirkels waartussen dikwijls kleur is aangebracht, doet bedenken dat terwille van een uiterlijke uniformiteit der schotten behalve functionerende ook 'blinde' hagioscopen waren aangebracht.

De inscriptie 'LINNICH' enz. in travee 13-12 kan verband houden met de timmerman die hier een buitenschot maakte, nadat bij de Alteratie reeds eerder een binnenschot in deze travee was geplaatst na verwijdering van het sacramentshuis.

OUDE KERK AMSTERDAM

MERKEN KAP SCHIP ± 1510

Telmerken met kleine guts ingesneden, ▯ beitel, ❩ guts (ingehakt), ◦ boor.

In deze kap zijn veel sporen van de kap van het oudste deel v/d hallenkerk verwerkt.

onderdeel zuid		onderdeel noord	
merken aan de oost zijde			
spantpoot	I	spantpoot	❩
korbeel	I	korbeel	^
hanebalk	I	hanebalk	❩
spoor 1	gewijzigd	spoor	❩
2	II		❩I
3	III		❩II
4	IIII		❩III
5	V		❩V
6	VI		❩VI
7	VII		❩VII
kilkeper z.w.	I	kilkeper n.w.	«
	I «		
	koningsstijl		
	II <		
kilkeper z.o.	II	kilkeper n.o.	I<
spoor 8	VIII	spoor	IIIV
9	VIIII		IIIIV
10	X		X
11	XI		IX
12	XII		I<X
13	XIII		II<X
14	XIIII		IIIIX
spankpoot	II		I<
korbeel	II		I<
hanebalk	II		I<
spoor 15	XV	spoor	VX
16	XVI		IVV
17	onzichtbaar		IIVV
18	XV III		IIIVV
19	XV IIII		IIIIVV
20	++		onzichtbaar
kilkeper z.w.	III	kilkeper n.w.	III<
	III III<		
	koningsstijl		

	onderdeel dwarskap	merk	onderdeel dwarskap	merk
dwarskap 1 noordzijde merken aan zuidzijde	strijkspant west	▯▯	strijkspant oost	▯▯
	spoor west	<	spoor oost	I
		<I		II<
		<II		III<
		<III		IIII<
		<V		V
		<VI		IV
		<VII		IIV
		<VIII		IIIV
		<VIIII		IIIIV
		<X		X
		<IX		IX
		<IIX		ongenummerd
		<IIIII		
dwarskap 1 zuidzijde merken aan noordzijde	strijkspant oost	❩❩	strijkspant west	❩
	spoor oost	I	spoor west	I
		II		II
		III		III
		IIII		IIII
		V		V
		VI		VI
		VII		VII
		VIII		VIII
		VIIII		VIIII
		X		X
		XI		XI
		XII		XII
dwarskap 2 noordzijde. merken aan zuidzijde. sporen alle naast nummer merk ▯	strijkspant west	I<	strijkspant oost	I<
	spoor west	<	spoor oost	<
		I<		I<
		II<		II<
		III<		III<
		V		V
		IV		IV
		<<V		IIV
		III V		IIIV
		IIIIV		IIIIV
		X		X
		IX		IX
		II X		II X
		III X		III X

nov. 1957

OUDE KERK AMSTERDAM

MERKEN KAP SCHIP

In deze kap zijn vele sporen van de kap van het oudste gedeelte van de hallenkerk verwerkt.

onderdeel zuid		onderdeel noord	
merken aan de oostzijde			
	koningsstijl IIII II<		
kilkeper z.o.	IIII	kilkeper n.o.	II<
spoor 21	I X	spoor	< X
22	II X		I< X
23	III X		II< X
24	IIII X		III< X
25	IIII		IIII
26	IIIII		<IIII
spantpoot	III	spantpoot	II>
korbeel	III	korbeel	II>
hanebalk	III	hanebalk	II>
schuine haaklas in gordingen			

onderdeel noord		onderdeel zuid	
merken aan de westzijde			
spoor 1	<	spoor	I
2	I<		II
3	II<		III
4	III<		IIII
5	IIII		V
6	IIII		VI
kilkeper n.w.	<	kilkeper z.w.	I
	< I koningsstijl II		
kilkeper n.o	K	kilkeper z.o.	II
spoor 7	IIII	spoor	VII
8	III U		VIII
9	IIIIU		VIIII
10	X		X
11	I<		XI
12	II<		XII

	onderdeel dwarskap	merk	onderdeel dwarskap	merk
dwarskap 2 zuidzijde merken aan noordzijde. sporen alle naast nummer merk o	strijkspant oost	II	strijkspant west	II
	spoor oost	I	spoor west	I
		II		II
		III		III
		IIII		IIII
		V		V
		VI		VI
		VII		VII
		VIII		VIII
		VIIII		VIIII
		X		X
		XI		XI
		XII		XII
		XIII		XIII
dwarskap 3 noordzijde merken aan de zuidzijde naast nummer merk)	strijkspant west	I	strijkspant oost	I
	spoor west	I<	spoor oost	I<
		II<		II<
		III<		III<
		U		U
		UI		IU
		UII		IIU
		UIII		IIIU
		UIIII		IIIIU
		X		X
		X<		XI
		X<<		II X
		X<<<		
dwarskap 3 zuidzijde sporen alle naast nummer merk [ ]]	strijkspant oost	I	strijkspant west	I
	spoor oost	II	spoor west	II
		III		III
		IIII		IIII
		V		V
		VI		IV
		VII		IIV
		VIII		IIIV
		VIIII		IIIIV
		X		X
		XI		IX
		XII		IIX
		XIII		IIIX

nov. 1957

OUDE KERK AMSTERDAM

MERKEN KAP SCHIP

In deze kap zijn vele sporen van de kap van het oudste deel van de hallenkerk verwerkt

onderdeel noord		onderdeel zuid	
merken aan de westzijde			
spant	<	spant	I
spoor 13	III X	spoor	X III
14	IIII X		X IIII
15	X/		X
16	I X/		X//
17	II X/		X///
18	III X/		X////
kilkeper n.w.	I<	kilkeper z.w.	II
	I<		II
	koningsstijl		
	II<		III
kilkeper n.o.	II<	kilkeper z.o.	III
spoor 19	niet zichtbaar	spoor	X/ IIII
20	X/		X/
21	X/ <		X/ I
22	X/ <<		// X/
23	X/ II<		/// X/
24	X/ III<		//// X/
spant	I<	spant	II
spoor 25	X///	spoor	X///
26	X/// <		I X///
27	X/// I<		II X///
28	X/// II<		/// X///
29	X/// III<		X/// IIII
30	X/// X///I		X///
hor. balk	>		
kilkeper n.w.	II<	kilkeper z.w.	III
	II<		III
	koningsstijl		

	onderdeel dwarskap	merk	onderdeel dwarskap	
dwarskap 4 noordzijde. merken zuid. sporen alle naast nummer merk oo	strijkspant west	II	strijkspant oost	<<
	spoor west	<<	spoor oost	I<
		<<<		II< aan noordzijde
		III<		III<
		U		∩
		I∪		∩I
		II∪		∩II
		U///		∩III
		U IIII		V<<<<
		X		X
		<X		I X
		<I X		II X
		<II X		III X
dwarskap 4 zuidzijde. merken noord. sporen alle naast nummer merk //	strijkspant oost	II	strijkspant west	II
	spoor oost	II	spoor west	//
		III		///
		IIII		////
		V		V
		IV		VI
		VII		VII
		VIII		VIII
		VIIII		VIIII
		X		X
		XI		XI
		XII		IIX
		XIII		IIIX
dwarskap 5 noordzijde. merken zuid. sporen alle naast nummer merk ooo	strijkspant west	III	strijkspant oost	<<<
	spoor west	I<	spoor oost	I<
		II<		II<
		III<		III<
		U		∩
		UI		∩I
		IIU		∩II
		VII<		∩III
		U III<		∩IIII
		X		X
		X<		X
		>> X		>> X
		<<< X		<<< X

nov. 1957 g

OUDE KERK AMSTERDAM

MERKEN KAP SCHIP

In deze kap zijn vele sporen van de kap van het oudste deel van de hallenkerk verwerkt

onderdeel noord		onderdeel zuid	
merken aan de westzijde			
	koningsstijl		
kilkeper n.o.		kilkeper z.o.	
		hor. balk	
spoor 31	niet zichtbaar	spoor	
32			ongenummerd
33			
34			
35			
36			
spant		spant	
spoor 37		spoor	
38			
39			
40			
41			
42			
kilkeper n.w.		kilkeper z.w	
	koningsstijl		
kilkeper n.o.		kilkeper z.o.	
spoor 43	niet zichtbaar	spoor	
44			
45			
46			
47			
48			
spant		spant	

dwarskap 5 zuidzijde. merken noord. sporen alle naast nummer merk II 0

onderdeel dwarskap	merk	onderdeel dwarskap	merk
strijkspant oost	III	strijkspant west	II
spoor	II	spoor	II
	III		III
	IIII		IIII
	V		∧
	IV		∧II
	IIV		∧III
	IIIV		∧IIII
	IIIIV		∧IIIII
	X		X
	IX		X/
	IIX		XII
	IIIX		XIII

dwarskap 6 noordzijde. merken zuid. sporen alle naast nummer merk oooo.

onderdeel dwarskap	merk	onderdeel dwarskap	merk
strijkspant west	IIII	strijkspant oost	<<<<
spoor	I<	spoor	I<
	∧		II<
	III<		III<
	⊂		⊓
	I⊂		⊓I + doorgehaald merk
	⊂II		⊓II
	III⊂		⊓III
	IIII⊂		⊓IIII
	X		X
	IX		X>
	IIX		XII
	IIIX		XIII

dwarskap 6 zuidzijde. merken noord. sporen alle naast nummer merk IIII

onderdeel dwarskap	merk	onderdeel dwarskap	merk
strijkspant oost	IIII	strijkspant west	IIII korbeel hamerbalk
spoor	II	spoor	II
	III		III
	IIII		IIII
	V		V
	IV		IV
	IIV		
	IIIV		IIIV
	IIIIV		IIIIV
	X		X
	IX		IX
	IIX		IIX
	IIIX		IIIX

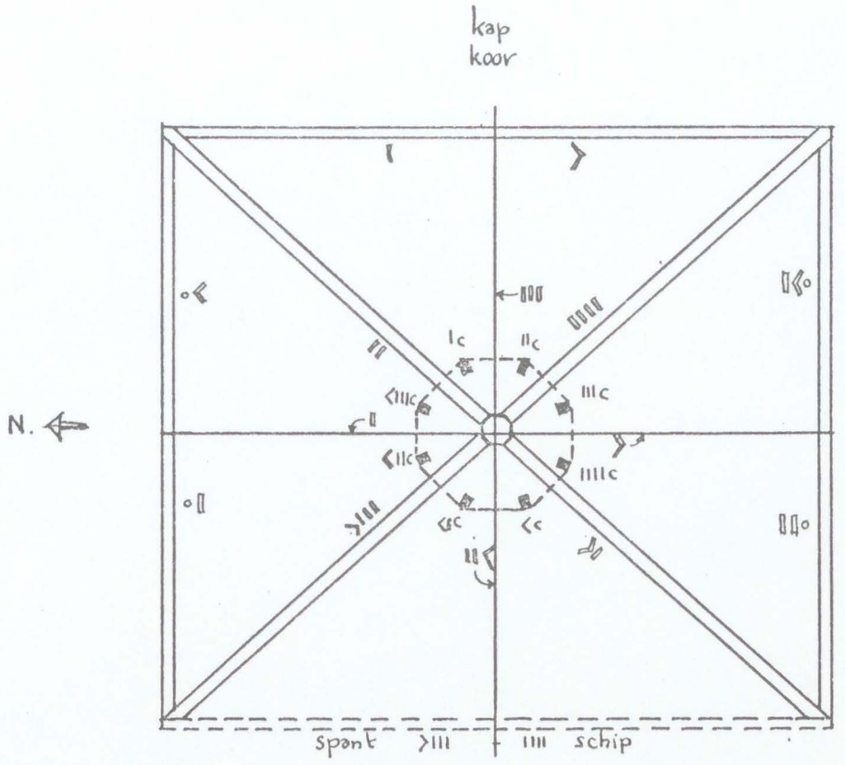
viering

nov. 1957

OUDE KERK
AMSTERDAM

MERKEN KAP VIERING EN STIJLEN DAKRUITER
± 1550

De merken zijn met de beitel ingehakt. Sporen e.d. zijn niet gemerkt.
Enkele onderdelen zijn afkomstig van oudere delen blijkens maten en oude merken.

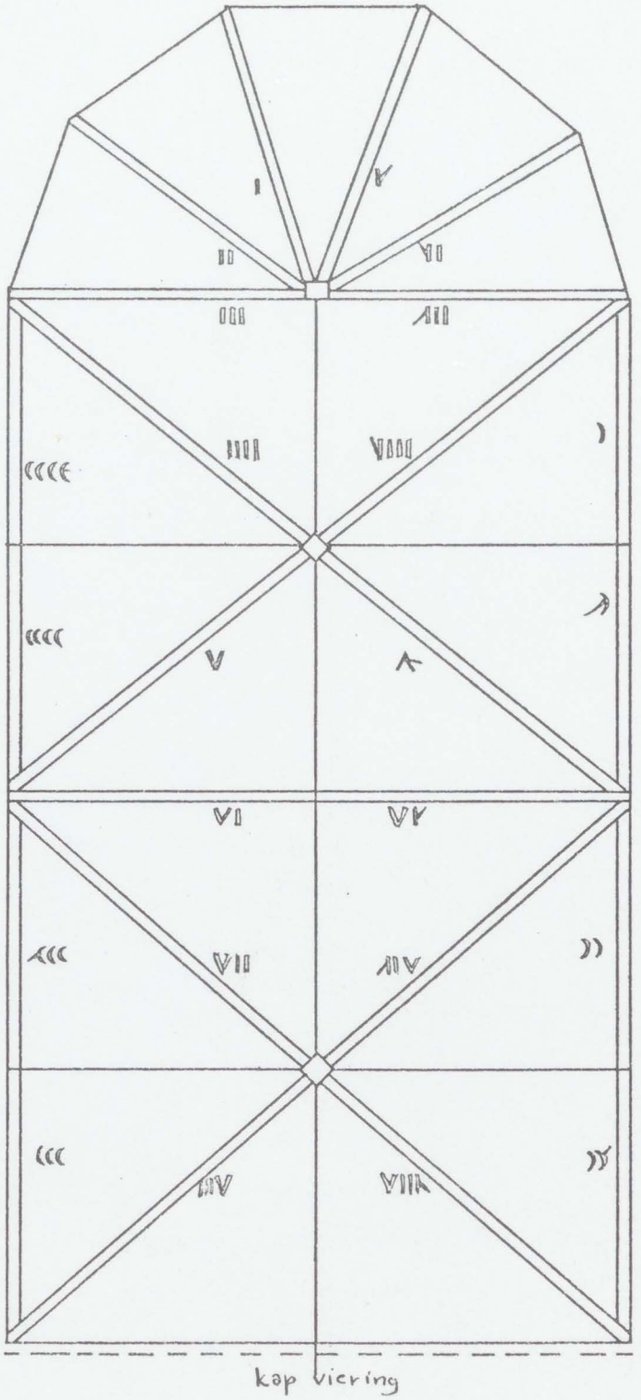

nov./dec. 1957

OUDE KERK
AMSTERDAM

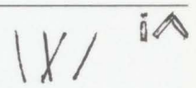
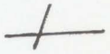
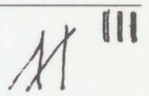
MERKEN KAP KOOR. 1558/9

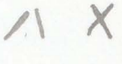
De merken zijn met de beitel ingehakt. Sporen e.d. zijn niet gemerkt.
In deze kap zijn vele oude kaponderdelen verwerkt.

nov. 1957

Notities omtrent kapconstructie n.a.v. wegnemen onderste delen gewelfbeschot in het hoge koor A. v. R. Aug./Sept. '77

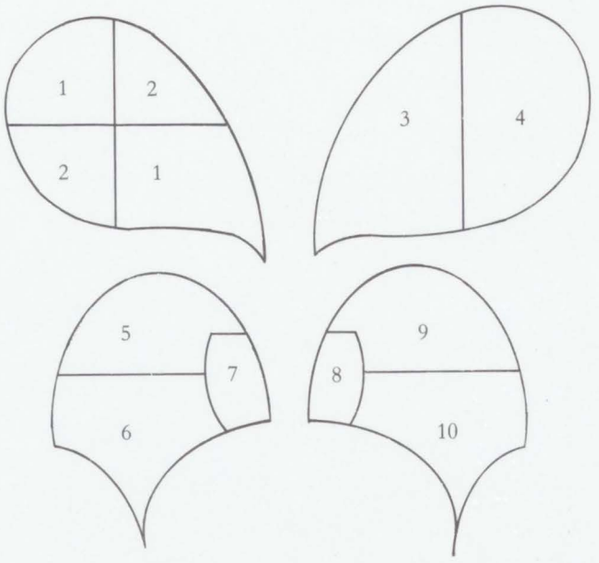
Constructie onderdeel	Opmerkingen	Telmerken
strijkgraat	onderstuk grenen	
console	zandsteen	
boven kolom 10		
diagonaalspant 10-21	grenen	
kreupele stijl	grenen	
blokkeel	grenen, met ijzeren strip gekoppeld aan spantbeen	
console onder kr.st.	grenen	
natuursteen console	zandsteen	
gewelfrib	grenen	
spoor	nieuw eiken	
hoofdspant 10-19	merk op westvlak met beitel merk op oostvlak met haalguts	
kreupele stijl	grenen	
blokkeel		
beeldje	wegens een trekstang in twee delen aangebracht; met schroeven tegen kr.st. bevestigd; voorstellend: "spes" of "fides"	
diagonaalspant 10-17	grenen, nieuw lasstuk eiken	
kreupele stijl	grenen	
blokkeel	nieuw eiken	
console onder kr.st.	grenen	
natuursteen console	zandsteen	
strijkgraat	onderstuk nieuw eiken	
natuursteen console	zandsteen	
boven kolom 12		
diagonaalspant 12-19	oud eiken, geen merk zichtbaar	
kreupele stijl	merk op zo-vlak groot deuvelgat zw-no lopend in nw-vlak	
blokkeel	wormstekig, wordt vervangen, merk op nw-vlak	
console onder kr.st.	nieuw eiken	
natuursteen console	zandsteen	
gewelfrib	op westvlak rest van merk met haalguts	
spoor		
muurplaatje	nieuw eiken	
hoofdspant 12-17	op westvlak met beitel	
	op oostvlak met haalguts	
kreupele stijl	uit een stuk met muurstijl	
blokkeel	oud eiken	
beeldje	wegens een trekstang in twee delen gezaagd; met schroeven tegen kr.st. bevestigd; voorstellend: "spes"	
buitenmuurplaat		
binnenmuurplaat	merk met beitel op bovenvlak bij west. einde merk met beitel op bovenvlak bij rib no 5 merk met beitel op bovenvlak bij rib no 7 merk met beitel op bovenvlak bij oost. einde	

Constructie onderdeel	Opmerkingen	Telmerken
gewelfrib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor	twee grote deuvelgaten zw-no	
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor	een deuvelgat, oversneden	
rib/spoor		
rib/spoor		
boven kolom 13		
spantbeen	merk op nw-vlak met beitel	
kreupele stijl	uit een stuk met muurstijl	
blokkeel	wormstekig; merk op nw-vlak	
beeldje	met schroeven vastgezet; voorstellend "temperantia"	
buitenmuurplaat	nieuw eiken	
	nabij rib 3	
	nabij rib 5	
	nabij rib 7	
binnenmuurplaat	in 't midden merk met beitel	
gewelfrib/spoor	rib: op nw-vlak merk met haalguts	
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor	rib: op nw-vlak ingekrast: scherp en dun	
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
Boven kolom 14		
spantbeen	merk op zuidvlak met haalguts	
	merk op noordvlak met beitel	
kreupele stijl	uit een stuk met muurstijl	
blokkeel	merk op noordvlak met beitel	
	merk op zuidvlak met haalguts	
beeldje	"caritas", met schroeven vastgezet	
buitenmuurplaat	nieuw eiken	
binnenmuurplaat	grenen	
gewelfrib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor	rib: merk op noordvlak met haalguts	
	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
Boven kolom 15		
spantbeen	merk op zuidvlak	
kreupele stijl	uit een stuk met muurstijl, grenen	
blokkeel	oud eiken	
beeldje	"mens humilis"	

Constructie onderdeel	Opmerkingen	Telmerken
buitenmuurplaat	nieuw eiken	
binnenmuurplaat	merk met beitel op bovenvlak nabij noordeinde	
gewelfrib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor	rib: oversneden no-zw lopend deuvelgat	
	merk op no-vlak met haalguts	
rib/spoor		
rib/spoor	rib: op zw-vlak gekrast dun en scherp	
rib/spoor		
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor	rib: aan zo-vlak een no-zw lopend groot deuvelgat	
	onderstuk wordt vervangen	
Boven kolom 16		
spantbeen	merk op no-vlak 40 cm boven voet	
	nabij de voet	
kreupele stijl	uit een stuk met muurstijl, bovenste stuk met zwam, wordt vervangen	
blokkeel		
beeldje	voorstellend: "fortitudo"	
buitenmuurplaat	nieuw eiken	
binnenmuurplaat		
gewelfrib/spoor	rib: op no-vlak ingekrast	
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor	spoor: nieuw eiken	
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
rib/spoor		
aanloper	nieuw eiken	
Boven kolom 17		
spantbeen	nieuw eiken lasstuk	
kreupele stijl	uit een stuk met muurstijl	
blokkeel	nieuw eiken	
beeldje	voorstellend: "prudentia"	
muurplaatje	nieuw eiken	
gewelfrib	nieuw eiken	
spoor		
diagonaalspant 17-10	gehele spantvoet nieuw eiken	
kreupele stijl	nieuw eiken	
blokkeel	nieuw eiken	
console onder kr.st.	nieuw eiken	
natuursteen console	zandsteen	
Boven kolom 19		
diagonaalspant 19-12		
kreupele stijl	onderstuk geheel nieuw eiken	
blokkeel		
console	nieuw eiken	
natuursteen console	zandsteen	

Constructie onderdeel	Opmerkingen	Telmerken
muurplaatje	nieuw eiken	
hoofdspant 19-10		
kreupele stijl	uit één stuk met muurstijl, grenen lasstuk muurzijde	
blokkeel		
beeldje	voorstellend: "iustitia" wegens trekstang in 2 stukken; met schroeven vastgezet	
muurplaatje	grenen	
diagonaalspant 19-8	?	
kreupele stijl	onderstuk grenen	
blokkeel	?	
console	grenen	
natuursteen console	zandsteen	

Wapen van Koning Philips II eertijds voorkomend in een der glazen van de lichtbeuk op het koor

1. Kastilië
2. León
3. Aragon
4. Sicilië (Aragon, Hohenstaufen)
5. Oostenrijk
6. Oud-Bourgondië
7. Vlaanderen
8. Tirol
9. Nieuw-Bourgondië
10. Brabant

Deze gegevens zijn afkomstig uit: O.Neubecker - Heraldiek - Elsevier 1977, blz. 233.

RESTAURATIE OUDE KERK TE AMSTERDAM
BESCHRIJVING SCHIP VIERING KOOR

A. GEGEVENS EN BRONNEN

3. GESCHREVEN BRONNEN

3. GESCHREVEN BRONNEN

Overgenomen uit: I.I. Pontanus – Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-stadt Amsterdam – 1614
Seste Capittel. blz. 18/19
De Timmeragien der Kercken ende Cloosters van de Oude Sijde.

. . .Wy hebben gheseyt dat de stadt in twee deelen gedeelt is/ in de Nieuwe ende Oude Sijde: van de welcke in de Oude is de Prochie kercke/ nu genoemt de Oude. Eertijts/ als sy eerst gewyt wert/ is sy der bewaringe eñ eere van S. Jan Baptiste/ en dē Bisschop Nicolaes geheylicht geweest. Sy is begonnen gheweest·gebouwt te worden vor twee hondert jaer/ ende vele jaeren daerna is eerst het werck volmaeckt gheworden. Want/ int jaer 1500 is sy noch met vele Capellen grooter ghemaeckt/ als oock den Toren doen niet vele te beduyden en hadde/ de welcke eerst int/ jaer 1566 van de fondamenten opgerecht/ is nu met een spitse weerdich om sien ende constelick ghearbeyt/ na den Hemel verheven. In den selven/ behalven de groote Clocken ende Urewercken/ de welcke van buyten voor den aensienders rontomme onverborghen zijn/ veel clockens met een bequame temperinghe der toonen zijn alsoo ghemaeckt/ datse met een treffelick accoort elcke uren lustichlic voorspelen/ ende de selve in halve uren deylen/ met groote vermakinghe der aenhoorders. Sy willen datse eertijts 33 Altaeren ghehadt heeft: Priesterlicke cleedinghe oock van grooten prijs/ midtsgaders oock een Ciborie van Silver van 70 marcken/ by de welcke sy noch een ander ghevoecht hadden verre van meerder conste ende prijs: sy hebbense ghemeynelick genoemt de Ciborie van het lichaem Christi. Eenen sekerē Autheur sonder name/ die ic by my hebbe metter hant gheschreven (die voor hondert jaer sommighe saken van Amsterdamme/ ende voornamelic dese kerckelicke/ int voor by gaen gheschreven heeft) maeckt oock ghewach van een perfect ciraedt (Mundi Perfecti) 52 voeten hooghe. Ende dit woordt/ ghelijck meer andere des Pausdoms/ genomen wt het Heydendom schijnt ghebleven te zijn. Want in de offerhande van Ceres/ dat alder verborgenst gehouden werde/ noemden sy Mundum, welcke te sien sy een lasterlick stuck achten voor een die niet ghewijt en was. Waer wt Apuleius seydt: Majus piaculum decernis speculum Philosopho, quam prophano Cereris Mundum videre. Dat is te segghen: Ghy besluyt een grooter feyt te zijn eenen spieghel voor een Philosooph/ als voor eenen onghewijden te sien het Cieraet van de Goddinne Ceres. Ende ick verstae dat dit Cieraet ghestaen heeft inden Choor, te boven gaende de hoochde van een Calomne: ende dat men de Ciborie hier inne plach te sluytē. Maer alle dierghelijkcke dinghen de Cloosterlieden verre versonden zijnde/ ende de periode van deze Hierarchie gheeyndicht/ eñ nu onder de voeten liggende/ zijn met den anderen verdwene. Ende in hare plaetse zijn ettelicke dienaers des Goddelicke woorts met de stemmen der Kercke/ den raet sulcx begeerdende ende toestaende/ ghecoren/ die den volcke Gods woort leerē. Vande welcke wy t'zijnder plaetsen hier naer spreken sullen.

Overgenomen uit:

C. Commelin – Beschryvinge van Amsterdam – 1693, IV Boek – De Geestelijke Gebouwen, Tweede Hooftstuk, Beschryving van d'Eerste Parochie, of Oude Kerk; noot a op blz. 440.

. . . dat dese oude Toorn in 't begin van den Jare 1560. is afgebroken, en 't geene van de oude Toorn te nutte quam, is daar weder toe gebruykt geworden, als dat af te nemen is uyt 'et Messel-werk, daer in men siet Spek-stucken die aen de hoeken zijn gebragt; en uyt dit volgende is het seker en klaer blykende, dat die door Kerkmeesteren is herbout, en veel cierlyker en hoger gemaekt is als de oude is geweest.

Overgenomen uit:
J. Wagenaar – Beschryving van Amsterdam – 1765
Derde deel, tweede boek, I, Oude Kerk, blz. 90.

Afbraak en wederopbouw Hoogaltaar, 1369.

"Doch zie hier den brief zelven, die wat gebrekkelyk uitgegeven is."

Johannes, Dei Gratia Episcopus Ultrajectinus, Dilectis nobis in Christo, Domino Johanni de Daventria, Curato Ecclesiae Parochialis in Aemsterdam nostrae Diocesis, nec non Procuratoribus Fabricae ejusdem Ecclesiae Salutem in Domino sempiternam. Ut supremum altare Chori supradictae Ecclesiae, manibus vestris, Domine Johannes praefate, prius coappositis, licité frange (l.frangere), seu frangi face (l.facere), eoque in melius reformato, super eodem, in lapide portatili consecrato, divina Missarum officia per quemlibet Presbyterum idoneum, dum tamen aliud canonicum inpedimentum non obsistat; licité possint celebrare seu facere celebrare, vobis & eidem Presbytero, infra hunc & diem natalem Beati Johannis Baptistae proximo affuturum inclusivé, tenore praesentium concedimus facultatem, harum nostrarum testimonio Litterarum Datum Anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo nono, mensis Decembris die secunda.

dat is:

Johannes, door Gods genade, Bisschop van Utrecht, aan onze welbeminden in Christus, Heere Jan van Deventer, Pastoor der Kerspelkerke in Amsterdam, onder ons Bisdom, en den Opzienderen over 't gebouw der zelfde Kerke, altoosdurend heil in den Heere! Bij den inhoud dezes, en in oirkonde van deezen onzen brief, verleenen wy de magt, om het hoog-altaar in 't Choor der bovengemelde Kerke, nadat gy, Heer Jan voornoemd, vooraf uwe handen daarop gelegd zult hebben, vryelyk te mogen afbreeken, of te doen afbreeken, en, in een beter hervormd zynde, over hetzelve, nadat het, van een draagaltaar[1]) zal ingewyd zyn, door allerlei bekwame Priesters, mids hun geen ander wettelyk beletsel in den weg sta, vryelyk, de Mis te bedienen, of te doen bedienen; 't welk Ulieden, en denzelfden Priesteren, van deezen dag af, tot op den naastkomenden Geboortedag van Johannes den Dooper ingeslooten, geoorloofd zyn zal. Gegeven in 't jaar des Heeren een duizend drie honderd negen en zestig, den tweeden December.

[1]) Lapis portatilis betekende, in 't Latyn der middeleeuwe, eigenlyk, een Draagaltaar. Vide Du Cange, Glossarium in h.v.
Van het misbruik, welk, in sommige gelegenheden, van deeze Draagaltaaren gemaakt werdt, kan men van Ryn op de Kerkelyke Oudh. I Deel, bl. 91, en V Deel, bl. 419, naleezen.

J. Wagenaar – Beschryving van Amsterdam – 1765
Derde deel, tweede boek, I. Oude Kerk, blz. 91.

Parochiesplitsing, 1334.

"Zy zyn den Heere Pieter Vlaming, voorheen, medegedeeld, door den Heere Dionisius Andreas Röell, Burgemeester van Deventer. Ook is de eerste derzelven, onlangs, door den Heere Frans van Mieris, uit het Pergament-Register der Charterkamer van Holland, in 't licht gegeven[1]). Dus luiden ze beide:

"Guillelmus Hannonie, Hollandie Comes, ac Dominus Frisie, universis presentia visuris notum facimus, qued nos Ecclesiam Parochialem de Aemstelredamme, per se devisam & separatam ab Ecclesiis de Oude Aemstelle & Nieuwe Aemstelle, vacantem ad presens per mortem vel liberam resignationem Magistri Johannis de Ratingen, ultimi Rectoris ejusdem, Walthero de Dronghele, filio quondam Domini Johannis de Dronghele, propter Deum pure & in Elemosynam contulimus & con serimus per presentes, supplicantes vobis Venerabili viro, Dno Archidiacono loci ejusdem, quatinus ipsum ad dictam Ecclesiam admittas & Rectorem instituatis in eadem, solempnitatibus adhibitis in talibus fieri consuetis. In cujus rei Testimonium sigillum nostrum presentibus literus duximus apponendum. Datum in Querceto, feria quinta post festum beatorum Philippi et Jacobi, Apostolorum. Anno Domini 1334.

dat is:

Wy Willem, Graaf van Henegouwen en Holland, en Heer van Friesland, doen allen, die deezen zien zullen, te weeten, dat wy de Kerspelkerk van Aemstelredamme, in zig zelve gescheiden en afgezonderd van de Kerken van Oude Aemstelle en Nieuwe Aemstelle, tegenwoordig opengevallen, door de dood of vrywilligen afstand van Meester Jan van Retingen, den laatsten Pastoor dier Kerke, aan Wouter van Drongelen, Zoon van wylen Heere Jan van Drongelen, zuiverlyk om Gods wille en tot een aalmoes gegeven hebben, en by deezen geeven; U, den eerwaardigen Aartsdiaken der zelfde Plaatse, verzoekende, dat gy hem in de gemelde Kerke ontvangt, en tot Pastoor aanstelt, met de plegtigheden, die in diergelyke gevallen gebruikelyk zyn. Ten oirkonde hier van, hebben wy ons zegel hier onder doen hangen. Gegeven te Quesnoy, 's Donderdags na den Feestdag der H. Apostelen Philippus en Jacobus (dat is, den vyfden May) in 't jaar des Heeren 1334.

de tweede brief:

Guillelmus Hannonie, Hollandie, Zelandise Comes ac Dominus Frisie, notum facimus universis, quod nos Ecclesiam Parochialem de Out-Aemstel, Trajectenis Dioececis, divisam, & separatam ab Ecclesiis de Aemstelredamme, & de Nova Aemstel, ejusdem Dioecesis, vacantem ad presens, per mortem seu liberam resignationem Magistri Johannis de Ratinge, ultimi Rectoris ejusdem, cum fructibus, redditibus, & obventionibus suis universis, ad ipsam ecclesiam de Oud Aemstel, pertinentibus, & pervenientibus, discreto viro Johanni, filio Giselberti, dicti Jacobs sone, Clerico, pure & simpliciter propter Deum & in puram elemosinam contulimus & conferimus per presentes. In cujus rei Testimonium literis presentibus sigillum nostrum duximus apponendum. Datum Ambianis, feria quarta post festum assumtionis beate Marie Virginis, Anno Domini 1334.

dat is:

Wy Willem, Graaf van Henegouwen, Holland, Zeeland, en Heer van Friesland, doen allen een iegelyken te weeten, dat wy de Kerspelkerk van Out Aemstel, in 't Bisdom van Utrecht, gescheiden en afgezonderd van de Kerken van Aemstelredamme en Nieuwer Aemstel in 't zelfde Bisdom, tegenwoordig opengevallen, door de dood of vrywilligen afstand van Meester Jan van Ratinge, laatsten Pastoor der zelfder Kerke, met alle derzelver vrugten, in- en opkomsten, die tot de gemelde Kerke van Oud-Aemstel behooren, aan den eerzamen Jan Gyzelbertszoon, gezeid Jakobszoon, Kerkelijken, zuiverlyk en eenvoudiglyk om Gods wille, en tot een louteren aalmoes opgedragen hebben, en opdraagen by deezen. In oirkonde waarvan, wy ons zegel aan den tegenwoordigen Brief hebben doen hangen. Gegeven te Amiens, 's Woensdags na den Feestdag der Hemelvaart van de H. Maagd Maria (dat is, den zeventienden Augustus) in 't jaar des Heeren 1334.

[1]) Charterb. II Deel, bl. 562.

(De derde brief, namelijk die betreffende Nieuwe Amstel, ontbreekt, zoals ook Ter Gouw reeds opmerkte.)

Wagenaar verwijst ook naar Van Mieris, Charterboek II 304, in verband met de afstand van Jacob van Benthem als pastoor van de toen nog ongesplitste parochie in 1323. Deze brief volgt hier:

Ecclesia Parochialis dicta de Oude Amstel Magistri Johanni de Ratinghen a Comite datur.

De Parochiekerk van Ouden Amstel word aan Meester Johan van Ratinghen door den Graaf gegeeven.

Den 19. Maart 1323

Nos Wilhelmus, Comes Haynnonie & c. universis, presentia visuris vel aufituris, salutem cum notitia veritatis. Noverint universi, quod nos ecclesiam parochialem, dictam de Oude Aemstele, seu Personatum ejusdem ecclesie nobis nunc vacantem, per liberam resignationem Domini Jacobi de Benthem & ad nostram collationem spectantem, discreto viro & litterato Magistri Johanni de Ratinghen contulimus & per presentes conferimus pure & simpliciter propter Deum. Rogantes cum ipso, & pro ipso discretum virum Dominum Archidyaconum loci ejusdem, seu ejus vices gerentem, quatinus eidem magistro Johanni curam animarum & custodiam reliquierum ecclesie predicte committere dignetus solemnitatibus ad hoc debitis & consuetis. In cujus rei testimonium presentibus meum sigillum est appensum. Datum in Middelburch anno Domini MCCC vicesimo tertio, in vigilia palmarum.
Per Dominum, & Willelmum Camerlinc.

Perkament Register van de Charterkamer van Holland E.L. 31 pag. 4.

(Van Mieris heeft op II 562 de splitsing van de parochiekerk van Ouder Amstel, en zet eronder: Perkament Register van de Charterkamer van Holland, E.L. 6 Amstelland pag. 14.)

Wagenaar – Beschryving van Amsterdam – 1765
Derde deel.
Tweede boek, I. Oude Kerk, blz. 96.

In 't oosten der Kerke, was en is nog het Hooge Choor. Hier stondt het hoog Altaar, waarop verscheiden' byzondere Missen gestigt waren, door voornaame Amsterdammers. Boven zag men, in de glazen, geschilderde afbeeldsels van eenige oude Graaven en Graavinnen van Holland[1]): ook 's Heilands kruissiging, en 't overboord werpen van den Profeet Jonas. Noordwaards, naar de zyde van 't Kruispand, hadt Willem de I., Prins van Oranje, een glas vereerd[2]). Doch alle deeze glazen, verouderd en beschadigd zynde, zyn, van tyd tot tyd, weggenomen, en de plaats, met gewoone kerkglazen, gevuld[3]).

[1])Dit moeten zijn: apostelen, afgebeeld in de kleine glazen van de koorsluiting; het middelste glas gaf een voorstelling van Christus, vermoedelijk een kruisiging.

[2])De voorstellingen van de kruisiging en van Jonas kwamen voor in het raam geschonken door prins Willem van Oranje; dit glas was geplaatst boven de kolommen 8-9-10.

[3])Niet vermeldt Wagenaar het glas geschonken door Koning Philips II, voorstellend de graflegging en de opstanding; dit glas was geplaatst boven de kolommen 10-11-12. Volgens Mej. Bijtelaar stelde het glas hier tegenover, boven de kolommen 17-18-19, een hemelvaart voor.
Het glas boven de kolommen 19-20-21 is nooit gebrandschilderd.

(A. v. R.)

J. Wagenaar – Beschryving van Amsterdam – 1765
III Deel, tweede boek, I.Oude Kerk, blz. 99.

In 't hooge Choor, stondt een Sacramentshuis, welke twee en vijftig voeten hoog, en waarin een konstig gewerkte zilveren Remonstrancie of Hostiedoos geplaatst was (y). 't Een en 't ander werdt, omtrent den jaare 1544, gestolen door eenen Fries, Bouwen genaamd, die 't zilver gesmolten, en aan eenen goudsmid verkogt hadt, en 't Sacrament, van de Minderbroeders brugge, in 't water hadt geworpen: waar 'er lang na gesogt werdt, zonder dat men 't weder vinden kon (z). De twee binnenste deuren van 't hoog Altaar waren, in 't jaar 1537, konstiglyk beschilderd, door Meester Maarten Jakobszoon van Heemskerk, die er twee honderd en zeventig guldens voor genooten hadt. En in 't jaar 1560, werdt het hooge Choor behangen met tapyten, die, door Willem Andrieszoon de Raet, Tapytwerker te Leiden, gemaakt waren. Meester Cornelis Dobbes hadt, reeds tevooren, een kostbaar tapyt aan de Kerke vereerd (a). De Kerkgereedschappen van zilver waren verscheiden van soorte en veel in getal. Doch sommige Sieraaden weeken vry wat af van de deftigheid die in eene Kerke betaamt. In de Lyst boven de noorder zijddeur van 't hooge Choor, stondt een spotagtig zinnebeeld uitgehouwen, vertoonende een' ezel op een' predikstoel, met een paard in eene wieg voor zig, waarby een kat stondt te wiegen (b). En diergelyke afbeeldingen plagten er meer te zyn in deeze Kerke, en zyn nog niet geheellyk verdweenen.

(y) Anonym.ad Calcem PONTANI, p.4.
(z) W.SYVAERTS Roomsche Mysterien ontd. f,7 verso.
(a) Memoriaal van Kerkm. bl. 22, 23, 209
(b) DOMSELAER III. boek, bl. 219. COMMELIN bl. 194.

J. Wagenaar – Beschryving van Amsterdam – 1765
III Deel, tweede boek, I. Oude Kerk, blz. 99-100.

Van binnen, rust de Kerk op twee en veertig groote Pilaaren. In 't midden, hangen vyf groote Kaarskroonen, elk met dertig armblakers, en rondsom, langs den ommegang, twaalf kleinen, elk met zestien armblakers. De gestoelten voor Persoonen van hoogen en minderen rang zyn, rondsom, tusschen de Pilaaren, geplaatst. De Predikstoel, langs welks trap, een fraai gewerkte koperen leening staat, is, in 't jaar 1642, door Pieter Janszoon Kistemaaker, gemaakt (i), en geplaatst in 't midden der Kerke, aan de noordzyde, tegen een Pilaar, aan welken, op den Predikstoel, deeze woorden gelezen worden: Is 't dat ymant spreekt, dat hy spreeke als Gods Woord. I Petr. IV.

Het hooge Choor, welk nu eene geheel andere gedaante heeft dan van ouds, is, omtrent het jaar 1682, voorzien geworden, met een fraai koperen hek van vooren (k); aan de bovenlijst van welk hek, naar buiten, de twee regels van den Heer Cornelis Schellinger, die in 't jaar 1587 Kerkmeester werdt, gelezen worden:
'T MISBRUYK IN GODES KERK ALLENGSKENS INGEBRACHT
IS HIER WEER AFGEDAAN, 'T JAAR ZEVENTIG EN ACHT.

Binnenwaards, aan dezelfde Lyst, leest men:
MEN MOET, OM GODES DIENST EN KENNIS REYN TE HOUWEN,
OP -T WOORDS GROND NU VOORTAAN, OP GEEN MENSCHEN INSTEL BOUWEN.

Ter plaatse, daar 't hoog Altaar plagt te staan, staat een Predikstoel, die nu genoegzaam alleenlyk gebruikt wordt, tot voorleezing van het Formulier des Huwelyks, en inzegening van het Egtverbond. Boven de kleine zyddeur van 't Choor, ten zuidoosten, door welke de Bruidegoms en Bruiden gemeenlijk in- en uitgaan, staan deeze regels:
Twist, hoovaerdy en d'overdaet
Doen dat gheen huis seer langhe staet.
MELANTHON

In 't agterste gedeelte van 't Choor, langs de lyst van den houten wand, leest men, ter gedagtenisse van de verdelginge der Spaansche Vloote, in 't jaar 1588, de volgende regels:
't Heyloos gebroet, gesint de waerheyt uyt te royen,
Had met de Spaense Vloot een groot Heyr opgebraght;
Maer God dit heyr verliet, en doet de Vloot verstroyen,

Door vuur rondom ten toon, slaet die te grondt met kraght,
Looft hem, die zyn zaek reght, in 't jaer tachtig end'acht.

(i) Memor. van Kerkm. bl. 215
(k) Memor. van Kerkm. bl. 117

Twee orgels zyn'er in de Oude Kerke. Het groote in 't westen boven den grooten ingang geplaatst, is een schoon stuk werks. Het oudste, welk hier gestaan heeft, was maar twaalf voeten hoog. Doch tusschen de jaaren 1530 en 1540, werdt er een gemaakt, door Hendrik van Nieuwenhof, Meester Jan, gebynaamd Bestevaar, dien sommigen Hanske van Coelen noemen, en Meester Harmen, drie Broeders: welk Orgel toen een duizend drie honderd en twintig guldens twee stuivers en agt penningen gekost heeft. De deuren werden, door Meester Maarten van Heemskerk geschilderd. Op de eene, zag men de Bondkist, die om de muuren van Jericho gedraagen werdt, en op de andere, David, dansende en speelende voor dezelfde Bondkist. Van binnen stondt, op de eene deur, 't verslaan van Goliath; en op de andere, het inhaalen van David, door de Jeruzalemsche Maagden. Dit Orgel werdt, van tyd tot tyd, en onder anderen, in de jaaren 1569 en 1682, met nieuwe Registers vermeerderd (l). Doch omtrent den jaare 1724, werdt het Orgel geheellyk van nieuws hermaakt, door Christiaan Vatter, Orgelmaaker van den Koning van Groot-Britanje, George den I., als Keurvorst van Hanover, en in den tegenwoordigen staat gebragt. Het werk is voorzien van vier en zestig trekkers, vier en vijftig stemmen, en agt blaasbalgen. Op den dertienden October des jaars 1726, werdt 'er, in 't openbaar, voor 't eerst, op dit Orgel gespeeld. Het rust, van binnen in de Kerke, op vier zeer fraaije zwaare marmeren zuilen, welker Capiteelen en Voetstukken konstiglyk versierd zyn. Het andere of kleine Orgel, . . . enz.

(l) Memor. van Kerkm. bl. 22, 23, 165, 172.

J. Wagenaar – Beschryving van Amsterdam – 1765
Derde deel, tweede boek, I. Oude Kerk, blz. 106.

Wy besluiten de beschryving der Oude Kerke, met eene Naamlyst der Kerkmeesteren, van ouds Goedshuysberaders genaamd, voor zo ver zy, door anderen en door ons, uit oude stukken en aantekeningen, hebben konnen opgespoord worden.

1333 Heyn Nutaerts soen.
1333 Tideman die Zael.
1333 Claes Duvelant.
1333 Claes van den Damme
1360 Ysbrand Arents soen.
1360 Egbert Pillegroms soen.
1360 Claes Arents soen.
1396 Wouter Willems soen.
1396 Servaes Roelofs soen.
1396 Jan Deymans soen.
1396 Vechter Jacobs soen.
1410 Claes Beyen soen.
1410 Jacob Divel.
1410 Derk Jan Tydemans soens soen.
1410 Jacob Coman Willems soen.
1441 Jan Beduinre Alberts soen.
1441 Claes Jansens soen.
1441 Pieter Kroek.
1441 Willem Bruin Gerrits soen.
1460 Hendrik Jacob Gerrits soen.
1460 Mr. Hendrik Foppens soen.
1474 Jan Dirckse van Wormer.
1474 Jan Claes soen van Persyn.
1474 Symen Dirck Bardens soen.
1474 Clement Gerrits soen.
1505 Jan Persyn.
1505 Hillebrant Jansen.
1505 Hendrik Symonse.
1505 Lambert Reyersz.
1506 Andries Boelen.

1511 Pieter Roding.
1511 Jacob van Campen.
1511 Willem Rokese.
1511 Gerrit Wynants.
1512 Willem Croek.
1512 Dirck Claesz. de oude.
1512 Luyt Jansen.
1512 Jan Lambertse Goedekan.

(enzovoort, tot en met 1762. Hier zijn alleen de kerkmeesters overgenomen, die de belangrijkste bouwperioden als 'fabryckmeesters' hebben begeleid. A.v.R.).

Deze beschrijving is als bijlage gevoegd bij een brief van D.D. Büchler, d.d. 2-12-1846 vermoedelijk gericht aan een der Kerkmeesters, vergezeld van een plattegrond van het koor en twintig potloodtekeningen naar diverse misericordes, t.w. de nummers 1 t/m 13, 17, 18, 19, 20, 24, 28, een Januskop zonder nummer.
Het geheel berust thans in portefeuille 31 van het K.O.G. (A.v.R.)

Het Koorgestoelte in de Oude Kerk te Amsterdam

Uit de hier bijgevoegde plattegrond van het Koor der Kerk, ziet men dat aan de Noordzijde zich een en twintig zitplaatsen in het gestoelte bevinden, en aan de zuidzijde slechts twaalf, terwijl hier nog plaats voor een dertiende is.

Waarschijnlijk is het gestoelte aan de Noordzijde nog in den staat van oorspronkelijke aanleg en zullen aan de Zuidzijde een gelijk getal van zitplaatsen aanwezig zijn geweest, doch door ouderdom vervallen en ten gevolge van de weinige belangstelling daar aan geschonken, zullen die van lieverlede verdwenen zijn.

Van de drie en dertig zitplaatsen, waren er achttien, waarvan de kleppen konden opgeslagen worden, zoo dat de snijwerken, welke zich op de onderzijde der zitplaatsen bevinden zichtbaar werden. De ovrige zijn vastgenageld, en niet ligt te openen, een proef daarvan genomen viel niet gelukkig uit, want de plank brak. Dit geschiedde bij mijne afwezigheid, want indien ik hierbij ware tegenwoordig geweest. zou ik deze proef vermoedelijk op eene andere zitplaats hebben laten nemen, waardoor een belangrijker voorwerp, als een kapiteel (no 5) had kunnen zichtbaar gemaakt worden.

Bij het zien van onkiesche voorstellingen als de nrs 4 & 6, heeft men gedacht, dat de onzichtbare of vastgemaakte kleppen nog onkiescher voorstellingen droegen, en daarom aan het oog zijn onttogen geworden.

Dit vermoeden heeft echter geene grond, eendeels door het geen reeds van no 5 is gezegd, en ten anderen dat de vastzittende nos 14.21.26.&33 in het geheel geen voorstellingen bezitten, zijnde deze vermoedelijk verloren gegaan. De ovrige hebben allen eenig snijwerk, doch welke voorwerpen die verbeelden is moeylijk alleen op het gevoel te bepalen.

De juiste afteekening van de verschillende voorwerpen leverd menig bezwaar op, zij zijn moeyelijk behoorlijk in het oog te krijgen, het snijwerk zelve is op vele plaatsen zeer beschadigd, de uitstekende en fijne deelen zijn veelal afgestooten; had men het eikenhout waarin de voorwerpen gesneden zijn, in de natuurlijke staat gelaten, zou het mogelijk zijn aan de nerf van het hout bij de afgebroken deelen, met meer juistheid over de oorspronkelijke vorm te oordeelen, doch alles is tweemaal overgeschilderd. Bij het openmaken van no 5 bespeurde men dat de banken, reeds voor lang met witte verf zijn gedekt geweest, en nu onlangs is alles met bruingele verf geschilderd en gelakt, zoo dat de nerven van het hout op vele plaatsen niet meer te bespeuren zijn.

Negentien afbeeldingen zijn hier bijgevoegd, zij dragen dezelfde nummers als overblijft en afsluitende teekening met de drie aangezichten, zonder nummer, is de afbeelding van het gedeelte van een klep, welke vermoedelijk tot een vernietigde zitplaats heeft behoord, en thans nog in de timmerwinkel van de kerk was bewaard gebleven. Deze laatste teekening kon gemakkelijker en juister vervaardigd worden, daar het voorwerp naar behooren voor het gezicht kon geplaatst worden, en het hout in de natuurlijke toestand, ongeverfd, zich vertoond.

Geen der beschrijvers van Amsterdam, voor zoo ver mij bewust is, maakt melding van dit gestoelte, moeyelijk valt het dus den tijd te bepalen wanneer deze afbeeldingen zijn vervaardigd. Reeds in de 14de eeuw, lezen wij, was de priesterschap van de Parochie-Kerk van St Nicolaas in zulk eene groote achting dat het zelfs boven Schout, Schepenen en raden den voorrang had.

Die hooge achting waarin het priesterschap toen reeds stond, kan zonder twijfel in verband gebragt worden met fraay Koor-mobilair. Ook veel later, en mogelijk met meer schijn van gegrondheid, kan men de vervaardiging van het gestoelte stellen. Omtrent het jaar 1560 werd de toren der kerk herbouwd en het koor opgetrokken tot op de hoogte van de Kerk. Le Long noemt het een nieuw Koor hetwelk met nieuwe gevels werd opgemetseld; Zeker is het dat dit Koor een aanzienlijke verandering heeft ondergaan, Wagenaar, geeft een plattegrond der Kerk, afkomstig uit de papieren van P. Vlaming, een man welke het voornemen had opgevat, ook eene beschrijving van Amsterdam te leveren. In die plattegrond, waar op de St Cornelis Kapel en die van het H. Graf niet voorkomen, maar slechts door letterschrift zijn aangeduid, vind men het Koor door zes kolommen afgesloten, terwijl die afsluiting thans door vier kolommen plaats heeft. Het schijnt dus werkelijk dat toen het geheele Koor vernieuwd is.

Zou bij deze vernieuwing van het Koor, ook de Koorstoelen vervaardigd zijn?

Overgenomen uit:

Mr. W.F.H. Oldewelt – De limieten van Amsterdams' rechtsgebied sedert 1342 – 30ste Jaarboek Amstelodamum 1933, blz. 39-40.

1342.
"dat wy gheven onser poerte van Aemstelredamme alsulc recht ende alsulcke vrihede ewelike te duren alse hier na bescreven staet. In den eersten so sellen die pale van hoerre vrihede wesen: Op die oestside van der poerten an Jans Witten hofstede. Op die noertside an tgroete goetshuuslant. Op der westerside an den uteren egghe van der lane die leghet in Ysebrants lant van der zijdwinde. Op die zuutside in den nesse tieghens der lane over also alst mit der graft begreven is. Ende in die haven te halven stroem toe in tYe ende voert streckende in tYe langs den dyke oestwaert 50 roeden buten der wintmolen die haer Willem van Outshoerne van onsen weghen maken dede".

Overgenomen uit:

Dr. A. Noach – De Oude Kerk te Amsterdam – 1939, blz. 156 gedeeltelijk

Er zijn twee rekeningen bewaard uit de vijftiger jaren der 16e eeuw, die een duidelijk licht werpen op de bouwgeschiedenis der Oude Kerk. In de eerste plaats is er een uittreksel van de boekhouding der Oude Kerk. Enkele posten nemen wij uit deze boekhouding over.

1552. Item dit sijn die ongkosten die die Olde Kerck ghelydt heft van den 25 April 1552 tot den 18 Maert Anno 1553.
In den eerste die kandelar*en* die daer staen
op die lijste ..... 41 gl. 8 st. 12 png.
Item soe hebben die lijsten ghekost van maken
en het hout ..... 73 gl. 11 st. 4 png.
Item an het niewe vrouwen koer vertimmert tot dien dach
toe als boven ghescr. staet ..... 311 gl. 12 st. 8 png.

Het voornaamste punt van dit archiefstuk is het feit, dat blijkbaar in het jaar 1552 *de Mariakapel* reeds was begonnen, maar nog niet voltooid. Misschien is zelfs het jaar 1552 het stichtingsjaar der kapel geweest.

Dat de kerk behalve door den aanbouw van nieuwe ruimten ook in andere opzichten werd verfraaid, bewijst de post van de "lijste". Wij vermoeden, dat met deze lijsten het koorhek is bedoeld. Het is merkwaardig, dat de Oude Kerk zoo kort voor de Alteratie pas haar grootsten omvang en haar schoonste versieringen heeft gekregen. Een afbeelding van de hier genoemde versiering, het koorhek, is te zien op vele van de hierboven besproken schilderijen van Emanuel de Witte.

Op de creditzijde van dit uittreksel uit de boeken der Oude Kerk worden nog enkele feiten genoemd, die met de kunstzinnige versiering der Oude Kerk in verband staan. Zoo het geld, ontvangen voor een ciborie, die een zekere Symon Marten Dirckz. ten behoeve van de kerk heeft verkocht. „Diversse personen" schonken geld „tot behof van die lijsten". Overigens schijnt het koorhek uit de kas van de kerk te zijn bekostigd.

Overgenomen uit:

Dr. A. Noach – De Oude Kerk te Amsterdam – 1939
blz. 162-163 gedeeltelijk

The Paschen A° LX.

Item XVI pont opt Outaer ende opt cruys.
Item XVI half pont opt d engelen ende opt d nuwe traly ende opt d muenych taffel*en* (= communiebank).
Item XV pont opt d traly ende voer d apostel*en*.
Item II pont voer S. Nycolaes ende voert cruys.
Item VIII pont out was vermaect om daeghelycs te barn*en* enen pont opt d paeskars/heylych cruys een half pont vuert sacrament den V May.
Item VIII pont opt lycke ende XII pont an II pair groete toerssen ende VI pont an II pair hanttoerss*en* ende III pont opt de engel*en* ende V pont opt de traly ende een pont opt d paeschkers den XI dach May ende dar ynde voert sacrament. verbarnt.
Item II pont Here Hemelvaertsdach met VII pont voert cruys enen paer hanttoerssen van III pont met n half voert sacrament.

Te Pinster.

Item XII pont opt outaer ende opt cruys III pont.
Item IV pont opt d muenych taffele ende opt d engelen ende voert sacrament.
Item II pont opt d nuwe traly.
Item XV pont opt d traly ende voer d apostel*en*.
Item II pont voert cruys ende voer Snycolaes.

Sacramentsavent.

Item XII pont opt outaer ende III pont opt cruys.
Item XI pont opt d traly ende voer d apostel*en*.
Item II pont voert cruys ende Snycolaes.
Item II pont opt d nuwe traly enen pont spyllycht.
Item X pont out was vermaect om te barnen voert sacrament ende opt d engel*en*.

St. Jansavent.

Item VI pont verlaest opt outaer ende III pont opt cruys, ende II pont opt d engel*en* onse Lieve Vrouwe wysen Marie.
Item V pont opt d tralye ende II pont opt d engel*en* met n paer groete toerss*en* van VI pont an n paer hanttoerss*en*.
Item VI pont opt outaer ende VII pont an halfponden gemaect om daechgelycx voert sacrament te barn*en*.

Er worden hier vele ornamenten van de Oude Kerk genoemd, van wier bestaan wij op anderen grond niets wisten. Aan den anderen kant levert dit stuk bewijzen op voor stellingen, die wij reeds elders poneerden. Vele regels uit dit stuk leveren geen nieuwe gezichtspunten op. De aanwezigheid van 16e-eeuwsche rekeningen betreffende de Oude Kerk is echter zoo gering, dat wij meenden dit stuk zonder één lacune te moeten overnemen.

Omstreeks het jaar 1560 schijnt het *koorhek* (immers, wat kan er anders met „nuwe tralyen" bedoeld zijn) vernieuwd te zijn. In een rekening van 1559 komt dezelfde term „nuwe tralyen" voor. Het feit, dat in het jaar '60 de afsluiting van het koor reeds van kaarsen werd voorzien, bewijst dat in dat jaar de nieuwe versiering reeds was voltooid.

Dat de kerk met een kroon werd verlicht is eveneens in de smidsrekening van 1559 te lezen. In geen enkel ander stuk hebben wij echter een aanduiding kunnen vinden betreffende de „engelen", die in deze wasrekening worden genoemd. Waarschijnlijk waren in de Oude Kerk twee engelen aanwezig, die elk een kaars droegen. Tot nog toe was ons echter een dergelijke versiering alleen in Italië bekend. In het Noorden schijnt ze volgens dit document althans eveneens gebruikelijk te zijn geweest. Al is het hier niet de plaats om aan welk sentiment ook uiting te geven, toch moet het ons opnieuw van het hart, hoezeer wij het betreuren, dat in den loop der tijden zooveel kunstwerken in dit gebouw verloren zijn gegaan.

Met de „*apostelen*" zijn beelden van deze heiligen bedoeld. In de smidsrekening van 1559 worden ze eveneens vele keeren genoemd. Ook Sint Nicolaas, of beter de afbeelding in zilver van dezen heilige, krijgt zijn deel in het lichtoffer. De *communiebank* (de „muenychtaffelen") had ondanks het feit, dat ze zoo dicht bij het sterk verlichte koorhek stond, blijkbaar haar eigen kaarsen en kandelaars.

Een verklaring van de termen 'd nuwe traly', 'd traly' en 'd apostelen' is gegeven op blz. 46-47; van de genoemde 'engelen' op blz. 57.

Er zijn nog enkele opmerkingen te maken. Blijkbaar wordt verschil gemaakt tussen 'opt cruys' en 'voert cruys'. Kaarsen voor het hoofdaltaar worden in één zin genoemd met kaarsen *opt* cruys. Dat waren dus beide hoog in de ruimte geplaatste lichten in de as van het Koor op de lijnen 12-17 en 8-21. *Voert* cruys staat in één zin met St Nycolaes, met welke laatste term het St Nicolaas-altaar tegen kolom 21 moet zijn bedoeld. Samen met de kaarsen *voert* cruys hebben we hier dus twee lager in de ruimte geplaatste lichten op de lijn 8-21.

Onverklaard blijft vooralsnog de term 'lycke', alleen genoemd onder 'Paschen'. Deze samenhang en ook de grote hoeveelheid lichten die hierbij wordt opgesteld doet denken aan een afbeelding van de graflegging. Deze is ons alleen bekend in het Heilig Graf. Is het mogelijk dat deze beeldengroep ter gelegenheid van Pasen in de as van de kerk voor het koorhek werd geplaatst? A.v.R.

Overgenomen uit:

Jhr. Dr. J.S. Witsen Elias – Koorbanken, koorhekken en kansels.
Serie: De Schoonheid van ons land – 1948 – blz. 27-28.

Een reeks soms wat ruw gesneden, maar toch niet onaardige misericordes geven de banken in de Oude Kerk te *Amsterdam* te zien. Wij treffen daar opnieuw de uitbeelding van spreekwoorden en zegswijzen aan. Aan de Noordelijke bankenrij zijn gesneden: een loopende man die uit een kruik drinkt, een open zak waaruit geld valt, twee drinkende mannen, twee mannen in een zeilboot, waarmede waarschijnlijk het spreekwoord 'Men moet zeilen terwijl de wind dient' geïllustreerd is, twee mannen of een man en een vrouw die het zogenaamde steygerspel* spelen, een voorstelling die ook te Bolsward voorkomt, een man die zijn mond uitrekt voor een oven, het bekende 'Jegen eenen oven gapen' dat ook te Breda was uitgebeeld en aan Zuidnederlandsche banken meer dan eens voorkomt, een uil, een kat die opziet naar een vleermuis boven zich. Dan, wat verderop, twee mannen van wie de een met het hoofd tegen een muur loopt, de illustratie van het gezegde 'Men can met het hoofd geen muren breecken'. Voorts een man die tusschen twee stoelen in de asch gaat zitten, een tafereeltje dat wij eveneens te Bolsward zagen, een gehurkt man die op origineele wijze ducaten produceert, een jonge naakte vrouw die door een oudere vrouw van een lintworm wordt bevrijd, en een kat die in de Bijbel leest.

Aan de Zuidelijke rij zien wij een varken bezig met spinnen, twee vechtende mannen, een smid die op een aanbeeld slaat (sterk geschonden), en iets verder een hond met een pot over zijn kop, waarboven eenige visschen met hun kieuwen aan een lijn hangen. Hier zijn waarschijnlijk twee spreekwoorden weergegeven: (1) 'Een open pot of open kuil, daarin steekt ligt de hond zijn muil' en (2) 'Iedere haring moet aan zijn eigen kieuwen hangen', wat beteekent: 'Ieder moet zijn eigen huid naar de markt brengen'.

In de uitvoering kan men twee paar kunstenaarshanden onderscheiden. Er komen namelijk korte gedrongen figuren voor met groote hoofden en daarnaast langere met slanker ledematen, zooals wij ze ook wel te Bolsward zien. Werkten hier Amsterdamsche beeldsnijders misschien samen met collega's uit de Zuidelijke Nederlanden?

Het eenige snijwerk dat verder aan deze banken valt op te merken, is een in reliëf gesneden monster aan de achterzijde van een der wangen.

Het snijwerk aan deze banken zal in het begin van de 16e eeuw zijn ontstaan.

* vgl. J.A.J.M. Verspaandonk – Bolsward, de Martinikerk – Misericordereeks II. afb. blz. 83

Overgenomen uit:

Mej. B. Bijtelaar – Inventaris van de Oude of Sint Nicolaaskerk te Amsterdam (Stichtingsarchief) – blz. 14

Toen de Oude Kerk eenmaal bij de Gereformeerden in gebruik was, waren er uiteraard bepaalde voorwerpen voor de eredienst nodig.

Ten eerste een bijbel voor op de preekstoel. Die moet al meteen zijn aangeschaft, en dus vinden we hem niet in het drie jaar later aangelegde kasboek terug. Maar in het inventarisboek staat: 'een ouwe bybel om op die preeckstoel te gebruiken'. Daar heeft men het 25 jaar mee gedaan; het inventarisboek zegt: 'een nieuwe bybel grof scryft als vooren A° 1603 gecoft'. Het kasboek vertelt nog meer: 20 mei 1603 'Den 20 may noch eene groote Dortse bybel beslagen voor dese kercke apart, om op die stoel te gebruiken, en daervoor betaelt door Halsbergius voorsz. *f*. 11.7.--.'

Hier is bedoeld ds. Johannes Halsbergius, die wel meer boeken aankocht voor een bibliotheek ten dienste van de Kerkeraad. (Een aardige bijzonderheid is, dat hij getrouwd was met een kleindochter van Jan Claesz. van Hoppen, die omstreeks 1555 een groot glas in het Vrouwenkoor gegeven had.)

idem, blz. 44

Even voor de afbraak van de Eilandskerk is daaruit overgebracht de koperen lezenaar van de voorlezer, met stadswapen en leeuwen. Deze lezenaar is ouder dan de Eilandskerk, en zal waarschijnlijk dateren uit de 17de eeuw, en dan uit het jaar 1659, als wanneer de houten hulpkerk op het Bickerseiland (de z.g.n. Eilandsloods) in gebruik genomen werd.

Overgenomen uit:

H. Janse – De kolommen van het Schip van de Oude Kerk –
Maandblad Amstelodamum Juli/Augustus 1976, blz. 84, 86, 88

DE KOLOMMEN VAN HET SCHIP VAN DE OUDE KERK

In haar artikel 'Het middenschip van de Oude Kerk (III)' in het 67ste jaarboek meent mej. B. Bijtelaar een oude hypotese van schrijver dezes[1] betreffende het overbrengen van een afgebroken kolom van de Oude Kerk naar de Zuiderkerk in Enkhuizen te moeten corrigeren. Haar mening, dat omstreeks 1512 een steenhouwer eerst in Amsterdam en daarna in 1516 in Enkhuizen gelijkvormige kolommen heeft gemaakt, berust echter op een vergissing.

[1] Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1959, kol. 27
H. Janse, Stads- en dorpskerken in Noord-Holland, Zaltbommel 1969, blz. 88.

Natuurlijk blijven er raadsels in het geval van de vormgeving van de kolommen van het middenschip van de Oude Kerk maar we willen trachten deze in het navolgende zoveel mogelijk te ontrafelen. Daarom dienen we enkele zaken betreffende de bouwgeschiedenis van de kerk en de geschiedenis van het bouwen op een rij te zetten.

In de eerste helft van de 14de eeuw groeide het schip van de kerk uit tot een zogenaamde hallekerk, met drie even hoge en brede beuken. De drie beuken werden gescheiden door twee rijen kolommen met daarop een doorgaande muur op bogen. Nadat het koor eveneens de hallekerkvorm had gekregen zette reeds in het laatste deel van de 14de eeuw de verbreding van de kerk met zijkapellen in, een proces, dat kort na 1500 eindigde. Toen werd tussen 1510 en 1512 de middenbeuk van het wel zeer donker geworden halleschip verhoogd. Men had zich ook voorgenomen het dwarsschip, gevormd door de St.-Joriskapel en de St.-Sebastiaanskapel, te verhogen – een onderneming, die nooit tot een goed einde is gebracht – en zette dit proces in door de twee westelijke toekomstige vieringkolommen te moderniseren.

De kolommen, die thans de scheiding vormen tussen het middenschip en de zijbeuken, zijn opgebouwd van zogenaamde Ledesteen, een geelwitte zandige kalksteen uit de streken ten westen van Brussel, vooral tussen 1325 en 1470 veelvuldig in West Nederland toegepast[2]. De bouwkunst, die op deze wijze in ons land geïmporteerd werd, kreeg de naam Brabantse gotiek. De laagdikte van de stenen in deze kolommen is 12 tot 13 cm. Ook de kolommen van het koor zijn van deze steensoort, maar hier is de laagdikte veel meer, ongeveer 24 cm. De steen van de schipkolommen zal uit de buurt van Brussel komen, die van het koor wellicht uit iets westelijker streken, ten zuiden van Gent.

De hoge basementen van de kolommen van het schip hebben een primitieve vormgeving en lijken 14de eeuws. De vorm van de kapitelen is tamelijk statisch. De bladen zijn hoekig zonder de hoge reliefs, die in de tweede helft van de 15de eeuw optreden. Ze maken de indruk tegen de kolom geplakt te zijn. Er zijn twee kransen van bladen. De bladen zijn precies uit één laag steen gehakt, de steeltjes eronder eveneens, zodat het bladgedeelte van het kapiteel, waarin de overgang van ronde op achthoekige doorsnede verwerkt is, vier steenlagen hoog is. Bij één kolom aan de zuidzijde zijn de steeltjes in een beginstadium van bewerking aanwezig, namelijk als rechthoekige blokjes. We stellen ons de gang van zaken als volgt voor: Als gebruikelijk werden in een steenhouwerswerkplaats, vermoedelijk zelfs in het oude hertogdom Brabant in de Zuidelijke Nederlanden, de kolommen met de kapitelen gehakt. Gezien de vrij grote onnauwkeurigheid, waarmee een en ander geschiedde was het niet mogelijk de steeltjes te hakken voor de bladen in het werk geplaatst waren. Bij genoemde kolom is men niet meer aan het hakken van de steeltjes toegekomen.

Nu de datering van de kolommen. Het gebruik van Ledesteen voor deze doeleinden loopt ten einde als sedert 1450 de Bentheimer zandsteen op grote schaal naar west- en zuid-Nederland geëxporteerd wordt[3]. De bakstenen, waarvan de bogen gemetseld zijn, meten 21,5x10,5x5 cm, een formaat, dat in de kerk is toegepast sedert het midden van de 14de eeuw[4]. Het is haast ondenkbaar, dat men, zonder dat daarvan iets zichtbaar zou zijn in het bovenstaande muurwerk en de aansluitingen naar de nog bestaande 14de eeuwse kap[5], de kolommen in de 15de eeuw vernieuwd zou hebben. Hetzelfde zou dan ook voor het iets latere koor gelden. Het lijkt dan ook het meest aannemelijk, dat de kolommen van het schip in hun huidige vorm uit het *tweede kwart van de 14de eeuw* dateren en die van het *koor* van omstreeks *1370-'80*. De bijbehorende basementen hebben in het koor een meer ontwikkelde vorm, die gedurende de gehele 15de eeuw gebruikelijk bleef. Tot nu toe nam men aan, dat kapitelen met twee rijen bladen eerst na het begin van de 15de eeuw voorkwamen[6]. Wellicht bestaat er aanleiding deze mening aan de hand van bovenstaande gegevens te herzien.

Toen bij de verhoging van het middenschip tussen 1510 en 1512 de toekomstige westelijke vieringkolommen vernieuwd werden koos men daarvoor een eigentijdse vorm met een samengestelde schacht en een kapiteel versierd met dooreengestrengelde wingerdtakken, druivetrossen en fabeldieren (afbeelding Jaarboek 1975, blz. 15). De kolommen werden uitgevoerd in Bentheimer zandsteen met een laaghoogte van 40 cm.

In de Zuiderkerk te Enkhuizen staat op de scheiding van de noorderbeuk en de omstreeks 1516 toegevoegde H. Kruiskapel[7] een Ledestenen kolom van precies dezelfde vorm als die van het schip van de Amsterdamse Oude Kerk. De veronderstelling lijkt gewettigd, dat men in Enkhuizen van een tweedehands 14de eeuwse kolom uit Amsterdam gebruik heeft gemaakt. De hoogte, die er nodig was kon eenvoudig worden verkregen, door in de schacht minder lagen te maken,

dan er in Amsterdam waren. De nergens anders toegepaste vorm van basement en kapiteel bleef echter herkenbaar. Materiaalgebruik en vormgeving kunnen onmogelijk vroeg-16de-eeuws zijn.

H. JANSE

2 H. Janse, Bouwers en bouwen in het verleden, Zaltbommel 1965, blz. 52.
3 H. Janse, Idem, blz. 53.
4 H. Janse, Weitkoperskapel, Noorderportaal en Heilig Graf van de Oude Kerk, Jaarboek Amstelodamum 53 (1961), blz. 68
5 H. Janse, De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam, Bulletin K.N.O.B. 1958, kol. 141-178.
6 J.J.F.W. van Agt, De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg, Bulletin K.N.O.B. 1960, kol. 157.
H. Janse en Th. van Straalen, De kerk van Oudewater, Bulletin K.N.O.B. 1969, kol. 31.
7 H.M. van den Berg, De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst. Westfriesland, Tessel en Wieringen. 's-Gravenhage 1955, blz. 54.

RESTAURATIE OUDE KERK TE AMSTERDAM
BESCHRIJVING SCHIP VIERING KOOR

A. GEGEVENS EN BRONNEN

4. BESCHRIJVING VAN DE OUDE AFBEELDINGEN

4. BESCHRIJVING VAN DE OUDE AFBEELDINGEN

a. Exterieur

afb. 1

1. Processievaandel Begijnhof

Op een van de twee processievaandels in het Begijnhof, gedateerd 1555, is de kerk weergegeven gezien vanuit het zuiden, terwijl een processie met vaandels waarop de schutspatronen zijn afgebeeld (?) voorbijtrekt.

Dr J.F.M. Sterck veronderstelt, dat het vaandel een copie naar een vroeger schilderij zou zijn.

Mej Bijtelaar, lettend op klederdracht, meubilair en compositie, welke volgens haar op het jaar 1500 wijzen, sluit zich hierbij aan (De oudste afbeelding van de Oude Kerk – 52ste Jaarboek Amstelodamum 1960, blz. 38 t/m 41). Dit komt overeen met het feit dat de lichtbeuk op het middenschip er nog niet is. Hiervan weten we dat zij gereed was in 1512, het jaar waarin een nieuw orgel tegen de westmuur van de kerkruimte werd gezet.

Van het dak van de middenbeuk van de hallenkerk is evenmin iets te zien, we kijken tegen de gevels van de zuidelijke zijkapellen aan, waarvan de dwarskappen insteken in de kap der Zuiderzijbeuk.

Een vieringtorentje of dakruiter is op deze oudste afbeelding niet weergegeven. Noordertransept en Viering, althans de kruising van transept en schip werden gerealiseerd in 1412 (zie Beschrijvingsdeel Transept), of 1414, zodat voor de hand ligt dat zo'n opbouw er wel geweest zal zijn. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de drie vogelvluchtplattegronden die Cornelis Anthonisz. van Amsterdam maakte. Een dakruiter komt voor op de pentekening (1536), het schilderij (1538) en de houtsnede (1544) (zie Beschrijving St Joriskapel, afb. 1, 2 en 3), zij het dan, dat de plaats niet overeenkomt met de kruising van langs- en dwarsschip. De compositie van de opbouw is onduidelijk.

De dakruiter is oostelijker geplaatst dan de kruising, maar waar Cornelis Anthonisz. geen goed inzicht blijkt te hebben in de travee-indeling van de kerk, mag wel worden aangenomen dat de dakruiter die er omstreeks 1500 was, boven de Viering stond, de enige logische plaats.

Helaas gaat de spits van de toren schuil achter het ajourornament waarmee de omkadering van het schilderij wordt ingeleid. De bovenste geleding van de torenromp vertoont twee vensters, hetgeen overeenkomt met de afbeelding van de op één na bovenste geleding door Cornelis Anthonisz. op zijn houtsnedekaart uit 1544. Deze overeenkomst schijnt te pleiten voor de juistheid van beide afbeeldingen.

Uit deze overeenkomst concludeerde Mej. Bijtelaar – naar we zullen zien ten onrechte – dat tengevolge van de verhoging van het schip met een lichtbeuk omstreeks 1512 ook de toren verhoogd moest worden, en wel met een geleding met drie vensters in elke zijde, zoals de houtsnedekaart aangeeft. Dit schijnt dan te worden bevestigd door de hierna te bespreken 'Loterijprent' uit 1558, welke eveneens de bovenste geleding toont met drie vensters.

afb. 2

2. Loterijprent

De lichtbeuk op Schip en Viering zijn te zien op de bekende Loterijprent, gedateerd 1558, uitgegeven om bijdragen te verkrijgen voor de bouw van een lichtbeuk op het Koor. De kerk is gezien vanuit het zuiden. De zes gevels voor de dwarskappen zijn elk weergegeven met hun ezelsrugvormige natuurstenen afdekking, bezet met hogels, bekroond door een kruisbloem. Ook het zolderraampje met de halfcirkelvormige bovenzijde is aangegeven. Deze situatie is thans nog net zo. Muurankers ontbreken echter op de prent.

De ramen in de lichtbeukgevels zijn niet zichtbaar door oversnijding met de kap der Zuiderzijbeuk. Hierdoor ontgaat ons de vorm der raamtraceringen, maar het verlies aan informatie kan niet zo heel groot zijn, gezien de schematische weergave van de wèl afgebeelde traceringen der zijkapellen. De vroegste, en dan nog gedeeltelijke afbeelding van de tracering der ramen in de lichtbeuk is gegeven door Emanuel de Witte, ruim honderd jaar later (zie afb. 9). Die tracering kan nog wel een voorganger hebben gehad.

De west-oost lopende kap van de lichtbeuk komt steeds tussen de gevels voor de dag en is gebroken door een dakkapel, voorzien van een luik met een kleine lichtopening erin. Elke dakkapel is gedekt door een zadeldakje, bekroond door een vermoedelijk loden piron. De juistheid van deze weergave werd bij de restauratie bevestigd door de vondst van een stukje oorspronkelijk eiken dakbeschot, waar over een driehoekig gedeelte begrensd door kraslijnen – overeenkomend met de projectie van een dakkapelkapje – dit beschot niet was doorgenageld tengevolge van leibedekking. Dit werd vastgesteld boven de dakkapel boven kolom 3 (Januari 1974, rest. bur. neg. nr. 1263).

Thans zijn alle dakkapellen vlak afgedekt, met uitzondering van één exemplaar aan de oostzijde van de kap van het Koor, bekroond door een vaasvormige piron.

We gaan nu nader in op de afbeelding van de toren, die in zijn imponerende zwaarte geflatteerd is weergegeven. De torenromp heeft drie geledingen, waarvan de onderste twee te laag zijn getekend. We weten dit doordat bij de restauratie van de kerk de afmetingen van de middelste geleding konden worden vastgesteld bij de oostgevel, evenals ook de drie-indeling middels blindvensters. Alles is uitgevoerd in 14de eeuws materiaal; het bakstenen gevelvlak is op de hoeken versterkt met een laag rode Bremer zandsteen om de zes lagen baksteen, terwijl de beide aangetroffen versnijdingslijsten zijn gehakt uit rode zandsteen en trachiet. De gevonden drie-indeling komt overeen met wat op de Loterij-prent

gedeeltelijk voor de zuidgevel is weergegeven. De *twee* -indeling van deze geleding op het Processievaandel en op de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz. geven de situatie dus niet juist weer. Daardoor vormt de indeling geen argument meer voor de conclusie van Mej. Bijtelaar, dat tengevolge van de lichtbeukbouw de toren met een geleding zou zijn verhoogd.

Maar doordat we geen nauwkeurige afbeelding hebben van de toren vóór de bouw van de lichtbeuk, blijft nog de mogelijkheid bestaan dat slechts de bovenste geleding is verhoogd, met behoud van de indeling.

We menen te kunnen aantonen dat dit niet is gebeurd. Tekening no 9 toont een aanzicht van de oostgevel waarin de vondsten betreffende de 14de eeuwse toestand zijn samengebracht, met een doorsnede, beide uitgezet tegen de tegenwoordige toestand.

In de doorsnede is de positie der versnijdingslijsten duidelijk aangegeven. Boven de bovenste lijst zijn de aanzetten van het middelste brede blindvenster gevonden, waarin galmgaten zijn opgenomen, alles in 14de eeuws materiaal. Boven de zoldervloer is de torengevel beklampt en gepleisterd. Het pleisterwerk is bij de restauratie niet verwijderd. Als hier nabij de nok 14de eeuws materiaal was aangetroffen, was het bewijs geleverd dat de toren in 1512 niet verhoogd was. Bij de restauratie is de beklamping hier echter niet verwijderd. Bóven de nok kijken we tegen de 18de eeuwse ommanteling aan, en wel van de vierde geleding, die tot stand gekomen is omstreeks 1566 bij de bouw van de tegenwoordige spits en die dus op de Loterijprent nog niet voorkomt. De overgang van de derde naar de vierde geleding van de *tegenwoordige* toren wordt door de lichtbeukkap oversneden. De indruk, gewekt door de houtsnedekaart en het processievaandel, dat de toren te laag moet zijn geweest om goed op de lichtbeuk aan te sluiten zou door dit gegeven nog kunnen worden versterkt.

Vergelijken we echter in de doorsnede de positie der 14de eeuwse lijsten met die van de 18de eeuwse, dan blijken deze niet te corresponderen. Men heeft blijkbaar in de 18de eeuw van de ommanteling gebruik gemaakt om de hoogte der geledingen te herzien, wellicht in verband met de geleidelijke stijging van het bestratingsniveau van het plein. Het is ons echter om de 14de eeuwse geledingen te doen. Onwaarschijnlijk is het dat de positie van de derde 18de eeuwse versnijdingslijst wél met die van de 14de eeuwse zou corresponderen; dat zou een onevenredig lage bovenste geleding opleveren. Eerder is het bij dit type toren gebruikelijk dat de geledingen naar boven toe zo ongeveer gelijk van hoogte blijven. Zetten we nu de hoogtemaat van de tweede geleding uit boven de bovenste lijst, dan is de afsluitende lijst te verwachten *boven* de nok van de lichtbeuk (gestippeld in de doorsnede). Zelfs schijnt de nok van de eerste travee van de lichtbeuk iets lager te zijn gehouden om juist onder de overkragende lijst op de torengevel te kunnen aansluiten.

Op de Loterijprent is de afstand tussen de bovenste lijst en de nok van de lichtbeuk wat groter gehouden, wat te maken kan hebben met een onjuiste inschatting onzerzijds van de hoogte der bovenste geleding, of wel met de imponerende werking die de toren op deze prent moest hebben.

We menen met het bovenstaande wel zeer waarschijnlijk te hebben gemaakt dat de toren in 1512 in genen dele behoefde te worden verhoogd, daar hij wel degelijk hoog genoeg was om op de oostgevel ruimte te bieden aan de aansluiting van de lichtbeuk. Een belangrijke conclusie is dan, dat de Loterijprent ons een beeld geeft van de 14de eeuwse torenromp.

Van groot belang is voorts de afbeelding van de gothische spits. Het is niet uitgesloten dat in 1512 in verband met de plaatsing van nieuwe luiklokken en een klokkenspel de toren*spits* plaatselijk is herzien, bijvoorbeeld door toevoeging van wijzerplaten aan de voet en een uitbreiding met een open beëindiging aan de top waarin het klokkenspel kon worden gehangen.

Rekening houdend met een geflatteerde weergave moeten toch de vondsten die bij de restauratie zijn gedaan, leiden tot een herwaardering van de 14de eeuwse toren die op deze prent zo juist is weergegeven. Pontanus (1613) en Commelin (1693, zie blz. 116) hebben zich namelijk over de oude toren nogal kleinerend uitgelaten, vermoedelijk om de toen bestaande toestand die uit 1566 dateerde des te glorieuzer te laten uitkomen. Omdat in het werk geen onderzoekingen konden worden gedaan was er voor latere beschijvers geen reden om aan de juistheid van hun stellige beweringen te twijfelen. Zo weten beide 17de eeuwse auteurs te melden dat de toren omstreeks 1560 tot de fundamenten zou zijn afgebroken en herbouwd, maar in ieder geval voor de oostgevel van de toren is deze mededeling pertinent onjuist. Hier is oorspronkelijk 14de eeuws gevelwerk aangetroffen, waarvan het materiaal zeker niet secundair is verwerkt (zoals Van Breen, 1949, concludeert, blz. 22). Waarschijnlijk hebben de informanten van de 17de eeuwse beschrijvers de spits verward met de toren als geheel. Vóór 1566 zal de vierde geleding op de romp zijn geplaatst, terwijl het bestaande werk bij het ontwerp daarvan kan zijn aangepast en misschien ook wel beklampt, wat dan de suggestie van totale vernieuwing zou kunnen hebben opgeroepen. Zo'n dunne bekleding zou bij de veel zwaardere ommanteling in 1747 weer kunnen zijn weggenomen.

Terug tot de beschrijving van de prent. Aan de oostzijde wordt de kap van de lichtbeuk afgesloten door een dakruiter op de Viering.

De gevel van de lichtbeuk op de Viering is niet met natuurstenen lijsten maar met houten windveren zonder hogels afgesloten; een makelaar voorzien van hogels bekroont de geveltop. Alleen hieruit kan worden geconcludeerd dat deze gevel van hout is, wat in de tekenwijze niet is aangegeven. De gevel heeft een rechthoekig luik met middenstijl. Bij de restauratie is gebleken dat de rechter helft hiervan een deuropening is, ten gerieve van hijswerk. Aan de afwijkende dakhelling is te zien dat de kap achter deze gevel twee traveeën overspant.

De lichtbeuk draagt een achtkante vieringtoren, waarvan de ribben corresponderen met de nokken van Schip en dwarsschip en met de kilgoten ontstaan door de kruising van deze lichamen. Dat is niet de juiste positie. Bij het thans

aanwezige torentje – dat overigens dezelfde opbouw heeft – correspondeert juist het midden van een achthoekszijde met een der nokken.

Tussen prent en werkelijkheid zijn er nog enkele verschillen in de bekroning. De opengewerkte ui schijnt op de prent met hogels te zijn bezet. Dit wordt door twee 18de eeuwse afbeeldingen bevestigd, namelijk door een schilderij van Jan de Beyer (1760, Gemeente Archief neg. nr 288) en een aquarel van Reinier Vinckeles (1765, Gemeente Archief neg. nr 20128). Waar de houtconstructie van de ui bij de restauratie geen aanzet van hogels vertoonde, zullen het wel in lood gedreven hogels zijn geweest, die aan de ommanteling van het hout werden gesoldeerd.

De tegenwoordige vorm van het ijzeren kruis schijnt reeds aanwezig te zijn, maar deze wordt op de prent niet bekroond door het tegenwoordige koperen windvaantje in de vorm van het wapen van Amsterdam met ingekrast het jaartal 1684, maar door een beeldje van St Nicolaas, dat vermoedelijk terwille van de duidelijkheid vergroot is weergegeven.

afb. 3

3. Prent door Claes Jansz. Visscher

Dit beeldje komt ook nog voor op de prent van Claes Jansz. Visscher, die door de afbeeldingen van de Kerkmeesterskamer kan worden gedateerd op ná 1611. Men heeft blijkbaar bij de Alteratie dit moeilijk bereikbare beeldje maar laten staan.

Hogels op de ui van de vieringtoren zijn niet te zien; overigens is het achtzijdig prisma van het torentje hier op de juiste wijze op de kruising geplaatst.

De gevel van de lichtbeuk op de Viering heeft staand schotwerk, blijkbaar zonder loodbekleding. Ook de detaillering van de ontmoeting der beide windveren is te zien. Luik en deur in de gevel zijn echter niet aangegeven.

De gevels van de lichtbeuk op het Schip vertonen dezelfde detaillering als op de Loterijprent. Bovendien is ook nog het bovenste muuranker aangegeven. Suggestie van spekbanden is er echter niet, evenmin als op de topgevels van de lichtbeuk op het Koor. De overspanning van de kap achter deze gevels – als bij de Viering twee traveeën – is niet uit een andere hellingshoek van de gevels af te leiden; ze zijn afgebeeld alsof het schipgevels waren, met hogels, kruisbloem, zolderraampje en muuranker.

Dakkapellen in de west-oost lopende kap zijn niet aangegeven. Het oostelijke einde van de nok wordt gemarkeerd door een ijzeren kruis met allerlei zijtakken, bekroond door een engeltje als windvaan. Dit engeltje komt verder alleen nog voor op de reeds genoemde aquarel van Reinier Vinckeles uit 1765. De oostelijke dakkapel van de langskap is wel aangegeven.

afb. 4

4. Plattegrond Oude Kerk, vóór 1706.

Het belang van deze gravure voor het onderwerp van dit beschrijvingsdeel ligt in de horizontale doorsnede over de toren, vóór de ommanteling van 1747. De hieruit af te leiden toenmalige diepte van de toren in oost-westelijke richting is met een stippellijn uitgezet op de verticale doorsnede van tek. *A.*5.

Voorts is van belang de enige afbeelding van de traptoren die bij de bouw van de hallenkerk in het tweede kwart van de 14de eeuw aan de bestaande massa van de toren werd toegevoegd, en aldus medebepalend moet zijn geweest voor de breedte die het middenschip (en zelfs het oudere Koor) moest gaan krijgen. Deze hypothese is uitgewerkt in de afdeling Bouwperioden.

geen afb.

5. Overige afbeeldingen

De 17de eeuwse afbeeldingen, veelal illustraties in de diverse beschrijvingen van Amsterdam, vertonen geen nieuwe details. Het zijn aanzichten van de kerk uit het zuiden. De gevels van de lichtbeuk zijn gesierd met hogels en kruisbloem.

Dit laatste geldt ook nog voor de 18de eeuwse afbeeldingen, tot en met de tekening van H.P. Schouten uit 1778 als laatste wat betreft de zuidzijde.

Al komen hogels ook voor op prenten van tekenaars die als topografisch onbetrouwbaar bekend staan, zoals bijvoorbeeld de prent 'Groenmarkt met Oude Kerk' door Rademaker Schenk, dan kan hieruit toch niet worden afgeleid dat in de 18de eeuw op een Gotisch gebouw automatisch hogels werden getekend, aanwezig of niet. Schouten, die voor zeer betrouwbaar doorgaat, geeft deze hogels – ook op de gevels van de lichtbeuk – op alle tekeningen van het exterieur van de kerk van ca. 1786. De kruisbloemen op de topgevels zijn hier en daar verdwenen.

Pas op de 19de eeuwse afbeeldingen zijn hogels en kruisbloemen verdwenen (bijvoorbeeld Jelgershuis, de Oude Kerk aan de noordzijde, 1815). De gevelafdekking vindt dan plaats door een met zink beklede plank, terwijl de topgevel in een 'tuit' eindigt en vlak is afgedekt.

b. Interieur

afb. 5

6. Ontwerp voor een gebrandschilderd glas voorstellend de Graflegging en de Opstanding; voorts Koning Philips II als schenker. Gesigneerd en gedateerd Lambert van Noort Inv. 1561. Gewassen pentekening, collectie Teyler's Stichting, Haarlem.

Deze tekening geeft een aanzicht van binnen uit van een der grote ramen van het Koor, bestaande uit twee spitsboogvormig beëindigde raamhelften, waartussen in de top de vlieger overblijft.

Waar het een ontwerptekening van een voorstelling betreft is de begrenzende architectuur oppervlakkig behandeld. De buitenste grens van het raam is weergegeven als een enkele lijn, evenals de middenmontant en de brugstaven. Van belang is de weergave van het beloop der kleine montants en vooral van de tracering in raamtoppen en vlieger. Deze tekening heeft dan ook als enig uitgangspunt voor de reconstructie van de tegenwoordige tracering gediend.

Op de middenmontant is door Lambert van Noort een tekst geschreven welke een aanwijzing bevat omtrent de blank gelaten wapenschilden die in de onderste raamhelft zijn verwerkt.

Opvallend is nog, dat in de linkertracering vuurslag en knuppelkruis van de Bourgondische hertogen zijn voorgesteld; in de rechtertracering een pijlenbundel welke liggend is afgebeeld, beide symbolen welke ook in de tracering van het grote raam van de St Sebastiaanskapel voorkomen (na 1462). Voorts vertoont de vlieger in de ontwerptekening het wapen van Koning Philips II (zie blz. 114); tot op zekere hoogte te vergelijken met het wapen van Karel V, dat werd aangetroffen op de gewelfschotel van de Zuiderzijbeuk tegenover de Smidskapel.

Mej. Bijtelaar schrijft in haar 'Aanvulling op de gegevens betreffende de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk' (aanwezig in het archief van de Stichting) dat Arent van Buchell in zijn beschrijving van 1612 de kwartieren van het wapen van Philips II vermeldt. Het handschrift van Arent van Buchell bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, Cat. no. 1648.

Mej. Bijtelaar vermeldt in haar artikel over het Hoge Koor (dl I, blz. 47) dat het hier gaat om een ontwerptekening voor het noordoostelijke raam. Het raam ertegenover aan de zuidkant gaf een voorstelling van de Hemelvaart. De kleine glazen in de koorsluiting stelden Christus en de apostelen voor. Al deze glazen werden geschonken door Koning Philips II.

Het noordwestelijke glas werd geschonken door prins Willem van Oranje en stelde in de ene raamhelft de Kruisiging voor en in de andere raamhelft hoe Jona uit het schip wordt geworpen, een variant op de Kruisafneming (Prof. Timmers – Iconografie nr 620).

Het zuidwestelijke raam heeft nooit gebrandschilderd glas gehad.

afb. 6

7. Interieur van de Oude Kerk gezien naar het oosten door Jacob van Ruysdael, omstreeks 1650. Zwart krijt gewassen met O.I.-inkt, Centraal Museum Utrecht, neg. nr 5452.

De tekenaar heeft gestaan midden in het Schip onder het orgel en gekeken naar het Koor. De koorsluiting lijkt niet te bestaan uit een halve tienhoek maar is rechthoekig gesloten, een onbegrijpelijke vertekening.

Trekbalkjukken zijn er in het Koor nog niet. In het Schip zijn alleen de bovenjukken aanwezig, evenals in de Viering, waar ze voorzien zijn van een loopbrug.

De voorganger van het tegenwoordige koorhek is nog aanwezig. Het is samengesteld uit een gesloten borstwering waarop een traliewerk bestaande uit kandelaberzuiltjes welke een zware lijst dragen. Deze lijst heeft nabij de vieringkolommen waartussen hij geklemd is, eigenaardige verhogingen, welke vermoedelijk hebben gediend om er kaarsen op te zetten.

Onder het koorhek zijn geen traptreden naar het niveau van het Koor getekend.

Voor het koorhek schijnt een gestoelte met luifel te staan dat een vier-indeling bezit. In verticale zin schijnt het gestoelte opgebouwd te zijn uit een borstwering bestaande uit paneelwerk, waarop vijf kolommetjes staan die de luifel dragen. Met behulp van een hierna te bespreken schilderij van E. de Witte (afb. 8) kan worden vastgesteld dat geen vrijstaande kolommetjes, maar de indeling van het achterschot van het gestoelte is weergegeven. Het moeten dus pilasters zijn, waartussen schotwerk is gemaakt. De schaduw op het meest linkse paneel doet vermoeden dat het gestoelte een geknikte plattegrond heeft.

Afgezien van de geknikte plattegrond worden dezelfde gegevens verschaft door A. van Beerstraten in een wat onbeholpen schilderij uit dezelfde tijd, aanwezig in een museum te Kopenhagen. Een foto hiervan berust in het restauratiearchief.

Vermoedelijk betreft het hier het in 1590 gemaakte gestoelte voor de Prins van Oranje (Uittreksels van Archieven, enz. blz. 32). Het zou opgesteld kunnen zijn tegen de achtergrond van een voormalig Kruisaltaar, dat Mej. Bijtelaar op deze plaats – midden in het koorhek – vermoedt.

Nabij de vieringkolommen schijnen lage banken zonder luifel tegen het koorhek te zijn geplaatst.

In het Schip zijn preekstoel, voorlezersbank en doophek aanwezig. De preekstoel is de tegenwoordige, daterend van 1644. Een koperen lezenaar is niet getekend. De luifel van de preekstoel steunde blijkbaar toentertijd met lange verticaal geplaatste ijzers op de voorlezersbank. De luifel is op sporen hiervan nog niet onderzocht. De koperen lezenaar op de voorlezersbank is weergegeven. Op deze tekening maakt de voorlezersbank deel uit van een ander doophek dan we nu kennen.

Verder is het Schip leeg, er staan geen losse stoelen. Wel zijn er rond de kolommen de regeringsbanken. Hiervan zijn

de kolombetimmeringen anders gedetailleerd dan thans, wat verband moet houden met het wegnemen van deze banken in 1795 en het herplaatsen in 1802. Bij de betimmering van kolom 25, behorend bij de bank van Kerkmeesters, schijnt zich boven de boogvormige beëindiging van het onderpaneel nog een tweede rechthoekig paneel te bevinden. Deze komt ook voor op een schilderij van De Witte (Manke Kat. 65, afb. 46) bij dezelfde bank. Deze schijnt daarin een eenling geweest te zijn. Bij de hierna te bespreken aquarel van Schouten van dit bijzondere detail geen spoor.

Aan de zijde van de Zuiderzijbeuk is tegen de betimmering een wandarm voor een kaars bevestigd. De luifels – veel zwaarder dan de tegenwoordige – schijnen niet op kolommetjes te rusten, maar op ijzeren staven, die precies zo getekend zijn als bij de luifel van de preekstoel. Alleen bij de bank rond kolom 4 zijn duidelijk houten kolommetjes getekend. Aandacht verdient een nergens anders afgebeeld psalmbord of epitaaf, boven deze bank bevestigd aan de zuidwestzijde van de kolom.

De Admiraliteitsbank rond vieringkolom 7 komt op deze tekening niet voor, evenmin de bank voor Professoren rond kolom 5.

De koperen kronen zijn weggelaten.

afb. 7

8. Interieur van de Oude Kerk gezien naar het oosten door Emanuel de Witte, omstreeks 1655. Manke Kat. 72, afb. 43. Schilderij eigendom van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam.

De schilder heeft ongeveer hetzelfde standpunt ingenomen als Van Ruysdael, maar iets noordelijker, zodat het perspectief niet symmetrisch is. De weergave van de koorsluiting is hier volgens de werkelijkheid met alleen dit verschil dat de scheibogen met de Kooromgang wat te hoog en te smal zijn uitgevallen, en dat van de nissen met boogfriesjes onder de kleine ramen in de sluiting alleen de middelste is weergegeven.

Van belang is de afbeelding van de gebrandschilderde glazen in deze ramen. In het middelste raam is – ter vervanging van vermoedelijk een afbeelding van Christus – het wapen van Amsterdam gebrandschilderd, gehouden door twee leeuwen, tevoorschijn komend vanachter een weggeschoven gordijn of onder een baldakijn. In de andere glazen schijnen gemijterde figuren voor te komen. Zouden dit de apostelen zijn waarover Mej. Bijtelaar spreekt (Koor dl I, blz. 47), of is het fantasie van De Witte?

Het koorhek moet hetzelfde zijn dat Van Ruysdael afbeeldt. Schijnbaar is er een karakteristiek verschil in traliewerk; Van Ruysdael tekent kandelaberzuiltjes, een Renaissance-motief; De Witte eenvoudige rechte spijlen die bovenaan door een driepasmotief waarboven een kruisbloem worden beëindigd. Dit verschil kan voortkomen uit onnauwkeurigheid of ongeïnteresseerdheid. Zonder meer is niet te zeggen wie van de twee het dichtst de werkelijkheid benaderd.

Nu beeldt De Witte dit koorhek op verscheidene schilderijen af. Op één daarvan (afb. 8) zijn de spijlen inderdaad geprofileerd. Maar het hek is zodanig in perspectief gezien dat de aard van de profilering niet kan worden vastgesteld. Dit schilderij ziet er op andere punten die het koormeubilair betreffen betrouwbaar uit, waardoor men zou zeggen dat De Witte hier het meest de werkelijkheid geeft, terwijl Van Ruysdael, doordat hij het hek op grote afstand ziet, schematiseert.

Behalve metalen spijlen heeft het koorhek twee houten pilasters en een smallere eindpilaster tegen vieringkolom 21. Deze pilasters komen bij beter toezien ook op de tekening van Van Ruysdael voor.

Ook op dit schilderij ontbreken treden naar een verhoogd Koor.

Het gestoelte tegen het koorhek wijkt qua indeling af van het getekende bij Van Ruysdael. Op het schilderij is er een indeling in drieën. Het achterschot bevat tussen de pilasters een paneel dat aan de bovenzijde met een rondboogje is beëindigd. In het midden van zo'n rondboogje bevindt zich een sluitsteenvormige versiering. De borstwering heeft – voorzover zichtbaar – eveneens panelen die met een rondboogje worden afgesloten. Het gestoelte wordt aan de bovenzijde afgesloten door een zware lijst, welke blijkens een ander schilderij door De Witte (afb. 9) als een luifel is uitgevoerd.

Anders geplaatst dan op de tekening van Van Ruysdael is er op dit schilderij een vaste bank met achterschot tegen vieringkolom 21.

Achter het koorhek is duidelijk te zien dat het hoofdgestel op kolommetjes boven het koorschot reeds aanwezig is. Het komt op meer schilderijen voor, het duidelijkst bij Manke Kat. 70, afb. 38. Deze opbouw moet om stilistische redenen tot een latere bouwfase behoren dan het nog gothische koorhek; ook omdat de opbouw de tapijtschilderingen oversneed, wat men redelijkerwijs pas kan verwachten als deze zijn witgekalkt, dus na de Alteratie van 1578. Blijkens een rekening van gedraaide pilaartjes zou de opbouw van 1589 kunnen dateren.

De preekstoel komt overeen met de thans bestaande van 1644. Alleen vertoont de luifel een torenachtige opbouw in drie geledingen die in de Oude Kerk te Amsterdam niet voorkomt, maar wel in de Oude Kerk te Delft, gezien de preektoel die De Witte op schilderijen aldaar gemaakt heeft afgebeeld (Manke afb. nrs 13, 14, 30).

Een voorlezersbank komt op dit schilderij niet voor. Geen spoor ook van de steunijzers van de luifel van de preekstoel naar de voorlezersbank als bij Van Ruysdael.

Het doophek is van een geheel andere structuur dan de thans bestaande van ca. 1664. Gedragen door kolommetjes of pilasters is er een boogfriesje, waarboven cirkelvormige gaten of verdiepingen. Een geprofileerde lijst sluit het hek af.

Van de verlichting in Schip en Viering beeldt De Witte drie kronen af van de vier die er moeten hebben gehangen volgens de kaart van Stoopendaal. De afgebeelde exemplaren hangen op het schilderij tussen de kolommen 4-25, 7-22 en midden in de Viering voor het koorhek. Hiervan stemt alleen de plaats van de laatste twee overeen met wat Stoopendaal tekent. De voorste kroon hangt een travee te dicht bij de beschouwer.

De regeringsbanken zijn weergegeven, behalve de bank rond kolom 24. Deze moet er echter wel geweest zijn, gezien de rekeningen in het Uytgiftboek (Mej. Bijtelaar-Uittreksels enz. blz. 40). Het betreft de bank van Regerende Schepenen,

volgens de kaart van Stoopendaal. Vermoedelijk heeft De Witte de bank weggelaten om iets van de ruimte van de Zuiderzijbeuk voelbaar te maken.

Aan de noordzijde ontbreekt een bank rond kolom 5, naast de preekstoel, juist als thans het geval is. Er lijkt een epitaaf, of meer waarschijnlijk een psalmbord bevestigd te zijn, dat ook voorkomt op de tekening van Van Ruysdael en op meer schilderijen van De Witte (vooral Manke Kat. 59, afb. 19), in dezelfde positie. Ook thans hangt op deze plaats een psalmbord.

De op deze plaats ontbrekende bank is volgens de meergenoemde kaart die voor 'Professoren'. Deze bank was, toen De Witte dit schilderij maakte, inderdaad nog niet aangebracht, dat gebeurde pas in 1679. Deze bank is na de verwijdering in 1795 en de herplaatsing der regeringsbanken in 1802 blijkbaar niet teruggekomen.

De bank voor de Admiraliteit is niet zichtbaar.

In de ruimte van het Schip zijn in noord-zuidrichting een aantal eenvoudige lage banken neergezet, bestaande uit een zware plank welke als zitting dient, gedragen door drie jukken welke naar het overstek en naar het midden van de zitting zijn geschoord.

Op de zolder van de Binnenlandvaarderskapel bevinden zich zes van zulke banken, vier lange met drie jukken en twee korte met twee jukken, welke aldaar zijn opgeslagen. Ze waren nog tijdens de beginperiode van de restauratie in gebruik bij het Avondmaal. Als tafel dienden daarbij zware eiken schotten op jukken. De banken zijn zwart geschilderd op een slordige manier. Ze zijn gemaakt van een fijn soort grenen hout, gelijkend op oregon-pine. Natuurlijk is niet te zeggen of deze banken identiek zijn met de door De Witte afgebeelde.

De gebeeldhouwde zerk op de voorgrond is in de werkelijkheid daar niet aanwezig. De enige dubbele zerk in de buurt is die op de nummers 49 en 50, maar deze is vlak en ligt te westelijk en te zuidelijk om met de afgebeelde zerk te kunnen corresponderen. Vermoedelijk heeft De Witte een zerk uit een of andere hoek van de kerk 'geleend' en pasklaar gemaakt voor zijn eigen schilderkunstige bedoelingen.

afb. 8

9. Interieur van de Oude Kerk, door de Viering gezien naar het noorden door Emanuel de Witte, gedateerd 1659. Manke Kat. 70, afb. 38. Kunsthalle Hamburg.

Allereerst iets over de positie van de schilder. Voor ons opvallend zijn de hoge kolombasementen. Sinds 1659 is de kerkvloer ten gevolge van de begravingen regelmatig verhoogd, waardoor de basementen voor een belangrijk deel in de grond zijn komen te zitten. Als men probeert in de kerkruimte de ooghoogte van de schilder vast te stellen door het verifiëren der geschilderde oversnijdingen in de werkelijkheid, dan blijkt de schilder te hebben gezeten met de rug tegen het schot van de Sebastiaanskapel, even westelijk van de doorgang, en wel ruim 30 cm lager dan tegenwoordig normale zithoogte is. De juistheid van deze conclusie kan worden gecontroleerd door reconstructie van de hoogte van het tussenschot van de thans nog bestaande Krijgsraadbank geheel rechts op het schilderij. Deze hoogte bedroeg oorspronkelijk 1.62 m boven de vloer. De bovenkant van de afdeklijst van dit schot ligt in het schilderij op de hoogte van een bepaald profiel van het kolombasement. Vanaf dit profiel gemeten tot de kerkvloer levert thans 1.24 m. Het verschil van beide maten geeft het niveauverschil tussen de tegenwoordige vloer en de vloer van 1659. Afgerond wordt dat 40 cm.

In het bewustzijn van het feit dat De Witte in zijn schilderijen juist componeerde middels de oversnijdingen en dus bij het topografisch gegeven slechts een beperkt belang had, moeten we dit gegeven met voorzichtigheid hanteren. Het kan een ondersteuning zijn van een conclusie die reeds uit andere gegevens kon worden getrokken.

Het belangrijkste gegeven dat dit schilderij ons aanbiedt is echter de afbeelding van een koorbank met de bijbehorende betimmering van het daarboven uitrijzende koorschot. Boven elke zitplaats is deze betimmering accoladevormig begrensd, welk beloop middels een kleurverschil in de panelen bij de restauratiewerkzaamheden kon worden vastgesteld; echter vlakker van profiel dan De Witte aangeeft. Voor zover op het schilderij zichtbaar was de betimmering uitgevoerd als een ajour snijwerk van spitsboogjes, terwijl in het gedeelte dat zich boven de armsteunen der koorbanken bevindt figuratief snijwerk aanwezig schijnt. Uit deze afbeelding blijkt dat het koorschot zoals we dat thans kennen een kaal frame is, waarvan oorspronkelijk de bedoeling was dat het door betimmeringen zijn uiteindelijke gestalte kreeg.

Voorts geeft dit schilderij de nauwkeurige afbeelding van het oude koorhek, vermoedelijk daterend van 1552 (zie blz. 46), met in het midden het gestoelte van de Prins van Oranje uit 1590, voorzien van een luifel gedragen door twee kolommetjes. Het gedeelte van het koorhek achter het gestoelte bezit eveneens een 'tralie'. Het hek wordt afgesloten door een hoofdgestel, waarop nabij de vieringkolommen afneembare opzetstukken zijn geplaatst met pinnen, waarop kaarsen kunnen worden gestoken.

Van het koorschot zien we alleen een schematische indeling middels stijlen, en de opbouw, een hoofdgestel gedragen door op het schilderij te slank weergegeven of, als het zo uitkwam, geheel weggelaten gedraaide pilaartjes. Deze opbouw dateert vermoedelijk van 1589 (zie blz. 58). De hoogte ervan heeft men blijkbaar afgestemd op het oudere koorhek. Blijkens de oversnijding van het epitaaf van 't Haentje is het niveau van het schot sinds 1659 niet veranderd.

Tegen de basementen van de vieringkolommen 8 en 21 zijn bijzondere gestoelten aangebracht, elk met drie zitplaatsen, voorzien van een voorschot waartegen, blijkens het hierna te bespreken schilderij, nog een vaste zitbank was aangebracht. Het is niet bekend voor welke functionarissen deze banken bestemd waren.

Het gestoelte rond vieringkolom 7 (voor het Admiraliteitscollege) is voorzien van een psalmbord (zie blz. 32). Het dateert vermoedelijk van 1625.

Rond vieringkolom 22 is het gestoelte voor 'Oudt-Schepenen' weggelaten, dat er sinds 1620 toch wel geweest moet zijn.

Het doophek is een gesloten schotwerk, bestaande uit twee panelen boven elkaar, waarop een rij lage kolommetjes met

een afsluitende lijst. Deze gestalte komt overeen met wat door De Witte op het hierna te bespreken schilderij is aangeduid.

In de Weitkoperskapel bevindt zich een schematisch weergegeven houten binnenportaal.

Daarboven is nog een gebrandschilderd glas van onduidelijke voorstelling. Ook het glas in de Mariakapel is aangeduid, schetsmatig, maar volgens de werkelijkheid. Eveneens is weergegeven het onderste deel van het gebrandschilderde glas in het noordwest-raam van de lichtbeuk van het Koor, voorstellende in de linkerhelft hoe Jona 'buiten boord gesmeten wort' (Uittreksels, blz. 74) en in de rechterhelft de kruisiging. Op het schilderij is alleen de schenker – Willem van Oranje – geknield voor een lezenaar schetsmatig afgebeeld (vergelijk afb. 5).

In het midden van de Viering hangt een kroon met drie rijen armen. In de Noorderzijbeuk zijn er twee (met twee rijen armen boven elkaar): één midden voor het Koororgel en één midden tussen de kolommen 33 en 8. Voorts een soortgelijke kroon op de scheidingslijn met de St Joriskapel tussen muurzuil 32 en kolom 33.

afb. 9

10. Interieur van de Oude Kerk, door de Viering gezien naar het noorden door Emanuel de Witte, gedateerd 1661. Manke Kat. 50, afb. 50. Schilderij eigendom van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam, afkomstig uit de Kerkmeesterskamer, thans berustend in het depôt van het Rijksmuseum te Amsterdam.

De schilder heeft zijn standpunt gekozen in de Zuiderzijbeuk ten zuiden van de Viering, westelijk van een denkbeeldige lijn tussen vieringkolom 21 en muurzuil 43. De kerk is vol mensen; er wordt gepreekt. De dominee staat op dezelfde preekstoel als er nu nog is, daterend van 1644. Even rechts van de koperen trapleuning is een koperen met lofwerk versierde boog te zien, die één van de toegangen tot het doophuis markeert.

Er bestonden in totaal vier van zulke bogen (Mej. Bijtelaar – Inventaris van roerende goederen in de Oude Kerk – restauratiebureau). Volgens Mej. Bijtelaar waren ze het werk van J.G. Geelgieter en dateerden ze van 1643. In 1810 waren ze nog aanwezig. In 1844 werden allerlei wijzigingen aan de regeringsbanken en het doophuis uitgevoerd, en bij deze gelegenheid zijn de bogen verkocht. Aan de zijde van de Noorderzijbeuk werd één nieuwe boog geplaatst. Deze is er nog steeds, maar buiten gebruik; hij wordt bewaard op de zolder boven de Sacristie (April 1981).

Op het schilderij is de plaats van de voorlezersbank aangegeven door de lezenaar. Het doophek heeft nog een andere gestalte dan het tegenwoordige dat van 1664 dateert. De opbouw van het hek wijkt geheel af van die welke is weergegeven in een hiervoor behandeld schilderij (afb. 7).

De regeringsbank tegen vieringkolom 7 heeft wel de kolombetimmering als achterschot, maar nog geen luifel gedragen door kolommetjes. Volgens de hierna te bespreken kaart is het de bank voor het 'Collegie der Admiralityd'.

Rond vieringkolom 22 is geen bank weergegeven. Volgens de kaart zou hier hebben moeten staan de bank voor 'Oudt Schepenen', die wel wordt afgebeeld op het hiervoor beschreven schilderij, en op verscheidene andere.

De op een hiervoor beschreven schilderij (afb. 7) voorkomende lage lange banken, zijn ook hier weer afgebeeld. Ook enkele gewone stoelen zijn er, blijkbaar door de 'bezitters' zelf van huis meegebracht.

Tegen vieringkolom 21 is een vaste bank aangebracht in twee niveau's. De betimmering beslaat vermoedelijk de drie westelijke zijden van het achtkante basement van de kolom.

Boven, of eigenlijk achter deze bank ziet men de luifel van het eregestoelte voor de Prins, vrijdragend, dus zonder kolommetjes, maar met op de hoeken een hangende knop.

Op het hiervoor besproken schilderij van De Witte heeft dit gestoelte twee zijkolommetjes, vlak voor het achterschot. Ondanks het perspectief is te zien dat het achterschot van het gestoelte geen deel uitmaakt van het koorhek, maar er even vóór staat. Waarschijnlijk is dus de veronderstelling van Mej. Bijtelaar met betrekking tot een Kruisaltaar op deze plaats onjuist.

Terugkerend tot het te bespreken schilderij valt op dat tegen vieringkolom 21 het epitaaf voor Cornelis Janszoon de Haen hangt. Het dateert van 1633 en is geheel volgens de werkelijkheid weergegeven.

Wat het meubilair betreft tenslotte nog het koorschot. Dit rust op een plint, heeft geprofileerde stijlen waartussen vlakke panelen zijn gevat. Aan de bovenzijde afgesloten door een smalle geprofileerde lijst. Hierop rusten kolommetjes – die te dun zijn weergegeven – waarop het afsluitende hoofdgestel draagt.

De tegenwoordige onderste trekbalkjukken in de Viering zijn er nog niet. Hierin stemt het schilderij overeen met de tekening van Van Ruysdael, zodat men mag aannemen dat De Witte niet fantaseerde, maar dat de trekbalken er inderdaad na de verhoging van de Viering met een lichtbeuk niet gebleven zijn – zoals de toestand sinds 1412 was – maar dat de onderste jukken zijn weggenomen en pas rond het midden van de 18de eeuw weer ingevoerd.

De console van de muurstijl boven vieringkolom 7 was blijkbaar met een masker versierd.

Het triforium van de lichtbeuk van het Schip is overeenkomstig de werkelijkheid weergegeven. De ramen erboven zijn afgebeeld met een tracering welke als voorbeeld heeft gediend voor de reconstructie welke bij de restauratie is uitgevoerd. Boven de buitenste spitsboogjes in ieder raam is gebrandschilderd glas aangegeven. Het lijkt of er wapens zijn afgebeeld.

De blanke beglazing van glas in lood is diagonaalsgewijs aangebracht. Dit is bij alle afgebeelde ramen het geval.

In de Viering is het raam nog voorzien van een eenvoudige verdeling in vierkanten, anders dan tegenwoordig het geval is. Deze verdeling komt ook voor op een ander schilderij van De Witte (Manke Kat. 65, afb. 46, ca. 1665), weliswaar in een sterk perspectief gezien vanuit het Schip.

Het jaar waarin de tegenwoordige toestand is ontstaan is niet bekend. De vorktracering zou duiden op het begin van de 18de eeuw. De opzichter van de restauratie R.C. Nieuwenhuis meent zich te herinneren bij het uitnemen van de glas-in-loodpanelen een ruitje te hebben gezien met ingekrast het jaartal 1708. Dit ruitje is thans niet meer te vinden. De oudste

gevonden datum is 18-10-1802.

Ter plaatse was bij het tegenwoordige raam niet te controleren of er nog sporen van een oudere verdeling aanwezig waren.

Ook de loopbrug met leuning over de trekbalken in de Viering is er nu niet meer. Deze galerij vormde met die op de andere trekbalken in de Viering een circuit waarbij de hoeken in plattegrond onder 45 graden zijn afgeschuind, om langs de naar binnen neigende diagonaalboog te komen. Hier zijn over de trekbalken een paar baddings of iets dergelijks gelegd, opnieuw met een leuning op balusters. Wellicht was dit circuit toegankelijk door een beweegbaar deel in de raamverdeling, zowel aan noord- als aan zuidzijde, zoals thans ook bij de 18de eeuwse tracering het geval is.

Van de lichtbeuk op het Koor is het onderste deel van het noordwestelijke raam te zien. De indeling middels montants is volgens de werkelijkheid. Onwaarschijnlijk is, dat de twee onderste paneelrijen verblind zouden zijn geweest. Op deze verblinding is in de buitenste vakken van elke raamhelft een paneel gebrandschilderd glas aangebracht, vier stuks in totaal, waarin een wapen is geschilderd. Vermoedelijk betreft het hier resten van het gebrandschilderd glas geschonken door Prins Willem van Oranje in 1560. De wapens zijn niet duidelijk genoeg om ze te kunnen identificeren. Zou dit glas in een tijdsverloop van honderd jaar reeds zijn verloren gegaan? Neen; Mej. Bijtelaar weet te melden dat het glas verwijderd werd in 1740 (Koor II, blz. 40).

De nis onder het raam is rudimentair behandeld. Een middenpilaster ontbreekt. Het boogfriesje omvat 9 boogjes in plaats van 8; de structuur van de boogjes is verwaarloosd.

De verlichting van het Schip middels koperen kronen is niet aangegeven. Er is slechts één kroon afgebeeld, hangend in de St Joriskapel.

afb. 10

11. Interieur van het Schip gezien naar het westen, gravure door Jan Goeree, eind 17de eeuw.

Deze prent is vooral van belang omdat hierop de enig bekende afbeelding voorkomt van de orgelkas van 1539 (Mej. Bijtelaar, Schip III, blz. 17) welke aan de tegenwoordige kas voorafging. Op de openstaande orgelluiken van het hoofdwerk is een decoratie aangeduid; dit moet de schildering door Maarten van Heemskerk zijn geweest (Mej. Bijtelaar, De Orgels, blz. 26). Ook het positief is van luiken voorzien.

Opvallend is voorts de ongedeelde torenwand onder en boven de kas, wat afwijkt van de tegenwoordige toestand. Onder de weergegeven galerij houdt dat vanzelfsprekend verband met het nieuwe orgelkasontwerp van 1724, waarin ook de doorgang naar de toren was betrokken en de nieuwe galerij middels zware pilasters visueel werd gesteund. Op de prent wordt de wand boven het orgel gebroken door een klok met ronde wijzerplaat in zeskante omlijsting. Van dit alles is geen spoor teruggevonden.

De prent is voorts van belang wegens de weergave van de regeringsbanken. Tenslotte is, vooruitlopend op de blijkbaar in de 17de eeuw nog bestaande plannen, op de transepten een lichtbeuk getekend, zij het dan op een uit technisch oogpunt onuitvoerbare wijze.

geen afb.

12. Interieur van Schip en Koor gezien naar het oosten, door Nicolaas Listingh opgedragen aan Johannes Hudde, vóór 1705. Gravure eigendom van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam. Wegens het te klein formaat waarop zou moeten worden gereproduceerd is van deze prent geen afbeelding opgenomen.

De prent is van belang omdat hierop de gebrandschilderde glazen van de middelste drie kleine ramen in de koorsluiting zijn weergegeven.Ze werden geschonken door Philips II in 1560.

In het middelste raam is – ter vervanging van vermoedelijk een afbeelding van Christus – het wapen van Amsterdam gebrandschilderd, gehouden door twee leeuwen; dit zagen we ook al bij het hiervoor besproken schilderij door Emanuel de Witte (afb. 7).

Ook op dit interieur komen – als bij De Witte – in de andere kleine glazen de gemijterde figuren voor, die volgens Mej. Bijtelaar apostelen zouden moeten voorstellen.

In de onderste panelen van deze glazen zijn wapenschilden opgenomen waarin heraldische figuren zijn weergegeven. Dat zijn tussen de kolommen:

12 – 13 : alleen schilden zichtbaar
13 – 14 : links: León
rechts: een plantaardig motief (?): Granada?
14 – 15 : links: Oostenrijk
rechts: Vlaanderen, Tirol
15 – 16 : links: Oud-Bourgondië
rechts: twee klimmende leeuwen: Holland-Brabant?,
Henegouwen?

Vergelijkt men hiermee het wapen in de vlieger van de ontwerptekening van Lambert van Noort (zie blz. 114) dan lijkt het erop dat het de bedoeling was om van het wapen van Koning Philips II alle kwartieren afzonderlijk weer te geven (als men de twee niet afgebeelde raamhelften nog meetelt).

Volgens Mej. Bijtelaar bevatten de ramen in de koorsluiting bij het begin van de restauratie alleen nog blank glas, waarin opgenomen het jaartal 1782. Dit laatste gegeven wordt bevestigd door een foto van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (neg. nr 52041, middelste raam, jaartal zeer vaag) en bovendien door een opmetingsschets door H. Janse dd. 16-10-1951. Hieruit concludeert Mej. Bijtelaar dat de bovenbeschreven gebrandschilderde glazen in dat jaar verwijderd zijn (Koor II, blz. 40).

afb. 11

13. 'Caart van de Sitplaatzen inde Oude-Kerk' door Daniël Stoopendaal 1725.

Op deze plattegrond van in hoofdzaak het Schip en de Viering is de zuidzijde boven geplaatst. Er is een opstelling van genummerde losse stoelen aangegeven, terwijl er tussen de zuidelijke regeringsbanken stoelen staan, die van letters zijn voorzien. Binnen het doophek bevinden zich nog twee stoelen met letters, en twee zonder letter of cijfer.

Bij de regeringsbanken is aangegeven voor welke functionarissen deze bestemd zijn, namelijk:

zuidelijke kolommenrij:	kolom 22	Oudt Schepenen
	kolom 23	Burger Meesteren
	kolom 24	Regerende Schepenen
	kolom 25	Kerk Meesteren
	kolom 26	Commissarissen
noordelijke kolommenrij:	kolom 7	't Collegie der Admiralityd
	kolom 5	Professoren
	kolom 4	Commis̄-. ende Secretarissen

Ook de vaste-bankenblokken zijn weergegeven; die nabij het grote orgel dragen een inschrift, namelijk aan de zuidzijde: 'Regenten', aan de noordzijde: 'Wijkmeesteren'. In de banken nabij het koorhek: 'Krijgsraad'.

Het beloop van het doophek is aangegeven; ten noorden daarvan bevinden zich twee vaste banken met inschrift: in de oostelijke staat: 'Vrouwe Doop Bank'; in de westelijke: 'Manne Doop Bank'. In het midden van het doophek aan de zuidzijde is iets naar voren springend de voorlezersbank opgenomen; aan de noordzijde bevindt zich binnen het hek een andere vaste bank zonder aangegeven functie. Zou dit de kostersbank zijn?

Noordelijk van de lijn tussen de vieringkolommen 7 en 8 staat een koorbank opgesteld met 9 zitplaatsen. Deze bank kan samengesteld worden gedacht uit twee kleinere van 7 en 2 zitplaatsen. De langste van deze twee bevindt zich nog steeds in de kerk terwijl de tweezitsbank is uitgeleend aan het Amsterdams Historisch Museum. Verder zijn er nog aanwezig soortgelijke banken met respectievelijk 5, 4, 3 en nog een met 3 zitplaatsen. Deze laatste vier komen op de kaart van Stoopendaal niet voor. Vermoedelijk waren ze in een zijkapel opgesteld.

Banken van dit type komen op schilderijen van E. de Witte al voor. Waarschijnlijk is dus dat ze ook voor de Oude Kerk zijn gemaakt en dat ze in een bepaalde zijkapel oorspronkelijk een vaste plaats hadden. Men kan zich voorstellen dat men na de Alteratie met deze banken is gaan schuiven.

De plaats van de bij Stoopendaal afgebeelde koorbank komt overeen met wat is weergegeven op een anonieme tekening van ca. 1760, berustend in het prentenkabinet te Leiden. Een afbeelding van deze tekening is niet in deze beschrijving opgenomen omdat voornamelijk de noorderzijbeuk is weergegeven. In de koorbank zijn hier zeven zitplaatsen getekend.

Ten zuiden van deze koorbank komen op de kaart van Stoopendaal nog twee korte en twee langere losse banken voor, welke doen denken aan de door E. de Witte afgebeelde (afb. 7).

In een dunne lijn is de plaats en de omtrek van de vier grote kaarsenkronen in het Schip aangegeven.

Van de 'Caart' bevindt zich een ongekleurd exemplaar in het Gemeente Archief. Een andere, ingekleurd, is in het bezit van de Stichting. Deze verkeerde in zeer slechte staat en is gerestaureerd door de Heer P. Poldervaart te Amsterdam (September 1980).

Voor de restauratie van het gebouw was deze prent ingelijst en achter glas in de kerk opgehangen tegen de westmuur van de Noorderzijbeuk onder de gedenksteen Van Winter-Van Merken.

afb. 12

14. Interieur van het Schip gezien naar het westen, door H.P. Schouten (1747-1822), 1786. Aquarel, Gemeente Archief Amsterdam.

De tekenaar heeft gestaan in de Viering en gekeken in de richting van het grote orgel. Hiermee is direct een aspect van deze aquarel aangeduid dat bij de restauratie van de beschildering van de orgelkas een grote rol heeft gespeeld; echter zonder dat de kleuren die op de aquarel zijn weergegeven zonder meer zijn toegepast. Wel zijn deze kleuren onder allerlei overschilderingen voor de dag gekomen. Een overzicht hiervan is gegeven op de blz. 89-90.

Hier wordt volstaan met het noemen van enkele andere aspecten van het weergegeven kerkinterieur en de afwijking van de tegenwoordige toestand.

Allereerst valt op dat in het Schip geen losse stoelen zijn. De zerkenvloer is vrij; op de voorgrond is duidelijk, als met opzet, een zerk met ingebeiteld wapen weergegeven, waarboven de tekst: OBIT 2 VAN LOUMAAND. Het wapen wordt geflankeerd door 17 en 31. In de voorste rij links staat op een zerk: JACOB BOERS. In de tweede rij van de beschouwer af, rechts: IOHaN HENS. Van deze drie zerken is ter plaatse geen spoor te vinden.

De regeringsbanken hebben nog alle hun luifel, met een gesneden fries versierd, behalve de bank rond vieringkolom 7 (van de Admiraliteit), waarvan het fries vlak is gehouden. Onder het fries is aan de luifels een soort houten lichtscherm gehangen, eveneens ontbrekend bij de Admiraliteitsbank. Deze schermen komen op de schilderijen door E. de Witte nog niet voor. Ook de kolombetimmeringen zijn meer versierd dan thans het geval is.

De banken zonder kolommetjes bezitten van de luifel afhangende knoppen op de hoekpunten van het vijfkant.

Tussen de regeringsbanken aan de zuidzijde bevinden zich kleine, vermoedelijk tweezits bankjes met hoogoplopende ojiefvormig geprofileerde zijwangen tegen de tocht, die bij Stoopendaal nog niet voorkomen. In 1911 was er nog een hierop gelijkend exemplaar aanwezig blijkens afb. 22. Ook dit laatste bankje is sindsdien verdwenen.

De preekstoel is identiek aan de tegenwoordige. Er is een lezenaar en een zandloper. De thans aanwezige trijpen bekleding van de rand van de kuip ontbreekt nog, want deze dateert uit het midden van de 19de eeuw. De onderzijde van de luifel is op de aquarel nog vlak; thans is er een reliëf van lijstwerk, daterend van 1844.

Doophek en voorlezersbank zijn weergegeven als thans aanwezig. Bij de eerste is echter de koperen steun van de lezenaar op de bovenlijst geplaatst; thans rust deze steun op een houten klos, welke tegen de middenstijl van het voorschot is aangebracht. De op de aquarel weergegeven positie impliceert minstens vier optreden van het podium in de bank; thans zijn er drie. In 1938 was de toestand nog als op de aquarel (zie Rijksdienst neg. no 38.931 restauratiebureau). Op de zolder van de sacristie berust de achterbetimmering van de voorlezersbank in de toestand zoals die voor de restauratie was. Deze betimmering is bij de restauratie weggelaten.

De Admiraliteitsbank bezit nog gladde gedraaide kolommetjes, voorzien van kapitelen met voluten. Deze kolommetjes rusten middels basementjes op een lijst, waaronder paneelwerk is aangebracht. Dit is gevat tussen pilasters, waarvan de enige die afgebeeld is een gesneden versiering bezit, bestaande uit een guirlande welke schijnbaar aan een ring is opgehangen.

Gezien vanuit de beschouwer is voor de Admiraliteitsbank een eenvoudig getimmerde bank geplaatst, welke sindsdien is verdwenen.

Tegen kolom 3 bevindt zich een psalmen- en gezangenbord; voor het begin van de restauratie was dat ook zo (zie foto J.H. Peeterse, Febr. 1952 restauratiebureau). Voorts was er nog een bord tegen kolom 5. Deze plaats wordt bij Schouten ingenomen door een regeringsbank voor 'Professoren', welke bij de wederopstelling der banken in 1802 niet is teruggekomen.

De opstelling der banken nabij het grote orgel komt overeen met de toestand voor en na de restauratie. De rechterbank op de aquarel heeft nog een laag achterschot, wat in de loop der tijd met een fries en een luifel gedragen door twee consoles is verhoogd tot het niveau van de luifel van de linkerbank, welke toentertijd vermoedelijk eveneens een nieuw fries en een luifel gedragen door 3 gesneden consoles heeft gekregen.

Tenslotte de verlichting. In het Schip hangen drie kronen, met 10 armen in de onderste, 10 in de middelste en 8 in de bovenste kring. De plaats van de kronen komt ongeveer overeen met wat Stoopendaal weergeeft.

De stangen waaraan de kronen hangen bezitten op regelmatige afstanden vergulde bollen (die nabij het orgel 18 stuks), welke voor wat betreft de bovenste helft glad zijn afgewerkt, maar in de onderste helft versierd zijn met knorren.

In de toren hangt een lantaarn. Deze is nog steeds aanwezig. Bovendien is er tegen de zuidelijke torenmuur een wandarm zichtbaar, welke er nu niet meer is.

Op de aquarel zijn de gewelven blauwgroen geschilderd. Dit is de verflaag die in 1755 is opgebracht.

geen afb. Met kleine verschillen komt deze aquarel overeen met een tekening door J.C. Nicolié (1791/98 – Antwerpen 1854) uit de verzameling van A.A. Kok in het Gemeente Archief (neg. nr. 15907).

Op deze tekening, die gezien geboorte en sterfjaar van Nicolié van later datum moet zijn dan de aquarel van Schouten, zijn de lichtschermen van de regeringsbanken verwijderd. Nog voor de twee banken onder het orgel staat een tweezitsbank in het perspectief van de doorkijk naar de toren. De torendeuren zijn gesloten zodat het interieur niet zichtbaar is.

De overeenkomst tussen de tekening en de aquarel is zodanig dat men zich gaat afvragen of de tekening niet eveneens door Schouten is gemaakt. Dit wordt tegengesproken door de ondertekening 'Nicolié' in de rechterbenedenhoek, maar is het niet mogelijk dat Nicolié behalve als tekenaar ook als verzamelaar optrad en zijn aanwinsten ondertekende? Ook is het denkbaar dat een onbekende verzamelaar de tekening aan Nicolié toeschreef, en daarom diens naam er maar onder zette.

Het is immers al te toevallig dat Schouten en Nicolié voor hun tekening *precies* hetzelfde standpunt zouden hebben gekozen. Enkele decimeters verschil hadden al direct heel andere oversnijdingen in de ruimte opgeroepen.

Meer zekerheid omtrent het auteurschap van Nicolié zou men kunnen verkrijgen door naast de besproken tekening meer tekeningen van zijn hand te leggen en de handschriften te vergelijken.

Was Nicolié een leerling van Schouten?

De bestudering van deze vragen valt buiten het bestek van deze Beschrijving maar ligt waarschijnlijk wel op het terrein van de eigenaar van zowel tekening als aquarel, de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 13 *15. Interieur van de Buitenlandvaarderskapel* gezien naar de Kooromgang, door H.P. Schouten (1747-1822), ca. 1786. Aquarel, Gemeente Archief Amsterdam.

Deze aquarel is van belang omdat hierop de 18de eeuwse doorgangen in het koorschot voorkomen tussen de kolommen 19-18 en 18-17, welke bij de restauratie zijn vervangen door één nieuwe doorgang tussen de kolommen 18 en 17.

Blijkens deze aquarel lag de vloer van het Koor in 1786 een trede hoger dan de vloer van de Buitenlandvaarderskapel. Thans is dat weer zo. Vóór de restauratie lag de vloer in het Koor op hetzelfde niveau als de vloer in de koorbeuken (afb. 50).

De op de aquarel voorkomende opbouw op het koorschot, bestaande uit een hoofdgestel gedragen door kolommetjes, is er thans ook niet meer. Deze vermoedelijk uit 1589 daterende opbouw is bij de restauratie verwijderd.

Op de aquarel is te zien dat zich op het fries van het hoofdgestel tussen de kolommen 18 en 17 een tekst bevindt. Deze is vrijwel onleesbaar, maar er staat de tekst van Melanchton, die door Wagenaar wordt vermeld (zie blz. 119):

Twist, hoovaerdy en d'overdaet
Doen dat gheen huis seer langhe staet.

Deze tekst was blijkens een foto in 1963 nog aanwezig, geschilderd in precies hetzelfde lettertype als gebruikt is boven de Roodeur in de St Sebastiaanskapel, vermoedelijk door Cornelis Dircksz. in 1599.

afb. 14

16. Plattegrond van het Koor + verticale doorsnede over het koorgestoelte. Opmeting door D.D. Büchler, 1846. Tekening in inkt, Collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, neg. nr 503.

Van deze plattegrond is een beschrijving gegeven door J. van Breen. Naar aanleiding van deze beschrijving is de misericorde met Januskop welke zich in de collectie van het Museum Amstelkring bevind, sinds 14-2-1978 in langdurig bruikleen gegeven aan de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam. De misericorde is thans nog niet gemonteerd in één der koorbanken (April 1981). Als plaats is alleen nog beschikbaar no 28 aan de zuidzijde (zie overzicht koorbanken blz. 99). Op deze overzichten is de toestand van 1846 vergelijkbaar gemaakt met de tegenwoordige toestand.

30886/1030